

Эл севган адиб

**(Ўткир Ҳошимов
замондошлар наздида)**

**Тошкент
«MUMTOZ SO‘Z»
2011**

УДК: 821.512.133(092) Ҳошимов
ББК: 83.3 (5Ў)6

Нашрга тайёрловчи:
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ

Масъул муҳаррир:
Иброҳим ҒАФУРОВ

Тақризчилар:
**Умарали НОРМАТОВ,
Абдуғафур РАСУЛОВ**

**83.3(5Ў)6
Б83**

Эл севган адиб (Ўтқир Ҳошимов замондошлар наздида) /
нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев; масъул муҳаррир И.Ғафуров. – Т.:
«MUMTOZ SO‘Z», 2011. – 230+12 б.

І Болтабоев Ҳамидулла.

ББК 83.3 (5Ў)6
УДК: 821.512.133(092) Ҳошимов

ISBN 978-9943-398-15-3

*«Эл севган адиб» (Ўтқир Ҳошимов), 2011
«MUMTOZ SO‘Z», 2011*

ЭЛ СЕВГАН АДИБ ва ЗАМОНДОШЛАРИ НИГОҲИ

Дунёда адиб зоти борки, ўз асарларининг ўқилиши, уқилиши ва китобхонлар томонидан тушунилишини истайди. “Сени тушунишса, катта бахт” деган ҳикмат аслида ёзувчилик қисматига дахлдор. Ҳатто Ҳазрат Навоийдай даҳо санъаткор ҳам “Эл нетиб топғай мениким...” каби андишаларга боргани ва муножот пайтида Яратганга ёзғуриб, “Илоё дегонимни улусқа марғуб эт...” дея мусалло қилгани ҳамманинг ёдида. Ижод ва ижодкор қисматига боғлиқ бу сўзлар нафақат мумтоз адибларга, балки замонавий руҳда асарлар ёзиб, эл эъзозига мушарраф бўлган адибларга ҳам хос. Шундай экан, замонавий адиб ҳам ўз асарларини замондошлари томонидан қабул этилишини истаса не айб?! Ўзбекистон халқ ёзувчиси, сеvimли адибимиз Ўткир Ҳошимов бу борада шундай ёзади: “Ҳамиша бир орзу билан яшайман. Шунақа китоб ёзсангки, уни ўқиган китобхон ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни кечаси билан ухлолмай, тўлғониб чиқса. Орадан йиллар ўтиб асарни қайтадан қўлига олганида тагин ҳаяжонланса, янги маънолар топса. Энг катта орзум шу” (Ўткир Ҳошимов. Саккизинчи мўъжиза. Т., 2009. 31-бет).

Адибнинг мана шу орзуси қандай ушалаётганини замондошлари талқинида кузатайлик: “Истеъдодли, аллақачон халқ меҳрига сазовор бўлган ёзувчи Ўткир Ҳошимов ... қандай китоблар ёзгани тўғрисида гапириб ўтириш ортикча. Улар ўзбек ва қардош халқлар мулкига айланиб кетган. Шундоқ бўлса ҳам бу истеъдодли адибнинг асарларини тилга олмаслик инсофдан бўлмас. «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга қулоқ сол», «Нур борки, соя бор», «Дунёнинг ишлари», «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар», «Икки карра икки – беш» каби қисса ва романлари, юздан ортиқ дилбар ҳикоялари, комедия ва фожиалари халқ орасида жуда машҳур бўлиб кетган” (Саид Аҳмад).

Чиндан ҳам Ўткир аканинг қисса ва романларини ўқиётганингизда уларнинг ҳаёти нафақат кўз ўнгингизда намоён бўлади, балки асарни ўқиб бўлганингиздан сўнг китобхон онгингиз ва шуурингизда қайта тирилади. Сиз билан диллашади, ҳис-туйғуларингизга таъсир этиб бир неча вақт давомида уни бошқаради. Анча вақтга қадар мана шу асарлар таъсирида юрасиз, унинг

қахрамонлари билан баҳслашасиз, нимадандир кўнглингиз тўлмагандай бўлиб, ҳатто баъзи қахрамонлар тарафига ўтиб олиб, уларнинг муҳолифлари билан курашасиз. Бадиий асарнинг таъсир кучи, китобхон қалбини ишғол этиш мўъжизаси мана шунда кўринади.

Машҳур бўлишликнинг сиру сабаблари (Хуршид Дўстмуҳаммад) нимада экан? Илк асари биланоқ Абдулла Қаҳҳордай улўғ адибларнинг назарига тушишида ёки Озод Шарафиддиновдай қилни қирқ ёрадиган устоз мунаққид китобимни ўқиб нима деркин, деган андиша билан қўлга қалам олишидами? Ёки ҳар бир асарида имкон борича халқ кўнглидагини топиб айтишга, дилидаги пинҳон дардларни оқ қоғозга кўчиришга бўлган иштиёқдами? Ёхуд Аллоҳ берган истеъдодни куну тун парвариш қилиб, фақат эзгулик ишига, яхши асарлар ёзишга сарф қилишидами?

“Ўтқир Ҳошимов ижодида майинлик, нафосат бор. Айниқса, муҳаббат мавзусидаги асарларида инсон туйғулари жуда мулоимлик, нафислик билан чизилади. Бу жиҳатдан адибни прозанинг шоири деса бўлади. Шу билан бирга Ўтқиржон жуда серқирра ижодкор. Унинг асарларида катта исён бор. Адолатсизликка, зулмга қарши туғён бор. Ёзувчи биринчи асари биланоқ Абдулла Қаҳҳордек талабчан устознинг назарига тушган эди. Шундан бери у ҳеч қачон китобхон назаридан четда қолмай келмоқда” (Эркин Воҳидов). Китобхон назаридан четда қолмаслик, доимо унинг кўз ўнгида туриш, ёзганларини эл назаридан ўтказиб, унинг баҳосию талаблари даражасида асарлар ёзиш учун биргина устозларининг оқ йўлию замондошларининг хайрихоҳлиги камлик қилади. Адиб узоқ ва машаққатли ижодий йўлни босиб ўтди. Бу йўлнинг ҳар бир бекати қанчадан қанча тўлғанишару изтиробларга, масрурлигу ташвишларга тўла. Ижод, унинг сир асрорлари ҳақида Ўтқир Ҳошимов: “Ижод ўта мураккаб, ўта масъулиятли, олис ва машаққатли йўл” деб ёзаркан, ижодий сафарга отланган йўлчи (ижодкор) йўл (ижод жараёни)нинг барча баланд- пастликларини олдиндан тасаввур қила олиши, унинг нотекисларидан ҳайиқмай юриши, жиддий тўсиқлар учраганда ҳам уларни енгиб, олдинга интилиши ва оқибат натижада китобхон қалби деган “финиш”га эсон-омон етиб олиши керак. Бироқ у (ижод) “юз метрли масофада ким ўзарга югуриш ҳам эмас”. Унда “ким ўзарлик” тезроқ маррага етиб, рақибларини доғда қолдириш – етакчи моҳият касб этмайди. Биринчилик тезликда, тез шуҳрат қозонишда ёки қизил лентани узиб

Ўтишда эмас, балки китобхон қалбига кира олишда, унинг ўй-ташвишларини асарларига сингдира билишда, оддий ўқувчидан тортиб зукко академиклар томонидан ўша ижодкор истеъдодининг эътироф этилишидадир.

Ўткир Ҳошимов ижоди эл, юрт томонидан эътироф этилди. Унинг роман ва қиссалари миллий ҳудуддан ташқарига чиқиб умуминсоний қадриятлар қаторига кўшилди. Асарлари ўнлаб хорижий тилларга таржима этилиб, Гоголь, Фолкнер, В.Распутин каби жаҳоний адиблар асарларига менгзалди (М.Шарафутдинова). Бироқ, менинг назаримда, ҳали асарлари қатидаги бадиийлик сирларини адиб лабораториясидаги ижодий жараёнларни тўла ўрганганимизча йўқ. Уларни ўрганиш, тадқиқ этиш нафақат адабиётшунос олимлар зиммасида, балки ёш ижодкорлар ҳам адиб маҳорати қирраларини ўзига мактаб билиб, унинг тажрибасидан амалда, ўз ижодларида фойдалана билишида кўрилади. Қолаверса, олий ҳакам – бешафқат ВАҚТ ҳукми ҳам борки, унинг олдидан не-не улуғ адиблар “оқиб кетишган”. Бу ҳақиқатни англаб етган ижодкор, нафақат бугунги кунини ўйлайди, балки эртанги кунга ҳам асқотарли асарлар ёзиш, халқ орзуларини келажакка муҳрлаш пайида бўлади. Бу ҳақда яна адибнинг ўзидан тинглаймиз: “Қаламкаш учун китобхон озми-кўпми эзгулик нуруни олиб кириш, унинг қувонч ва ташвишлари, муҳаббат ва нафратини ҳалол, таъсирчан тасвирлашдан ортиқ бахт йўқ. Зеро, ҳар қандай китобнинг холис баҳосини китобхон ва вақт белгилайди. Шу маънода айтиш мумкинки, асарнинг эгаси ёзувчи эмас. Асарнинг эгаси – ўқувчи. Ўқувчиси йўқ асар эгаси ташлаб кетган ҳовлига ўхшайди...”

Асарнинг ҳақиқий эгаси – китобхон экан, ёзган китобларимиз кутубхонаю китоб жовонларини тўлдириб, безаб туриш учун эмас, балки ўқувчилар томонидан “шавқ билан ўқилиши” (Абдулла Қаҳҳор), уларнинг кўнгил мулкига айланиб, миллат маънавий хазинасидан муносиб ўрин олиши учун ёзилади. Чунки китобхон диди ва савияси, маънавияти ва руҳий дунёсини эътиборда тутиш биргина бозор талаби эмас, балки унга ижодий ҳамкор сифатида қараш ҳамдир: “Ёзувчи ва китобхон муносабатларида ёзувчи ёзади, китобхон ўқийди. Лекин китобхон бирон бир нарсани ҳал қиладими, – деган савол кўяди мунаққид И.Ғафуров ва бу саволнинг жавобида: – Ёзувчи... китобхонга тенглашишни эмас, балки китобхондан баландроқ туришга интилади. Шунинг учун

китобхонни ҳайратга солади, ёзувчи китобхонга эмас, китобхон ёзувчига қараб ҳайрат бармоғини тишлайди ва ўзи илгари кўрмаган, билмаган нотаниш оламларга киради. Китобхон ўрناق излайди. Ёзувчи ўрناق беради... Ўткир Ҳошимов ўз ўқувчиси билан муттасил изчил алоқада ишлайди. У кимга ёзаётганини биллади. Ўқувчиси унинг учун мавҳум шахс эмас, жуда жонли ва жуда фаол фикрловчи кимса. Ўқувчисини ўзининг ижодий ишларига шерик деб тушунади. Маърифатли муносабатга маърифатли муносабат билан жавоб беради”.

Маърифатли китобхон тарбиялаш, унинг дидини ўстириш ва маънавиятини бойитиш ҳар бир адибнинг вазифаси. Чунки ижодкор асарларининг сифати сифатли ўқувчиларни ҳам тарбиялаб етиштиради, муаллифнинг қалб бисотидаги гўзалликлар ўқувчи онгигага кўчиши баробарида эзгулик ва гўзаллик сари оҳорли йўл курилади. Ёзувчининг машаққатли сафари китобхонни ҳам шундай сафарга ундайди, унга ҳамроҳ бўлишликни тақозо қилади.

Шундай экан, эл севган адиб Ўткир Ҳошимовнинг ижод йўлидаги баркамоллик унинг ўқувчиларининг ҳам камолот сари тутинган йўли билан туташади. Мана шу мураккаб йўлнинг етмишинчи бекатини босиб ўтган севимли адибимизга унга доимий ҳамроҳ бўлишга арзирли, бетакрор истеъдодига муносиб истеъдодли китобхонлар тилаймиз.

***Филология фанлари доктори, профессор
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ***

ИЖОД ВА ЖАСОРАТ

Ўзингга яқин ва кадрдон одам ҳақида бирон гап айтиш шунчалар қийин бўлишини билмас эканман. Ҳар куни кўришадиган, неча марталаб гаплашадиган дўстингнинг фазилатлари сенга жуда оддий бир нарса бўлиб қоларкан. У сахийми, бахилми, бағри кенгми, феъли торми, дўстига вафодорми, бировнинг қайғусига қайғудошми, негадир эътибор бермас экансан. Бу ҳаммага хос одат-да, деб кўяқоларкансан.

Истеъдодли, аллақачон халқ меҳрига сазовор бўлган ёзувчи Ўткир Ҳошимов тўғрисида бир нима ёзай, деб шунча уринаман, қани бирон сатр ёзолсам.

Бир донишманд агар азамат чинорни бўй-басти билан кўраман десанг, сал наридан туриб қара, агар ёнидан қарасанг, унинг фақат бир бўлагини кўрасан, узокдан қарасанг бутун салобати билан кўрасан, деган экан. Бу жуда доно гап. Рассом ҳам яратаётган асарини неча марталаб, орқага бир-икки қадам чекиниб кузатади.

Мен ҳам Ўткирни сал наридан туриб кўрмоқчи бўлдим... Ана шундан кейин мўъжизага ўхшаган бир ҳолатни сездим. Мен унчалик писанд қилмаган, баъзан назаримга илмаган ёзувчи бола кўз олдимда юксалиб, чинакам санъаткорга айланди. Энди мен уни бор бўйи билан, жами фазилатлари билан, ўзбек адабиёти ривожига, мустақил жумҳуриятимизнинг камолига қўшаётган муносиб ҳиссаси билан аниқ кўра бошладим.

Ўткир қандай китоблар ёзгани тўғрисида гапириб ўтириш ортиқча. Улар ўзбек ва қардош халқлар мулкига айланиб кетган. Шундоқ бўлса ҳам бу истеъдодли адибнинг асарларини тилга олмаслик инсофдан бўлмас. «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга қулоқ сол», «Нур борки, соя бор», «Дунёнинг ишлари», «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар», «Икки карра икки – беш» каби қисса ва романлари, юздан ортиқ дилбар ҳикоялари, комедия ва фожиалари халқ орасида жуда машҳур бўлиб кетган.

Тоталитар тузумнинг оқоваси бижғиб, оқиб турган бир пайтда «Ўзбек иши», «Давлат сири», «Дўстлик ҳурматдан бошланади» каби ўнлаб мақолаларни ёзиш учун катта жасорат керак эди. Ўткир

хар қандай зарбадан, ҳужумлардан қўрқмай, баъзан ҳатто ҳаётини хавф остида қолдириб, халқ дилида туғён уриб турган гапларни очиқ-ошкора айта олди.

Москва матбуоти тарқатаётган тухмат ва ҳақоратлардан сабр косаси тошган Ўткир Ҳошимов собиқ Компартиянинг XXVIII съезди минбаридан туриб баралла овоз билан уларни фош қилди: «...Ўзбек иши» деган гапни ким ўйлаб топди? Нима учун «Арман иши», «Молдаван иши» эмас-да, айнан, «Ўзбек иши»? Ўзбек нима ёмонлик қилди? Қўшиб ёзишлар бошқа жойда йўқми? «Ўзбек иши» туфайли армиядаги қанчадан қанча йигитларимиз нобуд бўляпти. Темир тобутлар фақат Афғонистондан эмас, Совет Иттифоқининг турли чеккаларидан ҳам келиб турипти. Бизнинг фарзандларимизга «босмачи», «қўшиб ёзувчи», «порахўр» деб қарашяпти ва очиқдан очиқ ўлдиришяпти. «Ўзбек иши» деган ҳақоратли гапни ўйлаб топганлар ҳали тарих олдида жавоб берадилар».

Қаршисида олтин погонли генераллар, маршаллар шоп-шалопи билан тикилиб турган бир пайтда, уларнинг кўзига қараб туриб, шу гапларни айтиш учун ҳеч енгиб бўлмас ирода, жасорат керак эди. Ўткир бу обрўли шахслар олдида эсанкирамади, чўчимади, халқ дардини бор овози билан айта олди. Она халқининг дардига ҳамдард, қувончига шерик бўла оладиган, ҳар қандай мушкул шароитда ҳам уни ҳимоя қила оладиган ижодкоргина меҳрга, иззат-ҳурматга сазовор бўлади.

«Шарқ юлдузи» жумҳуриятимизда нашр қилинадиган адабий-бадий, ижтимоий-сиёсий журналлар ичида энг машҳур – оммавий журналдир. Ўткир шу журналнинг бош муҳаррири сифатида актив фаолият кўрсатади.

Улуғ бобомиз Амир Темур шахсига тошлар отилаётган бир пайтда Ўткир у ҳақда қатор мақолалар эълон қила бошлади. Ҳужумлардан, дўқ-пўписалардан чўчимаган бош муҳаррир буюк саркарда фаолиятини изчил ёритишда давом этди. Бир вақтлар бадном қилинган «Темур тузуклари», «Зафарнома» «Кеча ва кундуз» асарлари шу журналда эълон қилинди. Журналда Қуръони каримнинг ўзбекча таржимаси осонликча босилгани йўқ. Бу савобли ишга шахсан юртбошимизнинг ўзи раҳнамолик қилгани ва журнал таҳририяти сайъ-ҳаракати билан Аллоҳ каломи икки йилдан ортиқ вақт ичида нашр этилгани жиддий воқеа бўлди. Ундан олдинроқ эса Ўзбекистон телевидениесида ташкил этилган «Баҳс» кўрсату-

вини Ўткир Ҳошимов қарийб ўн йил бошқарди. «Баҳс»да ҳаёти-миздаги ижтимоий мавзулардан ташқари, оила ва муҳаббат масалалари кенг ва қамровли ёритилди. Ҳаммани қизиқтирган масалалар унда дадил ва ҳозиржавоблик билан айтилди. Бу ерда ҳам Ўткир Ҳошимов кимгадир ёқмаслиги мумкин, деган андишага бормай, миллионлаб телетомошабинлар дилидан тилига чиқолмай турган, чирсиллаган гапларни дадил айта олди. Бу кўрсатувлар Ўткир Ҳошимовга катта обрў келтирди. Телеэкран олдида ўтирган миллионлаб киши уни адолат учун курашувчи, жасур ижодкор деб баҳоладилар.

Агар сиз унинг китобларини диққат билан ўқисангиз, ижоди халқ ҳаёти билан нақадар ҳамоҳанг эканига, саҳифалар қатидан нечалаб инсонлар тақдири бош кўтариб чиқишига гувоҳ бўласиз. Унинг ёзганлари афсона ҳам, эртак ҳам эмас. Соф ҳақиқат. Китобхон унда ё отаси, ё акаси ва ёки яқин бир кишиси билан учрашади. Уларнинг кураш ва меҳнатда ўтган тарихларига рўбарў келади. Оламдан ном-нишонасиз ўтиб кетган, аммо шон-шараф билан яшаган кишилар кўз олдимизда пайдо бўлади. Уларнинг қувончларидан кўксимиз қалқиб-қалқиб кетади, ғаму андуҳларидан кўзларимиздан ёш тўкилади.

«Икки эшик ораси» романи қайта-қайта нашр қилинганига қарамай, китоб дўконларида туриб қолмади. Талаш бўлиб кетди-я. Романда уруш ва урушдан кейинги йиллардаги қишлоқ ҳаёти, урушнинг жами оғирликларини, маҳрумларини азамат елкасида кўтарган, ўзи емай топганини жангчилар оғзига тутган, фидойи дехқонлар жасорати мадҳ қилинган. Никоҳ кечасининг эртасига куёвини жангга жўнатиб келинлик либосини иш кийимига алмаштирган чиллали келинларнинг оғир, машаққатли меҳнатлари, ота ўрнига кетмон кўтариб далага чиққан норасида гўдаклар, ўғли ўрнига ер чопган букчайган чол-кампирилар кўз олдингизда пайдо бўлади. Сиз уларнинг овозини эшитасиз, саратон жазирасида терлаган саражин юзларини кўрасиз. Уларнинг қаддини тик ушлаб турган куч ғалабага ишонч эди. Уруш йўлларида нигорон кўз тиккан чол-кампирилар тонг отгунча: Эй, Худо, ўқлар тагида юрган болагинамни ўз паноҳингда асра, дея дуо қилардилар. Очлик, юпунлик, айрилиқлар, эрта ҳазон бўлган муҳаббат аламлари, жудолик, қарғиш, йиғи, ғазаб – ҳамма-ҳаммаси романда ниҳоятда ишонарли тасвирланган.

«Икки эшик ораси» романи ўзбек адабиёти хазинасида ўз ўрнини топган асарлардан бири бўлиб қолди. Бу асар халқлар бошига кулфат солган иккинчи жаҳон уруши тўғрисида ёзилган аччиқ ва аламли йилномадир.

Ўткир Ҳошимов халқимизнинг фидойи, ростгўй ёзувчиси сифатида ҳамиша ўз мавзуи бўлиб келган халқ ҳаётини узлуксиз кузатади ва унда айтиш ниҳоятда зарур бўлган нуқталарини қаламга олади.

Ватанимизнинг мустақилликка эришиши адиб ижоди учун янги имкониятлар берди. Шўро замонида ёзилмаган қонун бор эди. «Совет адабиёти ва драматургиясида комедия ёзиш мумкин, драма ёзиш мумкин, аммо фожиа ёзиш мумкин эмас. Чунки шўро ҳаётида фожиа йўқ!» Ҳолбуки фожиа ҳар қадамда бор эди. Саксонинчи йилларда марказдан келиб Ўзбекистонда қирғинбарот ўтказган Гдлян ва Иванов деган қаллоблар қилган хунрезликлар ҳам бориб турган фожиа эди. Ўткир Ҳошимовнинг «Қатағон» фожиаси «ўзбек иши» деган бўхтон ва унинг қурбонлари ҳақидаги шиддатли асар бўлди. Фожиа бугунги ёш авлодни ота-боболарнинг бошига тушган кечаги фожиалардан огоҳ бўлинг, истиқлолнинг қадрига етинглар, деб огоҳ қилаётган хитобга ўхшайди.

Истиқлол йилларида ёзилган «Тушда кечган умрлар» романи эса етмиш йил давом этган адолатсизликларни, топталган қисматларни рўй-рост, бадий теран акс эттирган асардир. Пишиб етилган анорни кафтингизга қўйиб, яхшилаб тикилганмисиз? Доналари пўстини туртиб туради. Сал вақт ўтса, шу қалин пўстлар ички турткиларга дош беролмай, ёрилади. Ўткирнинг ихчамгина «Тушда кечган умрлар» романида ҳам воқеалар шунчалик зички, муқовасини ёриб юбораман, деб турганга ўхшайди. Романнинг анчагина бобларида афғон уруши тасвирланади. Адиб бу адолатсиз урушнинг бутун фожиасини, ғайриинсонийлигини рўй-рост тасвирлайди. Мина портлаганда қўли бир томонга, боши бир томонга учиб кетган йигитнинг жон таслим қилиши, юртини соғинган аскарнинг нуқул ўлимни туш кўриши, ҳимоясиз афғон қишлоқларининг кули кўкка совурилиши манзаралари ўқувчи қалбини ларзага солади. Роман қаҳрамонларидан бири Рустам ўз «интернационал» бурчини ўтаётганидан мамнун эди. Бироқ у бу қонли манзаралар қаршисида ўйга толади. Бу уруш халқларга фақат кулфат олиб келиши мумкинлигини тушуниб қолади. Бироқ у ўз жонини сақлаш учун қон

тўкиши шарт. Акс ҳолда унинг ўзи қурбон бўлади. У бегуноҳ афғон аёлини отиб қўйганда қанчалар гуноҳга ботганини англайди. Изтироб, алам оташида ёнади. Унинг фожиаси бу билан тугамайди. Оғир яраланиб уйига қайтганда яна бир даҳшатли фожаи устидан чиқади. Бир умр меҳнатдан боши чиқмаган, партия қаерга ташласа ўша ерни меҳр билан гуллатган, қўша-қўша орденлар олган отасини «қўшиб ёзувчи» сифатида қамашганини эшитиб, ҳайрону лол бўлиб қолади. Дунё кўзига қоронғу бўлиб кетади. Рустамнинг адолат қидириб, елиб-югуришлари беҳуда кетади. Ҳеч ким унинг арздодига эътибор қилмайди. Қайтага «Зўравонлигингни афғонга бориб қил, бу ерда кетмайди», деб эрмак қиладилар. У икки йил йўлига интизор кўз тиккан севгилиси Шаҳнозага уйланганида бутун ҳаёти фожага айланганини билади. У афғондан «яроқсиз» эр бўлиб қайтганини сезади. Рустам севган қизини бахтли қилишдан мосуво бўлган. Йигит киши учун бундан ортиқ фожаи бўлиши мумкинми?

Отасини тухматлардан қутқаришга ожиз, севгилисини бахтли қилишдан ожиз Рустам ўз жонига қасд қилишдан бошқа илож тополмайди. Ёзувчи фожиаларнинг илдизлари чуқур, ҳамма гап мустабид тузумнинг моҳиятида эканини очиб ташлайди. Романдаги Комиссар образи орқали сўнгги эллик йил ичида юз берган золимликлар намоён бўлади. Коллективлаштириш йилларидаги сургунлар, 37– ва 50– йиллардаги катағонлар, афғон уруши, ва ниҳоят «ўзбек иши» деган жирканч тухмат, биз сиғинган тузум адолатсизлик ва зулм пойдевори устига қурилганини ва нураб, ер билан яксон бўлиш арафасида охириги нафасини олаётгани жуда ишонарли тасвирланганига иқроп бўламиз. Комиссар ҳам ўзи суянган тузум билан баробар нураб бораяпти. Роман охирида ғалати бир эпизод бор. Комиссар фаррош Қурбоной билан шунчаки гаплашиб қолади. Бу аёлнинг бошига ёғилган кулфатларга шу одам сабабчи. Бир вақтлар эшон деб бобосини, халқ душмани, деб дадасини қаматган. Онасини зўрлаган. Онаси номусга чидолмай, ўзини осган. Қурбонойнинг бу мараз кимсани кўрарга кўзи йўқ.

Улар орасида шундай суҳбат бўлиб ўтади:

– Ўзингиз тузукмисиз? – деди Қурбоной бошқа гап тополмай.

– Менми? – Комиссар кулди. – Хэх-хэх-хэх! Қачон ўласан, демокчимисан? Овора бўласан! Мен ўлмайман. Хэх!..

Назаримда, бу гап тагида жуда катта маъно яшириниб ётибди. Ёзувчи бизни огоҳ қиляпти. Етмиш йиллик умримиз-ку қўрқинчли туш каби ўтди. Зулм ва мустабидликка асосланган тузумнинг комиссарлари ҳали осонликча жон таслим қилмайди, ўғри мушукдек пайт пойлаб ётади, хушёр бўлайлик, Ватан мустақиллигига нияти бузук, ёмон кўзлардан асрайлик, демоқчи.

Ўқувчи бу асарни қоқинмасдан, туртинмасдан, диққати сусаймасдан ўқиб чиқади. Бир неча саҳифа ўқиганингиздан кейин кўнглингизга қандайдир мунгли куй кириб қолганини, бу куй то охири саҳифаларгача сизни таъқиб қилаётганини сезмайсиз. Асар қаҳрамонлари тирик инсонлардек кўз олдингиздан ўтади. Овозларини ҳам эшитаётгандек бўласиз. Бирига муҳаббат кўясиз, биридан нафратланасиз.

Бундай асарлар китоб жавонида ётиб қолмайди. Жуда тез қўлма-қўл бўлиб кетади. «Тушда кечган умрлар» романи 75 минг нусхада босилиб, жуда тез тарқаб кетгани ҳам, кейин ҳам қайта-қайта нашр этилгани бу гапимни тасдиқлайди.

Ўткир – сўз санъаткори. Юқорида тилга олганимиз романларида халқ тили шунчалар равон, шунчалар ифодалики, ҳар бир сатри шеърдай равон оқади.

Ўткирнинг атиги учта асарини тилга олдим, холос. Телевидение орқали неча марталаб намойиш қилинган, миллионлаб томошабинларга манзур бўлган «Баҳор қайтмайди», «Нур борки, соя бор», «Инсон садоқати» каби асарлари, ўнлаб дилбар ҳикояларини томошабин ва китобхонлар ҳукмига ҳавола қилдим. Айниқса, «Дунёнинг ишлари» асарини қисса эмас, дoston деб аташни истардим. У қўшиқдай ўқилади. Уни ўқиб туриб, ўз оналаримизни ўйлаб кетамиз. Шу мушфиқ, шу жафокаш оналаримиз олдидаги бир умр узиб бўлмас қарзларимизнинг ақалли биттасини уза олдикми, деган бир андиша, бир савол кўз олдимизда кўндаланг туриб олади. Қисса бизни инсофга, инсонни кадрлашга, ҳурмат қилишга чақиради.

Ўткир фақат талантли ёзувчигина эмас, ажойиб дилбар инсон ҳамдир. Мен у билан жумҳуриятимизнинг ҳамма вилоятларини, туманларини неча марталаб айланиб чиққанман. Қаерга бормайлик, уни одамлар ўраб олади, китобларидан олган таассуротларини тўлиб-тошиб гапириб берадилар ва албатта, у билан дўст-қадрдон бўлиб қоладилар. Унинг суҳбатига орзуманд бўлганлар доираси

борган сари кенгайиб бораверади. Эсдалик учун суратга тушиш ниятида фоточини чакириб келадилар. Айниқса, ёш китобхонларнинг шундоқ машхур ёзувчи билан суҳбатлашганларидан кўзлари яшнаб кетади.

Ҳар галги сафаримизда дўстларимиз қаторига дўст қўшилади. Улар Тошкентга келиб унинг уйида меҳмон бўладилар. Ўз юртиларидаги янгиликлардан гапириб берадилар. Ва шу билан бирга ёзувчининг янги эълон қилинган асарларидан олган таассуротларини ҳам тўлиб-тошиб айтиб берадилар.

Бир йили Ўткир шоир Эркин Воҳидов билан Қашқадарё вилояти туманларида китобхонлар билан учрашувга боради. Шундай учрашувлардан бири Миракида бўлади. Қўллари меҳнатда қадок бўлиб кетган бир колхозчи аёл ўрнидан туриб, йиғлаб-йиғлаб шундай дейди:

– Ҳозир Худодан ваҳий келсаю, «сенинг пешонангда яна йигирма йил яшаш бор, мабодо умрингнинг қолган қисмини бировга беришга тайёرمىсан», деса ўша йигирма йил умримни шу укаларимга бўлиб беришга тайёрман, деб жавоб қилардим.

Ўша аёлнинг қўлида муқовалари қийшайиб, саҳифалари саргайиб кетган «Дунёнинг ишлари» қиссаси бор эди. Афтидан у қиссани шу бугун ўқиб тугатган. Сўнгги саҳифаларни ўқигану йиғинга келган.

...Қува туманида китобхонлар билан учрашув бўлганди. Ўшанда Мушаррафхон деган қора кийинган бир аёл ўрнидан туриб Ўткирнинг олдига келди.

– Болам, мен ҳу анаву мактабда фаррошман. Гўдаклар ивиритган синфларни ювиб, тозалайман. Сенинг онанг Пошша опа ҳам фаррош бўлган эканлар, илоё жойлари жаннатда бўлсин. Буни мен мактаб кутубхонасидан олган манабу китобни ўқиб билдим. У қўлида ушлаб турган «Дунёнинг ишлари» китобини кўрсатди. – Инсоннинг боши тошдан бўлар экан, бир ўғлим Афғон урушида нобуд бўлди, чидадим, чидамай иложим қанча. Кел болам, ўғлим ўрнига ўғил бўл. Ёзувчи ўғлим бор, деб юпаниб юрай... У шундай деб нимчасининг қўйнидан марғилон нусха дўппи олиб, кўзида ёш билан, илоё бошинг омон бўлсин, деб Ўткирга кийдирди.

Бир неча йил аввал Фарғона водийси туманларида китобхонлар билан учрашувлар бўлди. «Ўзбекистон» туманининг маркази Яйпандаги учрашувда «Ғаниобод» давлат хўжалигининг пилла

бригадаси бошлиғи Жаъфарали Пайғамов деган йигит ҳам сўзга чиқиб Ўткирнинг асарларини севиб ўқишини, китобларининг ҳаммасини авайлаб сақлашини айтди. У бир адабиёт мухлиси сифатида Ўткир учун пландан ташқари яна бир қути пилла қурти боқишга жамоа олдида сўз берди. Орадан икки ой ўтиб Жаъфаралидан Ўткиргга телеграмма келди. Яна Ўткир номидан Тинчлик жамғармасига пул ўтказгани тўғрисида почта квитанциясини ҳам юборган эди.

Мен Ўткир Ҳошимовни жасоратли, кўркмас, ҳақиқатни ҳар қандай шароитда ҳам айта оладиган ёзувчи деб атадим. Бу таъбиримни иккиланмай ҳар ерда дадил айта оламан. Бор бўйини кўрмоқ учун сал орқага чекиниб туриб Ўткиргга қарадим. Шунда неча йиллар бирга ижод қилган, бирга сафарларда юрган кадрдонимни бўй-басти билан, ўзини ардоқлаган халқига қилган хизматлари билан аниқ кўрдим. Олдиндан оққан сувнинг кадри йўқ. Шу пайтгача менга оддий ёзувчи бўлиб кўринган бу ижодкор тўғрисида шунча гап биларканман, билганларим шунчалар кўп эканки, сизга фақат бир шингилинигина гапириб бердим холос.

Халқ ёзувчиси, Давлат мукофоти совриндори «Буюк хизматлари учун» ордени соҳиби Ўткир Ҳошимов қўлидаги кичкинагина, аммо тоғларни кўпоришга қодир қалами билан она халқига, мустақил юртимиз хизматиға доим шайдир.

ЭЛ АРДОҚЛАГАН АДИБ

Бу воқеа Кувадаги бир колхозда рўй берганди. Дала ший-понида, тушлик вақтида китобхонлар билан учрашув бўляпти. Авжи саратон. Қуёш роса забтига олган. Чокқина ҳовуз теварагидаги толлар ҳам, дид билан саралаб экилган анвойи гуллар ҳам иссиқдан толиққандек қилт этмайди. Лекин учрашувга тўпланганларни жазирама шаштидан қайтаргани йўқ. Олис бригадалардан ҳам, ҳатто кўшни хўжаликлардан ҳам одамлар келишган. Бир маҳал, одмигина кийингин ўрта ёшлардаги аёл минбарга кўтарилди. Чехрасида чўнг бир мусибатнинг муҳри илғаниб турган бу аёлнинг исми Мушарраф ая экан.

– Ўткиржон, сиз менинг ўғлимсиз, – деди у ҳаяжон ичида. – Ҳайрон бўлманг, менинг ўғлим бор эди. Афғондан темир тобути келди. Йиғлай-йиғлай кўзимда ёш қолмади. Мусибат мени енгиши аниқ эди. Бир куни кўлимга бир китоб тушди. "Дунёнинг ишлари". Уни ўқидиму руҳим енгил тортгандай бўлди. Аёлнинг, Онанинг улуғлигини яна бир бор ҳис қилдим. Шунда сизни ўғлим ўрнига ўғлимдек қабул қилдим. Аллоҳдан ўғлим яшаёлмаган умрини сизга бағишлашини тиладим. Шу тилак билан сизга атаб дўппи тикдим...

Мушарраф ая гапини тугатиб, Ўткирнинг ёнига борди ва оқ докага ўралган дўппини олиб, бошига кийгизди. Йўқ, гулдурас қарсақлар янграмади, кимлардир бўғзига келган йиғини ютиб, кўзларини пирпиратди, кимларнингдир кўзларига ёш қалқди.

Оддий қишлоқ аёлининг адибга бунчалик меҳри мени ханузгача ҳаяжонга солади. Бора-бора оддий одамларнинг Ўткирга бағоят эҳтиром кўрсатишига кўникиб ҳам кетдим. Чунки ҳар йили камида бир-икки марта бундай ҳодисаларнинг гувоҳи бўла бошладим... Бир куни Жаъфарали Пайғамов деган одамдан телеграмма келди. У киши Ўткирнинг номига атаб бир кути ортиқ пилла тутипти ва унга олган 828 сўм пулни Ўткирнинг номидан Тинчлик фондига ўтказипти. У пайтларда 828 сўм катта пул эди. Бир куни йўлимиз Қўқонга тушганда, Жаъфаралини излаб топдик. У шундоққина Қўқоннинг биқинида, "Ўзбекистон" туманидаги Ғаниобод совхозида истиқомат қилар экан. Уйига бордик. Хийлагина аёл-

манд одам экан. Ҳовлида бир гала бола-бақра чангга беланиб ўйнаб юришипти. Ҳовли-жойнинг ўзи ҳам ҳашаматли эмас. Ҳар қандай, 828 сўм зинҳор-базинҳор ортиқчалик қилмайдиган рўзғор. Гап айланиб, Жаъфаралидан нега бундай қилганини сўрадик. "Билмасам, – дея кулибгина жавоб берди у. – Шу ёзувчи менга ёқади. Ҳурматимни билдириб кўяй дедим-да..."

Бир гал Самарқанддан қайтаётиб, Ғаллаоролда тўхтадик. Бизни шу туманлик Маматқул ака билан таништиришди. Ўрта ёшлардаги қотмадан келган бу одам тумандан беш-олти чақирим нарида, сувсиз адирлар бағрида боғ қилипти. Маматқул ака бизни боғига олиб борди. Ярим гектарча жойда турфа дарахтлар яшнаб кўкариб ётипти. Маматқул ака уларни кўкартириш учун роса меҳнат сарф қилипти – аввал адирнинг тепасида қор ва ёмғир сувлари тўпланадиган сардоба, сўнг артезиан қудуқ қазипти, унинг устини ёпибди ва катта-кичик қувурлар орқали сувни кўйига оқизиб, ниҳолларга тарапти... Лекин бизни бошқа нарса ҳайрон қолдирди – шунча меҳнат сарфлаб барпо қилган боғини Маматқул ака Ўткирнинг номига атапти, боғнинг кираверишидаги шийпон пештоғига эса адибнинг суратини илиб қўйибди. Табиийки, ўзи қурувчи бўлган, адабиётга ишқи тушиб қолган Маматқул ака Ўткирнинг ҳамма асарларини ўқиган, ҳамма суҳбатларини тинглаган ва унга чин юракдан тан бериб, ихлос қўйган экан.

Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин. Уларнинг кўпчилигига ўзим гувоҳ бўлганман. Қарангки, жумҳуриятимизнинг ҳар хил вилоятларида, шаҳар ва қишлоқларида, тоғли жойларда ва водийларда, ёшлар ва кексалар, эркаклар ва аёллар ўртасида касби кори адабиётга алоқадор одамлар ҳам, адабиётдан узоқ турадиганлар ҳам Ўткирни ана шундай самимият билан севадилар. Кимларнингдир "уюштириш"и, кимларнингдир буйруғи билан эмас, ўз қалбларининг амри билан севадилар.

Ўткир Ҳошимов – эл ардоқлаган адиб. Унинг бахти шундаки, у адабиётга кириб келганидан бери ижодда ғирромлик ва мўлтонилик йўлидан юрмади, виждонига хиёнат қилмади, истеъдодини шахсий манфаатларига қурбон қилмади. Унинг қалбига кулоқ солмай, виждонига хилоф равишда ёзган, ёлғонга ва ёмонликка хизмат қилувчи ёки китобхонни лоқайд қолдирувчи биронта асари йўқ.

Ўткир Ҳошимов 1941 йилнинг 5 августида Тошкентнинг Дўмбиравот деган жойида туғилди. Унинг аждодлари ўз замонасининг

етук инсонлари бўлишган. Бобокалони Абулқосимхон эшон Чор Россиясининг Туркистонга қилган босқинига қарши турган ула-молардан бўлиб, ўн тўққизинчи аср ўрталарида ўз маблағига катта мадраса қурдирган. Унда юздан ортиқ талаба илм олган. Абулқосимхон эшон ахли илмнинг ётоғидан тортиб кундалик турмуши учун нафақа (стипендия) ҳам тўлаб борган. Бу даргоҳда Абдулла Қодирий ҳам ўқиган, таҳсил кўрган. Абулқосимхон мадрасаси ноёб тарихий обида сифатида ҳозир ҳам сақланиб турибди.

Бўлажак адибнинг отаси Атаулла Ҳошимов эса оддий ишчи бўлган – у умрининг кўп қисмини Тошкент тўқимачилик комбинатида, кейин шу комбинат қошидаги пионерлар лагерида ишлаб ўтказган. "Отам эскича алифбедаги китобларни ҳам, замонавий газеталарни ҳам муттасил ўқиб борар, камгап, хийла тажанг, аммо ниҳоятда ҳақпараст одам эди... Бирон ноҳақликни кўрса, лоп этиб ёниб кетар, "падарингга лаънат", "кўрсатиб қўйиш керак", деб шовқин кўтарарди". Отасидаги стихияли ҳақпарастлик кейинчалик фарзандига кўчган бўлса, асарларидаги жиғибийронлик, ҳақсизликни ёниб қоралаш, адолатни ҳимоя қилиш шу отамерос ҳақпарастликнинг оқибати бўлса не ажаб.

Ўткир Ҳошимов "Машаққатли сафар" деган таржимаи ҳолида оиладаги отаси билан боғлиқ яна бир ҳолатни алоҳида таъкидлайди. Бу ҳолат чиндан ҳам ғоят ибратли бўлгани учун унга тўхтаб ўтишни маъқул билдим: "Отамдан қаттиқ ҳайиқар эдик, – деб ёзади адиб. – Отам бирон марта ҳам бир тарсаки урган эмас (оилада фарзандлар бир қиз, тўрт ўғил бўлишган – О.Ш.). Отани қаттиқ иззат қилишни онам ўргатган: "Ҳозир аданг келадила, уйни супуриб қўй", "Адангни жаҳллари ёмон, тинч ўтиринглар", "Адангни кетмонига тегма", "Адангни соатига қўл тегизма..." Билмадим, ҳозирги замонавий оилаларга бу ҳолат "феодализм" бўлиб туюлар. Аммо бизнинг оиламизда ота шахсига сиғиниш фарзандларга зиён келтирганини эслай олмайман".

Бўлғуси адибнинг онаси Ҳакима Ҳошимова уй бекаси эди. Бу аёл мадраса кўрмаган бўлса ҳам, ғоятда зеҳни ўткир, жуда хушфёъл аёл бўлган. "Онам эса, аксинча, ниҳоятда ювош, жуда меҳрибон эди. Қўшнининг мушуги туғса ҳам, жони оғригандир, деб ачинар, кўчада бирон бола йиғлаб ўтирган бўлса, албатта, тепасига бориб бошини силар, бирон сабаб билан биз – болаларни қарғаса, ўзи ҳам йиғлаб юборар, ўша заҳоти кўнглимизни олишга

ҳаракат қиларди". У ниҳоятда фариштали, диёнатли аёл бўлгани учун маҳалла-қўйда уни ёшу қари барабар ҳурмат қиларди. Одамлар ўртасида бу ажойиб инсон "Пошша ойи" деган ном билан шуҳрат топганди. Айтганча, бу киши қанақа одам бўлганини Ўткирнинг ўзи "Дунёнинг ишлари" деган китобида мендан юз чандон ўтказиб, маҳорат билан тасвирлаб қўйган.

Ўткир маҳаллада ҳашар йўли билан қурилган бир қаватли мактабда ўқиган. Бироқ унинг мактабдаги ҳаёти ҳам осон кечган эмас. У мактабга борганида уруш тугаганига бор-йўғи уч йил бўлган, мамлакат оғир жароҳатларини ҳали даволаб улгурмаган эди. Кийим-кечакнинг тайини йўқ, қорни бир кун тўқ бўлса, бир кун оч, чалакурсоқ. Сал тикроқ болалар ўқишдан кўра рўзғор тебратишга қарашишга мажбур, улар ҳар куни бўлмаса ҳам, кунора ё уч кунда бир эшак миниб, олис Бешёғоч бозорига қатнайди, узумми, нокми, олмами сотиб, рўзғорга керакли нарсаларни харид қилиб келишади. Бироқ шароит ҳар қанча оғир бўлмасин, ўқиш мароқли эди. ўқишни мароқли қилганлар эса, биринчи навбатда, ўқитувчилар эди. Улар ҳам ўқувчиларига ўхшаган юпун, чалакурсоқ эдилар, улар ҳам рўзғор тебратишлари, бола-чақа боқиш дардида бошларини минг тешикка урмоқлари лозим эди. Лекин улар, айти чокда, ўз ишига дил-дилдан берилган, болаларни жон-дилидан яхши кўрадиган, уларга ўзларининг фарзандларидек муомала қиладиган, ёшларга таълим-тарбия беришни муқаддас иш деб биладиган фидойи одамлар эдилар. Ўткир мактабдаги ўқитувчиларини қайта-қайта эҳтиром билан тилга олади: "...Ўқитувчиларимиз биз учун идеал эди. Кийиниши ҳам, юриши ҳам... Айти пайтда домларимиз дарс ўтатуриб темир печкага ўтин ташлаб қўйишдан ҳам эринмасди. "Алифбе"ни ўргатган Маъсуда опани, фақат директор эмас, ҳақиқий тарғиботчи бўлган Одил акани, Зухриддин ака, Абдуусмон ака, Қўчқор ака, Марям опа, Абдували ака деган ўқитувчиларимни унута олмайман".

Ўткир болалигида учувчи бўлишни орзу қилган бўлса-да, мактабда ўқиб юрган кезлариданоқ адабиёт уни асир эта бошлаган. У биринчи шеърни 5-синфда ўқиб юрганида ёзди. Шундан кейин борган сари ундаги истеъдод куртак ёза бошлади ва унда ёзиш иштиёқи кучайгандан-кучая борди. Шунинг учун ўткир мактабни олтин медаль билан битиргач, "ёзувчи тайёрлайдиган" ўқув юртига кириш кўйига тушди. Бундай ўқув юртини излай-излай, Ўткир

Тошкент дорилфунуннинг филология факультетига, аниқроғи, унинг журналистика бўлимига борди. Бу ерда аввал сиртдан ўқиди, кейин кундузги бўлимга ўтди ва 1964 йилда уни журналист дипломи билан битириб чиқди. Аммо унинг меҳнат фаолияти аввалроқ бошланган эди – отанинг вафотидан кейин рўзгор ишлари ночорроқ аҳволга тушиб қолган ва ўғилларнинг кўлидан иш келадиганлари меҳнат қилишга мажбур бўлганди. Кўпгина машхур ёзувчиларнинг ҳаёт йўли билан танишсангиз, ёшликда уларнинг қилмаган ишлари қолмаганини, тирикчиликнинг ҳар хил кўчаларига кириб чиқишига мажбур бўлганликларини билиб оласиз. Ўткирда ҳам шундай бўлган. У ишни бир газетада курьер вазифасидан бошлади. Буни ўзимизнинг тилга кўчирсак, "дастёр" дегани бўлади. Кейин корректорга ёрдамчи бўлди, ундан адабий ходимликка кўтарилди. Фақат 1966 йилга келибгина Ўткир айлана-айлана ўз қозигини топган – уни "Тошкент оқшоми" гезатасида адабиёт бўлимининг бошлиғи этиб тайинлашгандан сўнг, шу лавозимда роса ўн олти йил меҳнат қилди. Кейин эса Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир муовини бўлди. 1985 йилдан 1995 йилгача "Шарқ юлдузи" журналида бош муҳаррир бўлиб ишлади. 1995 йилдан 2005 йилгача Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисида Матбуот ва ахборот кўмитасини бошқарди. Истиклол замонида мос қатор қонунларни яратишда фаол иштирок этди.

Ўткир Ҳошимовнинг ижоди анча аввал бошланган бўлса ҳам, "Пўлат чавандоз" деб аталган биринчи китобчаси 1962 йили чиққан. Лекин адибнинг ўзи ижоди бошланган йилни 1963 йил деб ҳисоблайди. Негаки худди шу йили "Шарқ юлдузи" журналида унинг "Чўл ҳавоси" деб аталган ихчамгина қиссаси босилди-ю, Ўткир бир зумда китобхонлар орасида машхур бўлди-қўйди. Ўткирнинг асарларини кутадиган, улар ҳақида талашиб-тортишиб баҳс юритадиган турфа хил саволларга шу китоблардан жавоб излайдиган ихлосмандлар армияси пайдо бўлди. Мана, ёзувчининг адабиёт даргоҳига қадам қўйганига анча йиллар бўлди. Шу йиллар мобайнида унинг етмишга яқин китоби нашр қилинди. Буларнинг бир қисми рус ва бошқа қардош тилларда, ажнабий тилларда чоп этилди. Китобларнинг умумий тиражи икки миллион нусхадан ошиб кетди. Икки миллион нусха-я! Бу китобларнинг ҳаммаси аллақачон тарқаб кетган – бугун китоб дўконларидан унинг асарларини қидириб

топиш амримаҳол. Шу китоблар ёнига Ўткирнинг тўртта драматини қўшсак, ўнлаб асарларни таржима қилганини айтсак, ўнлаб публицистик асарлар ҳам яратганини эсласак, унинг ижодий фаолияти нечоғли самарадор ва салмоқли эканлигига амин бўламиз. Ҳа, сўнгги эллик йил мобайнидаги ўзбек адабиётини Ўткирнинг ижодисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Адиб ижоди юксак тақдирланди. "Баҳор қайтмайди", "Қалбингга кулоқ сол" қиссалари учун Республика ёшлар мукофотига, "Дунёнинг ишлари" китоби учун Ойбек номидаги адабий мукофотга, "Икки эшик ораси" романи учун эса Давлат мукофотига сазовор бўлди. Ўткир Ҳошимов Ўзбекистон халқ ёзувчиси деган юксак унвон, "Меҳнат шухрати", "Буюк хизматлари учун" орденлари билан тақдирланди.

Ўткир Ҳошимов ҳамма қатори оилали. Унинг рафиқаси Ўлмасхон Ҳошимова Ўткир билан бирга ўқиган. Кўп йиллардан бери Тошкент Педагогика коллежида дарс беради. Ўғли Фаррух, кизи Юлдуз ҳавас қилса арзигулик фарзандлар. Юлдуз ҳиндшунос ва юрист. Ўзбекистон телевидениесига олиб борилган жиддий кўрсатувлар муаллифи, Фаррух филолог ва иқтисодчилик касбини чуқур эгаллаган. Ўткиржон билан Ўлмасхон бир неча набиранинг меҳрибон бобоси ва бувиси...

* * *

1963 йилнинг кеч кузи. Эрталаблар тушган қиров қиш қўшини яқинлаб келаётганидан дарак берса-да, пешинга бориб ҳаво илиб кетади. Уфққа туташ ҳудудсиз пахта далаларида талабалар меҳнат қилишяпти. Бўйи ўртадан пастроқ, яноқлари бир оз бўртиб чиққан, жиккаккина йигитча бошини кўтармай пахта тераяпти. У ҳар ҳамласида лўппи-лўппи очилган беш-олтита кўсакнинг пахтасини олади-да, бўз фартуғига солади. Ўн-ўн беш қадам шу алфозда боргач, қаддини ростлаб, бир керишиб қўяди. Кейин яна теримга тушиб кетади. Шу пайт узоқдан бир қора кўринди. Дам ўтмай яқин келди. Ўткир таниди. Бу – икки кун аввал жавоб олиб, уйига кетган курсдош жўраси Тўлқин Алимов эди.

– Ўткиржон, суюнчини чиқаринг! – деди жўраси. – Сизга Абдулла Қаҳҳордан хат келибди. Очишга қўлим бормай, уйга ташлаб келдим.

Ўткир севинчдан ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Гарчанд ҳали хатни ўқимаса-да, Абдулла Қаҳҳордек алломадан хат келиши-

нинг ўзи унинг учун байрам эди. Икки курсдош улуғ адибнинг мактубини пахтадан қайтгач, ҳаяжондан қўллари титраб ўкидилар.

"Ўтқир!

"Чўл ҳавоси"ни ўқиб суюниб кетдим. Бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади, қисса жуда соф, самимий, илиқ, табиий, роҳат билан ўқилади.

Қиссанинг хат шаклида бўлиши кўп жойларда ритмни бузади, сизни чеклаб қўяди. Ҳикоя биринчи шахсдан олиб борилса ҳам шундай бўлар эди. Буни ўйланг, ҳисобга олинг.

Шу аланга ҳеч қачон пасаймасин, ижодингиз ҳеч қачон тутамасин!

Ҳурмат билан: Абдулла Қаҳҳор"

Ўтқир суюнганидан ўзини қўярга жой тополмай қолди – гўё бирдан бўйи ўсиб кетгандай, қўлини чўзса юлдузларга етадигандай хис қилди. Ахир, кимсан – Абдулла Қаҳҳордан ҳар куни мактуб олавермайсан-да! Сени адабиётимизнинг "улуғвор чинори" деб таърифи кетган устоз ёзувчи тан олиб турипти-я!

Чиндан ҳам "Чўл ҳавоси" мақтаса мақтагудек эди. Қисса ёшлар ҳаётига бағишланган бўлиб, унда илк муҳаббат, тотли висол онлари, дастлабки изтироблар ҳақида ҳикоя қилинган эди. Бу кичик қисса журналда эълон қилиниши билан кўпчилик ёшларнинг эътиборини жалб қилди, унинг тўғрисида қизгин баҳслар бошланди. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг бу қиссага эътибор берганига ажабланмаса ҳам бўлади. Лекин шундоқ бўлса-да, барибир савол туғилади: ёшларга бағишланган, уларнинг ҳаётдаги дастлабки мустақил қадамларини, илк изланишларини тасвирлаган ҳикоя ва қиссалар, ўша кезларда жуда кўп бўлмаса ҳамки, ҳар ҳолда бор эди. Нега энди Абдулла Қаҳҳор уларнинг ичидан Ўтқирникини ажратиб олди? Услубининг равонлигими? Тилининг дилраболигими? Баён-даги самимиятми? Айтмоқчи бўлган гапининг салмоқдорлигими? Қахрамонларининг инсоний жозибасими? Тасвирланаётган ҳодисаларини яхши билишими? Эҳтимол... Эҳтимол, шуларнинг бири, ёхуд бир нечаси, ёки ҳаммаси жам бўлиб, катта ёзувчининг завқини кўзгагандир. Яна савол туғилади: аслини олганда, бадиий асар нимаси билан кишини ром қилади?

Ёки "ижод" деган нарсанинг бирор кўзга чалинмас сири борми? Бор бўлса, бу сир нимада?

Жуда кўп одамлар санъатининг сири борлигини ҳеч иккиланмай тан олишади ва бу сирни истеъдод деб ҳисоблашади. Ўтмишда ҳам, бизнинг замонамизда ҳам минглаб мутафаккирлар, зукко ақл эгалари шу "истеъдод" деган нарсанинг моҳиятини аниқлашга, унинг қаердан келиб чиқишини билишга, табиатини белгилашга уринишган. Айниқса, шоирлар, адиблар, мунаққидлар бу чистонни чақишга кўп уринганлар. "Истеъдод" деган нарсага берилган таърифлар бир жойга жамланса, бир неча жилдлик китоб бўлади. Ўткирнинг ўзи ҳам бу масалада, анча бош қотирган. У ёзади: "Бир тоифа одамлар бор. Мен ҳаётда кўп нарса кўрдим, энди китоб ёзсам бўлаверади, дейди. Яна бир тоифа бор. Мен кўп китоб ўқидим, илмим етарли, ёзувчилик қилаверсам бўлади, дейди. Иккала фикр ҳам хато. Кўп нарса кўрган билан, кўп нарса ўқиган билан одам ёзувчи бўлиб қолмайди. Бунинг учун талант керак. Талантнинг биринчи белгиси – чидаб бўлмас дард демакдир. Дард эса ҳавас эмас, зарурат!"

Ўткир ҳақида ёзилган қатор мақолаларда адибнинг жозоба сирини очиб беришга интилиш бор. Мунаққидлар адиб услубининг энг жозибали, энг ярқироқ томони сифатида, асарларига ажиб бир тароват бахш этиб турган омил сифатида адиб қаҳрамонларини бевосита ҳаётдан олишини, тасвирлаётган воқеалари ҳам ҳаётда рўй берган ёхуд рўй бериши мумкин бўлган воқеалар эканини, хуллас, адиб ҳамиша ҳаёт ҳақиқатига оғишмай амал қилишини айтишади. Бинобарин, ёзувчи қанчалик ҳаётга ўхшатиб ёзса, шунча яхши. Бир қарашда, бу гапларнинг бари тўғри, ижоднинг сирини очиб берадиган гапларга ўхшайди. Дарҳақиқат, ҳар қандай ёзувчи ҳаётдан келиб чиқади, ҳаётга таянади, ҳаётни акс эттиради. Шу билан бирга бу гапни ижоднинг бирдан-бир қонуни, яккаю ёлғиз талаби деб ҳам бўлмайди. Агар шундай бўлганда ёзувчи санъаткор бўлмай қоларди, оддий нусхакаш даражасидан кўтарила олмас эди.

Яна Ўткирга мурожаат қилайлик: "...Тасаввур қилинг: сиз китоб ўқияпсиз. Оқ қоғозда қора чизиқлар – ҳарфлардан бўлак ҳеч қанақа ранг йўқ. Ҳеч ким куй ҳам чалмайди. Аммо асарни ўқишга киришишингиз билан кўз ўнгингизда рангин манзаралар пайдо бўлади; қулоғингиз остида ажиб оҳанглар жаранглай бошлайди. Ўзингиз билмаган ҳолда қаттиқ ҳаяжонга тушасиз... Ҳеч шубҳасиз, адабиёт – дунёдаги саккизинчи мўъжиза!" Йўқ, Ўткиржон, адашяпсиз, саккизинчи эмас, биринчи мўъжиза!" "Аввал Калом бўлган",

деган гап ҳам бор-ку... Ахир бадиий адабиёт мўъжиза бўлса, унда уни яратадиган одамлар ҳам ўзимиз қатори жўн одамлар эмас, алланечук мўъжизакор одамлар бўлиб чиқади-ку! Қўйинг-чи, санъаткор бўлмоқ учун санъаткорнинг бошқа оддий одамларникидан фарқ қиладиган ўзгача кўзи бўлмоғи, ўзига хос қалби, ўзига хос кўнгли бўлмоғи лозим. Оддий одам оддий кўзи билан, масалан, бепоён денгиз бағрида сузиб бораётган оқ кемани кўради, санъаткор эса айнан шу манзарага қўшимча тарзда шу кема дарғасини отаси деб фараз қилган, ундан нажот ва ҳимоя кутиб, балиққа айланиб кема кетидан сузиб кетаётган болани кўради. Кўрадигина эмас, уни ўз қалби орқали ўтказиб, ўз ҳаяжони, ўз қувончлари, ўз изтиробларига буркаб, бошқаларнинг юрагини жизиллатиб куйдирадиган тарзда тасвирлаб ҳам беради. Ҳа, ҳар қандай ҳаёт ҳодисаси, ҳар қандай инсон тақдири санъаткор қалби орқали ўтибгина, унинг қалбида қайта ишлангандагина санъат ҳодисасига айланиши мумкин. Ўткир айтган мўъжиза худди шу жараён оқибатида рўй беради, санъаткорнинг сири ёхуд сеҳру жодуси айна шу жараён замирида яширингандир. Эсингиздами, бир эртак бўларди: учта ўртоқ сафарга чиқишипти. Бир жойда тунайдиган бўлишибди ва галма-гал навбатчилик қилишибди. Биринчи йигит бекор ўтирмай деб, ёғочдан кўғирчоқ ясабди. Иккинчи йигит, унга либос ясаб, қиз боладек кийинтирибди. Учинчи йигит эса Аллоҳдан кўғирчоққа жон ато қилишини тилабди. Кейин... саҳар чоғи уларни соҳибжамол бир пари уйғотади... Санъатда ҳам ижодкорнинг қалби ҳаётдан олинган кўғирчоққа жон ато этади, уни тирилтиради. "Қандай қилиб тирилтиради?" деб сўрарсиз. Мен буни билмайман ва ўйлайманки, буни ҳеч ким билмайди, ҳатто санъаткорнинг ўзи ҳам ҳар қанча тиришмасин, буни сизга аниқ-тиниқ тушунтириб беролмаса керак. Ва яна ўйлайманки, шу сир ижодга, санъаткорга алоҳида бир фавқулоддалик, ақл бовар қилмайдиган сеҳру жоду, оташнафаслик, борингки, истасангиз, алланечук илоҳийлик бахш этади. Ахир, биз ҳазрат Алишер Навоийни, ёхуд ҳазрат Аҳмад Яссавийни ўзимиз билан бир сафга қўйиб, уларни жўн, ўзимиз қатори одамлар дея олмаймиз-ку! Буни хаёлга келтиришнинг ўзи алланечук осийлик, ғалати бир шаккоклик бўлмайдами? Шундай экан, замондош адибу шоирларимизга ҳам бу иборани қўллашдан чўчимайлик.

Мен юқорида Ўткир Ҳошимовни ҳаммамиз қатори оддий одам, деб атагандим. Лекин бу гапнинг бир қисми эди, холос, ҳали "бер-

дисини" айтганим йўқ. Ҳолбуки, унинг асарлари билан танишганда, уларда қалбингизга жон ато қилувчи нафасни ҳис қилганда Ўткир ҳам Эркин ва Абдулла, Ҳалима ва Омон каби Хизр назар қилган одам эканига, у яратган кўпгина асарлар томирида илоҳий қон оқаётганига имон келтирасиз. Менимча, ўзи чинакам санъаткор бўлган Абдулла Қаҳҳор худди шу сабабдан Ўткирнинг биринчи қиссасини умумий оқимдан ажратиб ола билди. Худди шу сабабдан адиб кейинчалик элу юрт ардоғига сазовор бўлди.

* * *

Ўткир ўзига хос санъаткорлик истеъдодига эга. Аммо массаланинг мураккаблиги шундаки, истеъдод ҳали ўз-ўзидан муваффақиятни таъминлаёлмайди. Истеъдод – Худо берган бир имконият холос, уни рўёбга чиқара билиш керак. Бунинг учун эса истеъдод эгасидан яна бир талай нарса талаб қилинади. У сурункасига меҳнат қилиш қобилиятига, оқ қоғоз билан яккама-якка ҳарб олишиш иқтидорига эга бўлмоғи лозим. Унинг зеҳни ўткир, ҳофизаси мустаҳкам, билими теран, тажрибаси бой, тафаккури баркамол бўлмоғи шарт. Истеъдодли одам санъатда ҳеч қачон бошқалар очган тайёр йўлдан бормайди, у ҳеч қачон ўз ихтиёрини оқимга топшириб қўймайди. Истеъдод – кашф этмоқ, турфа хил йўлларию сўқмоқлари сероб санъат мулкида ўз йўлини барпо этмоқдир.

Ўткир йиллар давомида яратган катта-кичик асарларининг ҳаммасида шу йўлни кашф этишга, ўз услубини яратишга ва мукамаллаштиришга интилиб келди. Унинг асарларида, айниқса, қисса ва романларида биз муқаррар тарзда икки хусусиятнинг уйғунлашиб кетганини кўрамиз. Буларнинг биринчиси шуки, Ўткир бадий асарни енгил ташвиқот воситасига, оддий тарғибот қуролига айлантормайди, шу куннинг долзарб масалалари ҳақида бадийлашган шиорлар ва хитоблар айтиш йўлидан бормайди, балки ҳар бир асарида замонавий реалийлар муҳитида бирон муҳим умуминсоний муаммони ўртага қўйишга интилади. Унинг асарларида унутилиб кетган ёки унутилаётган инсоний қадриятлар етакчи ўрин тутди. Муаллиф, кўпинча, инсон ҳаётнинг ўзак масалаларини кўйиб, ҳар бир фикрловчи одамни ташвишга солмай қўймайдиган жиддий саволларга жавоб излайди. Иккинчидан эса, шу муаммоларнинг ҳаммаси, энг мураккаб саволларга жавоб излаш кишини ҳаяжонга солувчи юксак бадий шаклларда амалга оширилади,

хаётдан олинган, бизга таниш, ўзимиз теварак-атрофимизда тез-тез учратиб турадиган одамларнинг тақдирида ифодаланади. Энг мухими эса, бу одамлар қуруқ ғоялар тажассуми эмас, ўз қиёфасига, шаклу шамоилига, тақдирга эга бўлган, инсоний жозибаси кучли шахслар сифатида намоён бўладилар. Социалистик реализмнинг темир қонунлари асосида яратилган ҳиссиз, кишини ўзига жалб қилолмайдиган, қуруқ схемадан нарига ўтмайдиган қаҳрамонлар кўпайиб кетган бир шароитда Ўткир асарларидаги ҳаётий характер эгалари, албатта, китобхонга манзур бўлмаслиги мумкин эмас эди. Бунга амин бўлмоқ учун Ўткирнинг айрим асарлари билан танишайлик.

Ўткир Ҳошимовнинг "Чўл ҳавоси", "Шамол эсаверади", "Одамлар нима деркин?", "Қалбингга қулоқ сол" каби қиссалари ижодининг илк босқичида яратилган бўлиб, ёшлар ҳаётига бағишланган. Уларнинг қаҳрамонлари – мактаб ўқувчилари, талабалар, аспирантлар, ёш домлалар. Улар эндигина ҳаётда мустақил қадам қўя бошлаган авлод вакиллари. Улар севадилар, севгиларида мақсадларига ҳам етадилар, адашадилар ҳам. Шафқатсиз ҳаёт уларни илк қадамлариданоқ машаққатли синовларга рўпара қилади. Баъзилари имтиҳон қозонларида қайнаб, пишиб чиқади, баъзилари эса устларига ёпирилган бало тошларига бардош қилолмай, фожиага йўлиқадилар. Мана, "Қалбингга қулоқ сол" қиссасидаги воқеа. Чарос талаба. Ёш. Табиийки, унинг қалбида илк муҳаббат уруғлари уна бошлайди. У Ёдгор деган талабани севиб қолади. Аммо маълум бўладики, Ёдгор аввал уйланган экан, олти ой турмуш қуриб, ажралган экан. Буни Чарос катта бир фожиадай қабул қилади. Фақат кетма-кет синовларга дуч келгандан кейингина Чарос Ёдгорнинг чин инсон эканига, юксак маънавий фазилатлар эгаси эканига амин бўлади ва уни севиб тўғри қилганига ишонади. Бироқ энди унинг ички ҳаётига онаси Васи́ла Назаровна аралашади. Асардаги энг салмоқли гап шу аёл образида мужассам топган. Мактабда илмий мудир бўлиб ишлайдиган бу аёл қизини жони дилидан яхши кўради, унинг бахтли бўлишини истайди, аммо унинг қалби кўр, у бошқаларнинг юрагини нозик ҳис қилолмайди. Чарос, албатта, онанинг измида бўлмоғи керак, ҳар бир қадамни унинг раъйига қараб қўймоғи шарт. Васи́ла Назаровна, фақат Чаросга нисбатан эмас, мактабдаги ўқувчиларга нисбатан ҳам шундай муомала қилади. У тўққизинчи синфда ўқийдиган Дилфузанинг севгилисига ёзган ха-

тини тортиб олиб, унга "тарбия бера бошлайди". Қизнинг нозик қалби бундай дағалликка, кўпол муомалага, ҳақоратга чидаёлмайди ва у ўз жонига қасд қилади. Худди шундай воқеа Ёдгорнинг ҳам бошига тушади. Институтдаги "хушёр" раҳбарлар уни хотинини кўйиб, бошқа бир ёш қизнинг бошини айлантиришда айблашади ва Ёдгорнинг ахлоқий бузуклигини "бўйнига кўйиб" институтдан ҳайдашмоқчи бўлишади. Яқин-яқинларда ҳам бундай воқеалар ҳаётимизда тез-тез учраб турарди. Бу – инсонни қадрламаслик, унга расмий муомала қилишнинг оқибати эди. Биз қурган жамиятимизни "ривожланган социализм" деб атасак-да, аслида у ашаддий феодал психологияси устиворлик қилган жамият эди, чунки унда инсон эркин учун ўрин йўқ эди, инсон хоҳишлари қадрланмасди, унинг дахлсиз бир дунёси бўлиши мумкинлиги, у чиннидек покиза ва мўрт эканини, унга дағал ва кир кўллар билан дахл қилиб бўлмаслигини ҳаёлимизга ҳам келтирмас эдик. Ҳар бир инсон катта машинанинг бир мурвати эди, холос. Шундай қилиб, Васи́ла Назаровна, Чарос, Ёдгор, Азиза, Дилфуза, Искандаровлар ўртасида рўй берган оддий бир воқеа тимсолида муаллиф инсонни ҳурмат қилиш, севиш, уни авайлаш сабоқларини беради. Шунинг учун бу кичик қисса жуда зўр гуманистик пафосга эга.

Ўтқир услубига хос бу фазилат қиссадан қисага кучайиб боради. Масалан, унинг "Баҳор қайтмайди" қиссасининг ўз вақтида катта шуҳрат қозонгани, унинг асосида яратилган видеофильм ҳам тилларга тушганининг боиси шундан. Бу қисса ҳам биринчи қарашда жўн кўринадиган, турмушда тез-тез учраб турадиган воқеа асосига қурилган бўлса-да, жуда муҳим масалага – ҳар қандай инсон ҳаётида тақдирини белгиловчи характер касб этиши мумкин бўлган муаммога бақишланган. Уч-тўрт одамнинг ўзаро муносабатларини, уларнинг силсиласидан ташкил топадиган тақдирларни таҳлил қилиб, ёзувчи яна умумбашарий қадриятлар ҳақида мулоҳаза юритади, китобхонни ҳам ахлоқий-маънавий муаммолар ҳақида ўйлашга ундайди. Албатта, "Баҳор қайтмайди" қиссаси ҳақида, айниқса, унинг бадиий хусусиятлари тўғрисида муайян баҳс юритиш мумкин. Жумладан, унинг финали айрим китобхонларда норозилик туғдириши мумкин. Қисса охирида Алимардоннинг ҳалок бўлиши шартмиди? Бу қиссага бир оз мелодраматик руҳ бағишламайдимиз? Адиб "яхшилик, албатта, тақдирланади, ёмонлик албатта, жазоланади" деган ақидага амал қилмаяптимикин? Ахир,

хаётда Алимардондек одамлар ҳаммавақт ҳам виждон азобига тушавермайди, ҳаммавақт ҳам жонига қасд қилавермайди-ку? Халқ ўртасида тарқалган "Ёмонга ўлим йўқ" деган гап ҳам бежиз эмас-дир, ахир? Лекин бу мулоҳазалар шунчаки мулоҳазалар, холос. Асарни қандай тугатиш тўлалигича муаллиф ихтиёрида. Иккинчидан, Алимардон, мабодо, ҳалокатга учрамай, соғ қолганида ҳам, асарнинг умумий қимматига, салмоғига путур етмаган бўларди. Хуллас, гап финалда эмас, балки қисса қаҳрамонларининг кўз ўнгимизда содир бўладиган муносабатларида, шу муносабатлар замиридаги ҳаёт ҳақиқатида. Гап шундаки, табиат Алимардонга бебаҳо неъмат инъом этган. У фавқулодда истеъдод эгаси. У истеъдодини ишга солиб, миллионлаб одамларнинг кўнглини овлаши, уларга завқ-шавқ улашиши мумкин. Лекин Алимардон бундай қилмади. У ўз истеъдодига ҳам, ўзининг тақдирига ҳам, садоқатли дўсти Анварнинг, севимли рафиқаси Муқаддамнинг, жондан ортик кўрган ўғли Шавкатжоннинг тақдирига ҳам беписанд қарайди. Негаки, у болалигидан фақат ўзини ўйлайдиган, фақат ўз жонининг хузурини кўзлайдиган бўлиб ўсган. Кейин эса шуҳрат унинг бошини айлантириб қўйган. У истеъдодини чакана пуллаш йўлига киради, ўз устида ишламайди, изланмайди, ўзини ҳаммадан юқори қўяди. Анвар унинг кўзига бўш-баёв, ландавур кўринади. Муқаддамга уйлангач, уни хўрлай бошлайди, ўзига-ўзи маҳлиё бўлиб, томошабинларини, халқини ҳам менсимай қўяди. Масъулиятсизлик, эътиқодсизлик, ўткинчи майлларга берилиш, умуминсоний қадриятларни менсимаслик Алимардонни фожиага олиб келади. Қиссанинг таъсир кучини таъминлайдиган омил шундаки, муаллиф бошқа образлар каби бош қаҳрамон Алимардонни ҳам турфа хил ранглар билан тасвирлайди. У ҳаётида қанча адашмасин, хатолари туфайли яқинлари бошига қанча кулфат келтирмасин барибир одам. Асар давомида бирор саҳифада биз Алимардоннинг хатти-харакатларида сунъийлик кўрмаймиз, ҳаёт мантиғига зид келувчи сифатларга гувоҳ бўлиб ранжимаймиз. Алимардон – хатолари кўпайиб, боши берк кўчага кирган сайин, ундан халос бўлишни ҳам ўйлайди. Ҳар қандай нормал одамда бўладигандек, ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўз қилмишларини сарҳисоб қилиш Алимардонни ҳам ўз-ўзига инсонни қидиришга мажбур этади. Бу эса ундаги виждоннинг уйғониши эди. Тўғри, бу уйғониш ҳаддан ташқари кечиккани учун унинг бошига тушган фожианинг олдини ололмайди. Лекин

бу қахрамонга муайян бир жозоба бахш этадики, унга ишончимизни мустаҳкамлайди. Ҳар ҳолда, китобхон Алимардондан нафратланишдан кўра, унга ачинади, унга раҳми келади, шундай истеъдод эгасининг ўткинчи "қадриятларга" қурбон бўлиб кетганига, у билан бирга Анвар ва Муқаддамларнинг ҳам турмуш зарбаларига дучор бўлганига таассуфланади. Менимча, қиссанинг энг қимматли томони ҳам шунда. Худди шу таассуф туйғуси китобхоннинг қалбини юмшатади, ундаги одамийлик сифатларини кучайтиради ва унга қимматли маънавий сабоқ бўлади.

Ўткир Ҳошимов бошқа адиблар каби кўпгина қиссалар ва хикоялар ёзиб, анча тажриба орттиргач, йирик эпик жанрга – роман жанрига мурожаат қилди. Аммо, назаримда, уни роман жанрида кучини синаб кўришга ундаган сабаб, фақат шу эмас эди. 70-йилларнинг бошларидаёқ турғунлик даврининг иллатлари "мана мен" деб кўрина бошлади. Албатта, фармонбардор маъмурий тузум борган сари чок-чокидан сўкилиб бораётган иқтисодий ҳали бир амаллаб эплаб турарди, лекин ижтимоий иллатлар тобора чуқурлашиб бормоқда эди. Масалан, жамиятда порахўрлик авж олди, одамлар ўз ишини бажариш ўрнига таъмагирлик йўлига ўта бошладилар, савдо тизими халққа эмас, айрим шахсларнинг бойишига хизмат қила бошлади, пахта яккаҳоқимлигининг даҳшати рўйирост намён бўла бошлади, қишлоқ аҳолиси ақл бовар қилмайдиган даражада қашшоқлашди, экология фожиявий ҳолга тушди, мактаб ўқувчилари ва аёллар аёвсиз эксплуатация қилинди ва ҳоказо, ва ҳоказо... Муайян ижтимоий табақалар ўртасида шивир-шивир тарзида бўлса ҳамки, норозилик билдирила бошланди.

Хуллас, аҳвол шу даражага бориб етдики, виждонли ёзувчи ҳар хил ман этишлар ва тўсиқларга қарамай, йирикроқ шаклдаги асарда халқ дилида тўпланиб қолган дардни баралла айтмаслиги мумкин эмас эди. Шундай бўлди ҳам. Худди шу йилларда жуда кучли ижтимоий мазмунга эга бўлган, халқ ҳаётини ҳаққоний ёритган, чинакам жасорат билан ёзилган анчагина асарлар пайдо бўлди. Табиийки, Ўткир Ҳошимов ҳам бундан четда қололмас эди. Унинг "Нур борки, соя бор" романи шундай шароитда майдонга келди.

Албатта, ҳар қандай ёзувчининг ҳам биринчи романи ҳар жиҳатдан баркамол бўлавермайди. Назаримда, "Нур борки..." ҳам муайян қусурлардан ҳоли эмас. Бу қусурлар менга, биринчи навбатда, роман композициясининг етарли даражада пишиқ эмасли-

гида кўринади. Жумладан, бош қаҳрамоннинг Помирга саёҳати чуқур лиризм билан суғорилган ҳолда анча нафис тасвирланганига карамай, асарнинг бош ғоясига хизмат қилмайди, унинг бошқа қисмларидан ажралиб туради. Аммо, бу – менинг фикрим, холос. Адиб романнинг китоб вариантыга бу бобларни киритмай тўғри қилди. Қисқа муддат ичида роман ўзбек тилида бир неча марта босилди, рус тилида таржима қилиниб, Москвада чоп этилди, турк тилига ўгирилди, роман асосида видеофильм яратилди...

Роман ҳақида ҳар қанча баҳс қилинмасин, унда Ўткир Ҳошимовнинг ўз халқининг фидойи фарзанди сифатида гражданлик туйғуси балоғатга етганини, энг зиддиятли муаммоларни қаламга олишдан чўчимайдиган, жасоратли санъаткор бўлиб қолганини кўрмаслик ва тан олмаслик мумкин эмас. Бу роман чиққан вақтда, яъни 70-йилларнинг ўрталарида ҳақиқатгўйлик қилувчи кишилар ҳар хил таъқиб ва тазйиқларга учрарди.

* * *

Ўткир Ҳошимовнинг навбатдаги ижодий муваффақияти 1986 йилда нашр этилган "Икки эшик ораси" романи билан боғлиқ. Роман нисбатан қисқа фурсатда қайта-қайта уч юз мингдан ортик нусхада нашр қилинди. Шунинг ўзи ҳам асар китобхонлар ўртасида катта эътибор топганидан дарак беради. Ушбу роман Тошкент яқинидаги қишлоқлардан бирининг чорак асрли ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади. Ундаги воқеалар уруш арафаларида бошланади, уруш йилларида ва урушдан кейинги даврда давом этади, 1966 йилдаги Тошкент зилзиласи билан тугайди. "Икки эшик ораси" бир қатор бадиий фазилатларга эга. Муаллиф воқеалар тасвирида уларнинг табиий оқимини сақлашга интилади. Бу воқеалар замирида салмоқли умумлашмалар, одамлар ҳаётининг муҳим томонларини ифодаловчи фикрлар ётади. Муаллиф, биринчи навбатда, урушни қоралайди, унинг аксилинсоний моҳиятини очади, унинг жароҳатлари кўп йиллар мобайнида одамларга озор етказишини кўрсатади. Шу билан бирга муаллиф оддий одамларнинг, айниқса, уруш йилларида ёрқин намоён бўлган фазилатларини, ватанпарварлигини, бардошини, матонатини кўрсатади.

Ўткир Ҳошимов ўзи тасвирлаётган муҳитни ҳам, одамларни ҳам яхши билади – шунинг учун тасвирда баландпарвозликка, патетикага берилмайди. Унинг услуби табиийлиги ва самимийлиги

билан ажралиб туради. Романнинг композицияси ҳам оригинал. У етти қисмдан иборат, бу қисмлар қирқ етти бобдан ташкил топган. Бу боблар эса қаҳрамонларнинг тилидан ҳикоя қилинган. Романдаги воқеаларни ҳикоя қилишда тўққизта персонаж иштирок этади. Бундай тасвир усули анча қийин, воқеалар тарқалиб кетиши, улар орасида узилиш юз бериши ҳеч гап эмас. Лекин муаллиф асарнинг охиригача "калаванинг учини кўлдан чиқармайди". Натижада, романда муайян ички яхлитлик пайдо бўлади. Бундай композицион қурилишнинг битта афзаллиги ҳам бор – ҳар қайси боб бирор персонажнинг ички монологи тарзида берилгани учун китобхон уларнинг ички дунёсини, аҳволи руҳиясини тўлароқ кўриш имконига эга бўлади.

"Икки эшик ораси" романи персонажларга бой. Уларнинг орасида Ориф оқсоқол, Ҳусан Дума, Комил табиб кабилар ажралиб туради. Муаллиф, айниқса, Ориф оқсоқол образини мукамал чиқишга муваффақ бўлган. У халқ ўртасида катта обрўга эга, энг оғир дамларда ҳам одамларни қийин ишларга отлантира олади. У кўпгина ўзбек қариялари каби ташаббускор ва донишманд. Айни чоқда, ҳақиқатни юзга айтишдан чўчимайдиган шартаки, жасоратли одам. У одамларни баҳолашда ўз меъёрига эга – одамнинг белида белбоғи бўлиши керак. Белбоғ унинг учун мардлик, тантлиқ, одамлик белгиси. У ҳатто аёлларни ҳам шу ўлчов билан баҳолайди.

Романда Кимсан Ҳусанов образи ҳам муваффақиятли чиққан. У роман воқеаларида бевосита кам иштирок этса-да, икки бобдаги ҳикояси орқали китобхон тасавурида тугал образ сифатида гавдаланади. У ҳам мард, танти, ориятли, белида белбоғи бор йигит. Кимсан урушда ҳалок бўлади. Романда аёллар образига ҳам кенг ўрин берилган. Улар ичида, айниқса, "Қора амма" ажралиб туради. Муаллиф унинг тавсифи учун жуда ўринли деталлар топган. Шунингдек, Робия ҳам тугал ва мукамал ишланган образдир. Адиб унинг оғир кечган ҳаёт йўлини тасвирлар экан, бу аёлдаги софликни, ҳалолликни, маънавий баркамолликни жуда яхши очиб берган.

Романнинг марказий қаҳрамонлари Музаффар Шомуродов ва Мунаввар Алиевалар. Урушдан кейин туғилган бу икки ёш бири-бирини самимий севади. Аммо аллақачон тугаб кетган урушнинг қора шарпаси уларнинг бахтига чангал солади. Романда Музаффар ва Мунавварнинг фожиаси анча кенг ва ишонарли кўрсатилган. Муаллиф уруш йилларидаги ўзбек қишлоғини тасвирлар экан,

ундаги қийинчиликларни хаспўшламай қаламга олади. Бу қийинчиликлар фақат иқтисодий характерга эга эмас. Романда колхозга янги сайланган раис Умар Хўжаев образи бор. У қаерлардандир урилиб, сурилиб келган. Бу одам кўпчилик манфаатини эмас, ўз хузур-ҳаловатини ўйлайдиганлар тоифасидан. Шунинг учун ҳам уруш йилларида хўжадикка бағритошлик билан раҳбарлик қилади. Ҳар қадамда, ҳар ишда унинг қамчисидан қон томиб туради. Унинг тенги йигитлар фронтда душман билан олишиб, жон олиб, жон бериб юрганда, у ўзгаларнинг хотинига кўз олайтиради, хийла-найранглар билан уларни йўлдан уради.

Романдаги асосий қахрамонлардан бири – Шомуроднинг жуфти ҳалоли Раъно эрига хиёнат қилади. Умар закунчининг ҳийласига учиб, унга ўйнаш бўлади. Муаллиф бу воқеалардан муҳим маънавий хулосалар чиқаради – Умар закунчи бағри тошлиги, нопоклиги учун, Раъно субутсизлиги, ўйламай иш қилиши, ўз бахтини ардоқлаб авайламагани учун кейинчалик бутунлай бахтсиз бўлишади. Улар одамларнинг назаридан қолиб, изтиробларга, руҳий қийноқларга тўла ҳаёт кечиришга мажбур бўлишади. Бу икки образни яратар экан, муаллиф бир томонлама йўл тутмайди, фақат қора бўёқларни ишлатиш йўлидан бормайди, балки Умар закунчининг ҳам, Раънонинг ҳам инсоний жиҳатларини-да кенг тасвирлайди. Шу тариқа уларнинг фожиаси янада чуқурроқ очилади.

Роман пухта бадий асар сифатида олий ўқув юртлари ва мактаб дарсликларига киритилди. Муҳими, бу китоб ҳам минглаб ўқувчилар ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетди. Муаллифга саноксиз хатлар келди. Шулардан иккитасида, менимча, айниқса теран ҳақиқат бор. "Мен уруш кўрган одамман. Кўзингиз тушган бўлса, Константин Симоновнинг "Халхинголлдан Берлингача" китобида менинг ҳам номим бор. Уруш ҳақидаги кўп асарларни ўқиганман. Аммо "Икки эшик ораси" романи менга бутунлай бошқача таъсир қилди. Ҳамма-ҳаммаси ҳаққоний акс эттирилган. Китобни ўқирканман, ўша машаққатларни яна бир бор кўргандек бўлдим... Билман, сиз ёшсиз, урушга бормагансиз. Аммо китобни ўқиб туриб, бу одам чиндан ҳам урушга борган, деб ишонгим келди... Бу китобни ҳамма ўқишини хоҳлардим. Токи биз кўрган кунларни ёшлар кўрмасин! Роман ҳеч қачон уруш бўлшмаслиги керак, деб огоҳлантиришдир... Ҳасан Абдуллаев. Уруш ногирони. Тўрақўрғон". Мана бу мактуб эса ўзининг содда-самимийлиги билан кишини лол қолдиради.

"Китоб чиқарадиган идоранинг бошлиғига. Ариза. Берилди ушбу ариза шул ҳақдаким, биз – кампирлар сумалак ва бошқа ҳар хил йиғинларда болаларимизга китоб ўқитиб эшитардик. Айниқса, "Икки эшик ораси"ни йиғлаб-йиғлаб эшитардик. Афсус, қишлоғимиздаги биттаю-битта китобни қайси бир уйингга буғдой тўлгур ўғирлаб кетибди. Жон болам, шу китобни кўпроқ чиқариб берсанг... Андижон вилояти Хўжаобод тумани, Ширмонбулоқ қишлоғи кампирлари: С.Хамроқулова, Э.Мусаева, П.Фозилова, С.Акрамова, Ш.Мусаева..." (Жами ўт етти имзо).

Менимча, бу хат изоҳ талаб қилмайди.

Хуллас, "Икки эшик ораси" романи ҳаётийлиги, табиийлиги билан ажралиб туради. Бу роман халқ ҳаётининг муҳим жиҳатларини очиб бериши, одамларимизнинг гўзал ва баркамол маънавий қиёфаларини кўрсатиши билан катта бадиий қиммат касб этади.

Ўткир Ҳошимов 1992 йилда "Тушда кечган умрлар" деган янги романини эълон қилди. Бу роман муаллифнинг тинимсиз изланишлар йўлидан бораётганидан, унинг қалами муттасил ўткирлашаётганидан далолат беради. "Тушда кечган умрлар" теран бир дард билан ёзилган асар. Унда муаллифнинг ҳаётга қарашлари янада чуқурлашганини кўрамиз, у ўз кузатишларидан ғоят ибратли ва ҳаққоний умумлашмалар чиқаради, инсоннинг руҳий дунёсига ҳам бошқа асарларидагига қараганда янада теранроқ қилиб боради.

Романнинг бош қаҳрамони – Рустам Шоматов. У эндигина 22 ёшга тўлган Алпомишдек девқомат, навқирон йигит. У ўз жонига қасд қилади-ю, оламдан ўтади. Хўш, нега? Нега ўн гулидан бир гули очилмаган, эндигина онгли ҳаётга қадам қўйган, эндигина севгилисининг висолига етган, тўйиб-тўйиб бахт нашидасини тотиши керак бўлган йигит ақл бовар қилмайдиган ғайритабиий ишга қўл уради – жонига қасд қилади? Роман, аслида, шу саволга жавоб бериш учун ёзилган. Адиб секин-аста Рустам ҳаётини кўз ўнгимизда гавдалантира борар экан, биз унинг турмуши одам боласи чидаши мумкин бўлмаган тарзда оғир кечганини кўрамиз. "Тақдирини қўл билан яратур инсон" деган ҳикмат бор. Лекин Рустам ўз тақдирини ўзи яратишга улгурмайди – муҳит, у яшаган тузум Рустамни тўлалигича ўзига бўйсундириб олган, уни бир япроқ мисоли чирпирак қилиб айлантиради, даҳшатли тегирмонга солиб, кукунга айлантиради. Романнинг бир жойида автор персонаж тилидан "уруш – тесқари ҳақиқат" деган фикрни айтади.

Қолаверса, Рустамнинг афғон урушида кечган умригина эмас, йигирма икки йиллик бутун ҳаёти ана шу "тескари ҳақиқат" шароитида ўтган. Романда Рустам билан баравар ҳаракат қиладиган Комиссар образи бор. У асарнинг ғоявий концепциясини англаб олиш учун ғоят муҳим аҳамиятга эга. Соат Ғаниев деган бу кимса инқилобдан олдин туғилган. Ҳозир "Иттифоқ миқёсидаги пенсионер". Миллати йўқ. Сўққабаш. 1941 йилдан партия аъзоси. Отаси инқилобчи бўлган, кейин йигирма бешмингчилар қатори қишлоққа келган ва бу ерда ўта шафқатсизлик билан "синфий душман"га қарши курашган. Соат Ғаниев отасининг "инқилобий" фаолиятини кўриб улғайган ва "ўн беш ёшидаёқ" комиссар бўлган. У ўша кезлардаёқ кўшнисининг девори нима учун ўзлариникидан баландлигини сўрайди. Отаси кўшниси Эшоннинг синфий душманлигини, сирларини комиссарлардан яширмақ учун деворини баланд урдирганини айтади. Соатнинг тафаккури биринчи қадамлариданок ана шундай қийшиқ йўлдан кетади. Секин-аста у ўз принципларини ишлаб чиқади – у органларда ишлар экан, ҳаммага душман деб қарайди, ҳаммадан гумон қилишни ўзининг олий бурчи деб билади. "Юз фоиз ҳаммадан, ҳатто ўзининг хотинидан, боласидан гумон қилади". Шу тарзда Комиссар ёшлигида бирга ўйнаб катта бўлган болаларнинг устидан тухматлар уюштириб, уларни каматади, ўзининг тузумга садоқатини исбот қилиш учун кўпгина яқин одамларининг ёстиғини қуритиш билан чекланмай, сўроқ пайтида уларни жисмонан азоблашнинг жуда даҳшатли йўлларини ўйлаб топади. Комиссар ҳар қандай инсоний жозибадан маҳрум. У, ҳатто нафақага чиққандан кейин ҳам теварагидаги одамларнинг ҳаётини захарлашда давом этади. Авваламбор шуки, Рустам ана шундай "комиссарлар" ҳукмронлик қилган шароитда туғилди ва уларнинг "қош-қовоғига қараб" улғайди. Бу "комиссарлар" кўпчилик қатори Рустамни ҳам ўз измларига бўйсунадиган бир мурватга айлантириб олишганди. Рустам вояга етгач, уни афғонга жўнатадилар. Бу ерда у совет ҳарбий сиёсатининг жамики иккиюзламачилигини, шафқатсизлигини кўради, совет қуролининг сохта шон-шухратини яратишда иштирок этади. Рустамнинг афғонда кўрган-кечирганлари унинг ҳаёт ҳақидаги имон ва инсоф, виждон ва адолат тўғрисидаги ҳамма тасаввурларини ағдар-тўнтар қилиб юборади. Рустам йўлини йўқотиб, эътиқодидан адашиб, руҳан мажрухланиб юртига қайтади. Аммо, бу ерда ҳам яна у ҳақсиз-

ликка, адолатсизликка дуч келади. Энди унинг юртида "ўзбек иши" кенг қулоқ ёябошлаган, минглаб ҳалол меҳнаткаш одамлар тухматга қолиб, порахўрликда ёхуд пора беришда айбланаётган, қамалаётган ва бошқа жазоларга дучор қилинаётган эди. Адиб турли персонажлар характери орқали бу машъум воқеаларнинг моҳиятини очади, сохта байналмилаллик, ёлғон "халқлар дўстилиги"нинг авра-астарини ағдаради. Кўп йиллар ҳалол коммунист бўлган, сидқидилдан меҳнат қилган Рустамнинг отаси тухмат билан қамалгандан кейин, ўғлига хат ёзади: "ўйлаб қарасам, ўтган умрим – умр эмас, туш экан. Гўё мен эсимни таниб-танитай биров уйқу дори ичирган-у туш кўриб юраверганман: гоҳ ширин, гоҳ хатарли туш кўриб. Ўша "бирова" қаёққа судраса кетидан эргашиб кетаверганман... Уйғонишга эса кўрққанман... Мана энди, уйғониб, ён-веримга қарасам менга ўхшаганлар кўп экан..." Бу сўзлар даҳшатли адолатсизликларни кўриб кўзи очилган кекса раиснинг хулосаси – ўзи босиб ўтган ҳаёт йўли устидан, ўзини вояга етказган муҳит устидан чиқарган ҳукми. Лекин бу ҳукм фақат раисникигина эмас – роман персонажларининг кўпчилиги, ҳатто минглаб одамларни қон-қора қақшатган комиссарлар умрини тушда кечирган одамлар. Улар ҳаётларининг қай бир нуқталарида уйғониб амин бўладиларки, шу пайтгача ҳаёт деб билганлари ҳаёт эмас, балки совуқ ва кўрқинчли босинқираш. Бундай хулоса эса ўз навбатида яна фожиа туғдиради – инсон учун ўзи босиб ўтган ҳаёт йўлининг маънисиз эканига амин бўлишдан аламлироқ тақдир йўқ. Роман охирида Рустам оилавий ҳаётдаги омадсизлиги учун ўзини ўзи нобуд қилади – даҳшатли афғон уруши, унда қўлланган турли-туман қуроқлару, дорилар Рустамни ота бўлиш бахтидан маҳрум қилиб қўйган, у оилада эрлик бурчини ўтолмайдиган бўлиб қолганди. Бироқ Рустамни ўлимга етаклаган сабаб фақат бу эмас, биринчи навбатда, унинг тушда кечган умрининг маъносизлиги ва ҳечлигидир. Шундай қилиб, Ўткир Ҳошимовнинг романи конкрет инсонлар тақдири орқали фармонбардор маъмурий тизим деб аталган тузумнинг, ҳукмрон коммунистик мафқуранинг ғайриинсоний моҳиятини фош қилувчи романдир. Инсон эркини топтовчи, инсон шахсиятини поймол қилувчи, инсон ҳуқуқларини рад этувчи жамият муқаррар равишда миллионлар бошига ҳам жисмоний, ҳам руҳий фожиалар солади.

Шубҳасиз, "Тушда кечган умрлар" ижтимоий йўналиши жиҳатидан ҳам, инсоний мазмунининг теранлигига кўра ҳам, бадий

фазилатлари билан ҳам Ўткир Ҳошимов ижодида янги бир босқич бўлди ва адабиётимизга катта ҳисса бўлиб қўшилди.

* * *

Менинг назаримда, Ўткир Ҳошимовнинг бошқа асарларини камситмаган ҳолда айтиш мумкинки, "Дунёнинг ишлари" қиссаси ҳар жиҳатдан мукамаллиги билан ажралиб туради. Ҳажман унча катта бўлмаган бу қиссада Ўткирнинг инсонпарварлиги ҳам, миллатсеварлиги ҳам, услубига хос фазилатлар ҳам ўз ифодасини топган. Ҳар ҳолда, бу қисса ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлган одам ёзувчининг санъаткорлиги ҳақида анча тугал тушунчага эга бўлади.

Назаримда, истеъдоднинг илоҳийлиги "Дунёнинг ишлари" қиссасида жуда аниқ кўринади – энг жўн, энг оддий ҳаёт воқеалари санъаткорлик сеҳри туфайли китобхоннинг бутун вужудини қамраб оладиган, уни ҳаяжонга солиб завқлантирадиган кудрат касб этган. Қисса китобхоннинг тафаккурига, онгигагина эмас, ҳис-туйғуларига, қалбига ҳам чуқур таъсир кўрсатгани учун узоқ вақтлар унинг энг қадрдон дўсти, ҳамрози бўлиб қолади.

Қисса чиққан кезларда мен батафсил бир тақриз эълон қилган эдим. Мазкур мақолани ёзишга тайёрланаётиб, уни қайта ўқиб чиқдим. Тақриз эскирмагандай, бугуннинг руҳига мос келадигандай кўринди. Шунинг учун қисса ҳақида батафсилроқ маълумот олмақчи бўлганларга ўша мақоламни тавсия этаман-да, Ўткир ҳақидаги ҳикоямни давом эттираман.

* * *

Фарғона водийсидаги сафарларимиздан бирида йўлимиз айланиб, Яйпанга бориб қолдик. Ўша пайтнинг таомилига биноан салом-алик қилиш мақсадида аввал райкомга кирдик. Бизни райком котиби Алижон Пайғомов кутиб олди. Мен бу кишини кўрмасдан олдин номини икки-уч эшитган эдим, у киши тўғрисида "истеъдодли раҳбар, тажрибаси катта, ишнинг кўзини билади", деган маънодаги мақолалар ўқиган эдим. Аммо кўрганим, ҳамма эшитганимдан ортиқ бўлиб чиқди. Бу одам ташқи қиёфасига қараганда райком котибидан кўра бутун умри еру кетмон билан иноқликда ўтган асл деҳқонча табиати яққол сезилиб турарди. У туманнинг туриш-турмуши ҳақида, эртанги куни тўғрисида батафсил гапириб берди, гап орасида "қишлоққа раҳбарликни нутқлар ва мажлислар

орқали эмас, амалий намуналар кўрсатиб қилиш керак", деди ва бизни райком ҳовлисига таклиф қилди. Ҳовлида эса унинг ўзи яратган иссиқхона бор экан – ҳали эрта баҳор бўлишига қарамасдан, иссиқхонада бодринг ва помидорлар пишиб ётибди, ҳар хил кўкатлар яшнаб турибди, гуллар очилган. Иссиқхонанинг бир бурчаги полизга ажратилган экан. У ерда ҳандалаклар кўзни ўйнатади.

– Қани, меҳмонлар, ҳандалакдан ўз қўлларинг билан узиб олинглар. Гашти бошқача бўлади, – деб таклиф қилди Алижон ака.

Ўшанда мен бу одамнинг тадбиркорлигига қойил қолган эдим. Бироқ, ростини айтсам, яна бир нарса мени кўпроқ лол қолдирди ва шу туфайли мен Алижон акани бир умр ҳурмат қиладиган бўлдим. Райком биносини айланиб юриб, бир неча жойда деворга илиб қўйилган мурожаатномага ўхшаш бир нарсага кўзим тушди. Улардан бирини ўқий бошладим. Каттагина оқ қоғозга анча йирик ҳарфлар билан босилган, чиройли рамкага солинган мурожаатнома аслида Ўткир Ҳошимовнинг "Қалбнинг оппоқ дафтари" деган мақоласи экан. Мақола чиққанига беш-олти ой ўтган бўлса-да, унинг теварагидаги гап-сўзлар ҳали тўхтамаган, кўпчиликда мақола уйғотган ҳаяжон ҳали босилганича йўқ эди. Публицистик мақоланинг плакат тарзида тарғиб қилинишини биринчи кўришим. Менинг бир оз ажабланганимни кўриб, Алижон ака изоҳ бергандай бўлди:

– Ўткиржоннинг мақоласида ҳозирги куннинг ўзак масаласи кўтарилган. Биз "пахта-пахта" деб юриб, халқнинг маънавиятини унутиб қўйибмиз. Бугунги кунда мактаб жуда оғир, жуда ночор аҳволда. ўқитувчи эса ҳаддан ташқари қадрсизланган. Бугунги жамиятимизда ўқитувчидан пастроқ турадиган бошқа табақа йўқ. Ҳатто хўжалик бригадири ҳам унга хўжайин, унга истаган буйруғини беради. Йўқ, бу аҳволга ортиқ чидаб бўлмайди, агар биз истиқболни ўйласак, Ўзбекистоннинг эртасини ўйласак, минг йиллик маданиятимизнинг йўқолиб кетиши истамасак, ўқитувчининг обрўйини қайта тикламоғимиз лозим.

Алижон ака "лекция ўқиб юборганига" бир оз хижолат чекди шекилли, гапдан тўхтаб қолди. Аслида, у ҳаяжонга тушган ва гапирган сари ҳаяжони кучайиб борарди. Бир оз сукут қилиб, ҳаяжонини босиб олди-да, гапини якунлади:

– Мен мақолани ўқигач, уни минг нусхада бостириб, ҳамма мактабларда, ҳамма маҳаллаларда, ҳамма чойхоналарда, маданият клубларида, идораларда илиб қўйишни буюрдим. Бу мақолани

ўқимаган, унда кўтарилган гаплардан беҳабар бирон одам қолмаслиги керак. Туман кўламида ўқитувчиларнинг кенгашларида унинг муҳокамалари бўлди. Ўқитувчиларимиз ҳам роса тўлиб юришган экан, ҳамма дардларини тўкиб солишди.

Кейинчалик туманда кезиб юриб, ўқитувчилар ва бошқа зиёлилар билан учрашдик. Бундай учрашувларда, албатта, ўша мақола қайта-қайта тилга тушарди. Қўйинг-чи, Алижон Пайғомовнинг гаплари тўғри экани тўла тасдиқланди. Ўшанда Ўткир ижодининг яна бир қирраси кўз ўнгимда бутунлай янгича намоён бўлган эди.

Ўткир Ҳошимов 60-йилларданок публицистика соҳасида кучини синай бошлаган. Аммо, очиғини айтганда, унинг бу соҳадаги муваффақиятлари кўпайган сари, тобора менинг хавотирим ошиб, уни ички бир безовталиқ билан кузата бордим. Эсингизда бўлса керак, саксонинчи йилларда Ўзбекистон телевидениеси "Баҳс" деган номда туркум кўрсатувлар уюштирган эди. Уларни Ўткир Ҳошимов олиб борарди. Қисқа муддатда кўрсатувнинг шуҳрати кенг ёйилди. Одамлар кўрсатув кунини интиқиб кутадиган, ҳамма ишларини йиғиштириб, уни томоша қиладиган бўлиб қолишди. "Баҳс"да кўтарилган масалалар ҳақида студияга мактублар ёғилиб кетди. Бунинг сабаби бор эди, албатта. Ўша кезларда оммавий ахборот воситаларида коммунистик мафкуранинг ҳокимлиги зўр эди, жиндай қуюшқондан чиқадиган гап учун катта маҳкамага чақириб, телевидение мутасаддиларининг таъзири берилар, улар ўз навбатида қўллари остидаги ходимларни така-така қилишарди. Ортиқча ғалвага кимнинг ҳам тоқати бор, дейсиз. Ундан кўра, оч қорним, тинч қулоғим, деган гапга амал қилган маъқул. Ўткир олиб борган "Баҳс" кўрсатувида эса борган сари рост гаплар, "қалтис" гаплар кўпроқ гапирила бошлади. Шунинг учун бўлса керак, гўзал кунларнинг бирида "Баҳс" кўрсатуви белгиланган фурсатда эфирга чиқмади. Шу-шу кўрсатув сувга ургандек йўқ бўлди-кетди. На миллионлаб томошабинларга, на кўрсатув мутасаддисига бунинг сабаби тушунтирилди. Ҳозирга қадар вилоятлар ва туманлардаги учрашувларда "Баҳс" нега тўхтаб қолди?" деган савол, албатта, ўртага тушади. Бу биргина мисол, холос. Публицистикага қўл урадиган одам мана шундай ошқора ва хуфёна зарбалар ҳамда зарбачаларга тайёр турмоғи лозим.

Ўткирда жасорат ҳам, бардош ҳам бор экан. У танлаган йўлидан қайтмади ва "Оқ камалак", "Товус гўштини еб бўладими?",

"Муқаддас қасамни бузганлар", "Қобиллик ва қодирлик" каби жуда ўткир, ғоят ҳаётий ва фойдали мақолаларини ёзди. Шўро даврининг сўнгги йилларида Ўткир Ҳошимов публицистикаси янги босқичга кўтарилди. Биз унинг мақолаларида ижтимоий руҳ тобора чуқурлашиб бораётганини кўрамиз. Ўткир илгари тилга олиш мумкин бўлмаган мавзуларга қўл ураркан, ҳаётий воқеалар, реал фактларни далил сифатида келтиради ва жуда муҳим умумлашмалар чиқаради. Масалан, у ўзбек деҳқонининг ҳаётини тасвирлар экан, пахта яккаҳоқимлиги бутун халқни гадо қилганини айтади. Бир килограмм пахтадан ўн хиллаб маҳсулот чиқарилгани ва бу маҳсулотлардан кўплаб даромад қилингани ҳолда минг хил азоб ичида шу пахтани етиштирган деҳқоннинг меҳнати сариқ чақага баҳоланишини афсусу надоматлар билан ёзади. Пахтанинг нархи каби жузъий масаладан ижтимоий адолат масаласи келиб чиқади. Гарчи мақолада ўзбек деҳқоннинг ўта шафқатсиз эксплуатация остида эзилиб ётгани очиқ айтилмаган бўлса-да, китобхоннинг ўзи мустақил равишда шундай хулосага келади.

"Авлодларга нима деймиз?" деган мақола ҳам яна пахтакор меҳнати ҳақида нақл қилади. Бироқ бу гал бу масала табиатни асраш масаласи билан бирга қўйилади. Бизнинг ўйламай иш юритишимиз, мутлақо масъулиятсизлигимиз табиатни қон-қора қалқатаётганини кўпгина ҳаётий мисолларда очади.

"Бир-биримизни асрайлик" деган мақола, биринчи қарашда, жузъийроқ масалага – ёзувчиларнинг ўзаро муносабатларига бағишлангандек кўринади. Аслида эса бу мақола ҳам жуда чуқур гуманистик пафосга эга – унда инсоннинг кўнгил шишаси бениҳоя нозик экан, ўринсиз қойиш, ножўя бир гап билан, тўқимтабиатлик билан унга ўнгланилмас шикаст етказиб қўйиш мумкинлиги айтилади.

"Мантиқ қани?" номли мақола ҳам жуда муҳим ижтимоий қимматга эга бўлди. Унда ҳам адибнинг теран кузатишлари кўп. У "социалистик турмуш тарзи" деб кўкрагимизга уриб, ҳаммага мақтаниб юрганимиз ҳаётнинг ғайриинсоний моҳиятини, том маънода "тесқари ҳаёт" эканини кўрсатган. Коммунистик партиянинг "доно" раҳбарлиги остида барпо этилган ҳаётимизнинг энг муҳим қонунияти шундаки, унда иккиюзламачилик принципи ҳукмрон – қоғозда ёзилган ёхуд оғизда айтилган гап ҳеч қачон амалдаги ишга тўғри келмайди, "социалистик жамиятда ҳамма нарса инсон учун,

инсондан улуғ бойлик йўқ", деб эълон қилинади, амалда эса, ҳамма нарса инсонни хуноб қилиш, таҳқирлаш, кадрсизлантириш сари йўналтирилган бўлади.

"Кўрқув салтанати" деган мақола ҳам "Мантиқ қани?" билан мантиқан боғланиб кетади. Бу мақола С–Я 928 рақамли собиқ "сиёсий маҳбус", "собиқ халқ душмани", Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад билан суҳбат бўлиб, унда Сталин зулми билан яратилган салтанатнинг даҳшатлари очиб берилган. Бу салтанатга "инсон ҳуқуқи" деган нарса бутунлай ёт, унда кўрқув ҳукмрон, бу салтанатнинг энг ардоқли "қадрият" – хушомад, тилёғламалик, чақув, буқаламунлик. Бу жамиятда имонини сотиб, хиёнат йўлига кирганларгина, виждонининг овозини бўғиб, муҳитга мослашганларгина "бахтиёр" бўлиши мумкин.

Адибнинг жасорати нечоғлик кучайиб бораётганини тасаввур қилмоқ учун унинг яна бир мақоласини кўриб ўтиш керак. Бу – "Дўстлик ҳурматдан бошланади" деган мақола. Маълумки, бизнинг ташвиқотимиз етмиш йил мобайнида халқлар дўстлиги ҳақида гапириб келди. Албатта, халқлар дўстлиги муҳим ва зарур. Дарҳақиқат, шўролар даврида халқларнинг ўзаро дўстлиги борасида анча-мунча реал ютуқларга эришдик. Бироқ шу билан бирга дўстликни янада мустаҳкамлашга халақит берган омиллар ҳам кўп эди. Айниқса, халқларни "улуғ оға"га ва "кичик ука"га ажратиш ҳаётда кўп ҳолларда ёмон оқибатларга олиб келди. Ҳукмрон мафкурамиз эса бунга ўхшаш масалаларни қаламга олиш бир ёқда турсин, хаёлга келтиришга ҳам рухсат бермас эди. Ўткир мазкур мақолада чинакам байналминалчи мавқеида туради, халқлар ўртасидаги чинакам қардошликни улуғлайди, дўстлик ғояларини тасдиқлайди ва айни чоқда, бир миллатни бошқа бир миллат томонидан пастга урилишини қоралайди, катта миллатларда учраб турадиган, уларнинг айрим вакилларининг суяк-суягига сингиб кетган улуғ давлатчилик шовинизмининг кескин фош қилади. Энг муҳими шундаки, Ўткир шовинизмнинг олий минбарлардан айтиладиган ваъзларда ёхуд салобатли китоблардагина эмас, балки жуда оддий нарсаларда ҳам, биринчи қарашда арзимасдек кўринадиган ишларда ҳам намоён бўлишини аниқ ҳаётий мисолларда кўрсатиб берган. Жумладан, у "Клуб служебного собаководства" деб аталган ва Москвада 1979 йилда чоп этилган китобдаги И.Духновский деган кимсанинг "Итларга қандай лақаб қўйиш керак?" деган мақоласига мурожаат

қилади. Бу итшунос "зот" итларга Акбар, Алишер, Анвар, Араб, Арман, Асқар, Ботир, Бек, Жўра, Комила, Лола, Мухтор, Наим, Нодир, Наргис, Нодира, Умар, Падар, Рафиқ, Садир, Султон, Тохир, Тоир, Ҳайдар, Ҳасан, Шайх, Амир, Майна каби номлар қўйишни тавсия этади. Мақола муаллифи бундай тавсиялар И.Духновскийнинг саводсизлиги ёхуд фаросатсизлигининг оқибати эмас, балки бошқа халқларга менсимай қараш, уларни ошкора камситиш оқибати эканини ёзади ва бошқа шунга ўхшаш "саводсизликлар", "нодонликлар" билан бирикиб (уларнинг мисоллари мақолада анча-мунча келтирилган), пухта ўйланилган бир сиёсатга айланиб кетганини исбот қилади.

Кўринадики, Ўткир Ҳошимовнинг публицистикаси ҳам бадий асарлари каби жуда катта қимматга эга – улар энг долзарб, энг ҳаётий муаммолар ҳақида баҳс юритиб, миллатнинг фикрини очади ва миллий психологиямизнинг шаклланишига ҳисса қўшади. Миллий ифтихор туйғуси йўқ халқ ҳеч қачон аҳил бўлолмайди, бинобарин, аҳил бўлмаган халқ ҳар хил тажовузкор кучлар қарши-сида ожиз қолаверади.

Ўткир Ҳошимовнинг ижодий қиёфасини тўлароқ чизмоқ учун унинг "Шарқ юлдузи" журналида бош муҳаррир сифатидаги фаолиятини ҳам жиндай бўлса-да, ёритмоқ лозим. Гап шундаки, журналлар, айниқса, ижтимоий ривожланишнинг муайян босқичларида жуда катта роль ўйнайди. Бундай ҳолларда улар умумхалқ манфаатига хизмат қилади, бутун миллатни улуғ ғоялар теварагига бирлаштиради, ҳақиқат ва адолат минбарига айланади. Бир сўз билан айтганда, журнал миллий тараққиётнинг байроқдори бўлиб қолиши мумкин ва айти шу сифати билан у халқнинг ўз-ўзини танишига йўл очиб, уни ғофиллик уйқусидан уйғотмоғи мумкин.

Ўткир "Шарқ юлдузи"га 1985 йилда, яъни шўролар юртида бошланган қайта қуриш билан бирга келди. Бироқ қайта қуришнинг энг асосий самараси деб ҳисоблаган ошкоралик, ижод, эркинлигининг тўла эмас, қисман даражада жорий бўлиши ҳам бизда бениҳоя қийин кечди. Ўткир Ҳошимовнинг ҳам ҳар қандай бош муҳаррир каби журналдаги биринчи ва энг муҳим вазифаси яхши асарларни бостириб чиқариш эди. Аммо шу муҳим вазифани бажаришда у минг хил тўсиқларни енгишга, минг хил чиғириқлардан ўтишга мажбур бўлди. Ўткирнинг саъйи ҳаракати билан журналда "Қуръони карим"нинг ўзбекча таржимаси, Аҳмад Яссавий, Сўфи

Оллоҳёр асарлари, "Темур тузуклари" босилди. Албатта, ўша йилларнинг ошкоралиги бўлмаса, бундай асарларнинг босилиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Шундоқ бўлса ҳам, юқоридаги асарларнинг ҳар бири жуда шиддатли курашлар оқибатида дунё юзини кўрди. Масалан, Пиримқул Қодировнинг "Авлодлар довони" романи икки марта терилган жойида тўхтатиб қўйилди, катта маҳкамадаги "доно" раҳбарларга бу роман ёқмади, чунки у Бобурнинг ўғли Ҳумоюн ҳақидаги, унинг бошқа фарзандлари образини чизадиган роман эди. Романда ҳинд ва ўзбек халқларининг дўстлиги ҳақида оташин гаплар айтилган, асар бошдан-оёқ гуманистик ғоялар билан суғорилган бўлса-да, шоҳлар ва шаҳзодалар қаҳрамон қилиб олингани учун "қалтис" ҳисобланарди. Романнинг фойдали ва керакли эканини катталарга тушунтириб, ижозат олгунча Ўткир қанчадан-қанча раҳбарларга совуқ кўринди, қай бир мансабдорларнинг гапини қайтарди, улар билан айтишишдан чўчимасди.

Ёхуд Чўлпон асарларини нашр этиш масаласини олайлик. Бу шўрпешона шоир 1956 йилда тўла оқлаганган бўлса-да, қайта куриш йилларида ташкил қилинган махсус комиссия асарларини босиш керак, деган қатъий хулоса чиқарган бўлса-да, Марказий Комитетдаги "ака"лар "Кеча ва кундуз" романини эълон қилишга икки йил розилик бермадилар. Бунда ҳам бош муҳаррир казо-казо мажлисларда романни эълон қилмаса бўлмаслигини тушунтириб, раҳбарлар тутган йўл замон руҳига бутунлай зид эканини исботлаб, том маънода жанг қилишга мажбур бўлди. Шундан кейингина муайян қисқартишлар билан, Чўлпоннинг "хатолари"ни халққа тушунтирадиган махсус мақола билангина романни босишга рухсат берилди.

Яна бир мисол. Гарчи, баъзи бировлар Қуръони каримни бошқа тилларга таржима қилиш тўғри эмас, гуноҳ бўлади, деб ҳисобласалар-да, бошқа халқлар тилларида нашр этиш бениҳоя зарур ва савоб ишдир. Қуръони карим татар, турк, уйғур ва бошқа тилларга таржима қилинган. Шунинг учун "Шарқ юлдузи" саҳифаларида Қуръон таржимаси эълон қилина бошлаганини кўриб бошимиз осмонга етганди. Аммо кўп ўтмай бу масала атрофида жанжал бошланди – бир гуруҳ олимлар таржимани босишни тўхтатишни талаб қилиб, "катта идора"га мурожаат қилишди. Бош муҳаррир ва журналнинг бахтига ҳал қилувчи суҳбат давлатимиз раҳбари

Ислом Каримовнинг хузурида бўлди. Юртбошимизнинг жонкуярлиги ва қўллаб-қувватлаши билан муқаддас китобнинг ўзбек тилидаги маънолар таржимаси тарихда биринчи марта "Шарқ юлдузи"да чоп этилди. Ўша кезлари мен Тошкент вилоятининг Оққўрғон, Фарғонанинг Бешариқ, Ўзбекистон ва бошқа туманларида, республиканинг қатор шаҳар ва қишлоқларида бўлиб, Қуръони карим таржимасининг чоп этилиши ҳақида ким қандай фикрда эканини турли соҳа вакилларида суриштирдим. Уларнинг ҳаммаси бу – халқимизнинг маънавий ҳаётида жуда катта тарихий воқеа эканини бир оғиздан эътироф этдилар.

Ўткир Ҳошимов журналнинг замон билан ҳамнафас бўлиши устида ҳам жиддий қайғурди. Бу, айниқса, журналнинг публицистика бўлимида аниқ кўринади. Унда экология, бозор муносабатлари, миллий алоқалар, иқтисодиёт муаммолари, тарихнинг ўқилмаган ёки хато ўқилган саҳифалари тўғрисида жуда салмоқли мақолалар эълон қилинди. Айрим мақолаларда ўзбек халқига нисбатан йўл қўйилган ижтимоий адолатсизликлар, тухмат ва бўхтонлар фош этилди. Буларнинг ҳаммасини таҳлил қилиш эмас, шунчаки санаб чиқиш ҳам қийин. Шундоқ бўлса-да, босмачилик ҳаракатининг талқинига бағишланган давра суҳбатини алоҳида таъкидлаш лозим. Чунки унда совет ҳокимияти йилларида ҳам мустамлакачилик сиёсати изчил давом эттирилгани, "босмачилик" ҳаракати эса шу сиёсатга қарши қаратилган миллий озодлик кураши бўлгани, фақат коммунистик мафкура тазйиғи туфайли бу факт етмиш йил давомида сохталаштирилиб келингани аниқ далиллар асосида очиқ берилган.

Ўткир Ҳошимовнинг бош муҳаррир сифатида иккинчи вазифаси ҳам бор эди. Бу ҳам ўта муҳим ва ўта қийин вазифа – бош муҳаррир адабиётнинг манфаатини ўйласа, китобхонни ҳамиша юксак санъат асарлари билан таъминлаб туришни ўйласа, унда муайян характердаги асарларнинг босилишига йўл қўймаслиги керак. Гап шундаки, мутлақо истеъдодга эга бўлмаган, баъзан саводи оддий бир дуойи салом ёзишга ҳам кифоя қилмайдиган одамлар баъзан "ёз-ёз" васвасасига тушиб қолишади. Бундай ҳолларда улар жазавага тушиб, бир зумда юзлаб саҳифаларни қоралаб ташлайдилар. Уларнинг ёзганини лоақал тўрт бетини чидаб ўқиб чиқолмайди киши. Бироқ бу билан уларнинг иши йўқ. Уларнинг назарида ўзлари ёзган нарсалар – доҳиёна асарлар, кимда-ким

бунинг фаҳмига етмаса, ўзидан кўрсин. Шундай қилиб, "асар" тайёр бўлгач, муаллиф уни қўлтиқлаб, журналга югуради. Чинакам жасоратли муҳаррир, албатта, унақа асарни босишдан бош тортади-ю, балога қолади... Ёки нима бўлишини атоқли грузин адиби Нодар Думбадзе "Абадият қонуни" романида киноя билан жуда чиройли тасвирлаган. Эсингиздами? Бош муҳаррир хонасига қимтиниб-симтиниб... маймун кириб келади ва камсукумлиқ билан бир асар ёзганини айтиб, уни босиб чиқаришни илтимос қилади. "Сен маймунсан, ёзувчи бўлишинг мумкин эмас, қўй бу ишни", деган панд-насихатлар унга кор қилмайди. У ялиниб-ёлвориб ўз мақсадига эришади. Орадан икки ҳафтача ўтгач, яна шу аҳвол такрорланади. Маймуннинг "асари" яна босилади. Бу беш-олти марта қайтарилади. Бир маҳал, қарабсизки, кечаги маймун ёзувчи бўлибди-қолибди. Одамлар унинг ёзувчи эмас, маймунлигини билишса ҳамки, "кел, менга нима!" деб индашмайди ва бора-бора унинг ёзувчилигига кўникиб ҳам кетишади. Бош муҳаррирнинг кўнгилчанлиги маймун – "ёзувчилар"нинг уруғи кўпайиб кетишига сабаб бўлади. Афсуски, "ёз-ёз" дардига чалингарлар оз эмас, улар йўлларида ҳеч қандай тўсиқни тан олмай, журналга қудратли тўлқиндай оқиб келаверишади. Энг ёмони шундаки, уларнинг ичида ҳар хил катта-кичик амалдорлар бўлади. Ўз вақтида ҳатто Брежневнинг ўзлари ҳам шу дардга чалиниб, "Кичик ер", "Кўрик" дегандек "дурдоналар" яратган, кейин бир-икки мажлисда "биз – ёзувчилар..." дея кўкрагига уриб гапирганди. Албатта, бундай ҳолларда халтуранинг йўлини тўсишга бош муҳаррир ҳам ожизлик қилиб қолади.

Ўтқирнинг бахтига у муҳаррирлик қилабошлагандан кейин бундайлар ёзувчиликдан тийилиброқ қолишди. Лекин мундоқроқлари ёзишда давом этаверди. Ўтқир кўлидан келганича бунақаларнинг асарларини чиқармасликка ҳаракат қилди. Бироқ бу унга осон бўлгани йўқ. Асари қайтарилган адиб борки, ҳаммаси енг шимариб, Ўтқирнинг устидан шикоятлар ва мактублар ёза бошлайди. Уларда Ўтқирнинг устига ағдарилмаган фисқу фасод ва бўҳтон қолмайди. Мен ўзим Марказий Комитетда бир қалин делони кўрган эдим – унда Ўтқир устидан ёзилган шикоятлар тикиб қўйилган экан. Салкам 500 саҳифа! Бунга "ёзадиган, вақт сарфлайдиган, бош қотирадиган бошқа одам, ёзса ёзавермайдими?" деб қўл силтаб қўяқолса бўларди. Бироқ шўро замонида ҳар гал ариза тушганда, Ўтқир катта идорага чақирилар ва у ерда ўзининг туя эмаслигини

бошқатдан исботлар эди. Катта идорадагилар ҳам "Ўткирни ўзимиз биламиз-ку, у бунақа эмас, аксинча, ёзган одамнинг ашаддий разил экани ҳаммага маълум, уни койиб, ҳайдаб солайлик-да, можарога нуқта қўяйлик", дейишмасди. Бинобарин, яна қанчадан-қанча изтироб, руҳий азоблар, ҳозирги замон таъбири билан айтсак, йўк ердан орттирилган стресслар.

Ҳар қандай вазиятда ҳам ҳақиқат томонида туриш унчалик осон юмуш эмас. Ўткир Ҳошимовда шундай феъл – ҳақпарастлик бор.

Яратганга шукроналар бўлсин. Ватанимиз мустақилликка эришди. Узоқ йиллар "сиғиниб келинган" шўро тузумининг миси чикди. Юқорида эслатилган қатор асарларида Ўткир айнан шу ёруғ ният – мустақиллик ғоясини илгари сурди. Истиқлолнинг биринчи йилларида яратилган "Тушда кечган умрлар" романи мустақиллик бўлмаса, дунё юзини кўрмас, мабодо нашр этилса ҳам муаллифни жазога тортишлари аниқ эди. Чунки асарда етмиш йиллик истибдод бутун даҳшати билан тасвирланган. Ўтган аср охирларида сахналаштирилган "Қатағон" фожиасида ҳам кечаги кун фожиалари тасвирланган, ёш авлодни мустақилликни қадрлашга чақирик каби янграйди, бу асар. Қайта-қайта нашр этилган "Дафтар хошиясидаги битиклар" китоби ҳам адибнинг сара асарларидан бўлиб қолади.

Юқорида биз Ўткир қилган ишларни бир сарҳисоб қилишга уриниб кўрдик. Ўйлайманки, шу айтилганларнинг ўзиёқ адиб ижодий фаолияти ғоят самарали бўлганини, бугунги адабиётимизни унинг ижодисиз тасаввур қилиш мумкин эмаслигини кўрсатиб турибди. Бироқ ёзувчилик касбининг ғалати томонлари бор. Жумладан, ёзувчи одам учун энг яхши асари энди ёзадиган асари бўлиб туюлаверади. Бу – жуда яхши нарса. Донолар ўз-ўзидан қониқмаслик туйғусини инсонни янги уфқларга ундайдиган муқаддас туйғу деб ҳисоблашган. Ўткирда ҳам навбатдаги – энг яхши асарини ёзиш истаги доим қалбида яшайди. "Шундай асар ёзсангки, китобхон уни ўқиётганида ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни кечаси билан ухламай, тўлғониб чиқса... Вақти келиб ўша китобни яна қўлига олганида қайтадан ҳаяжонга тушса... Орзум шу...", деб ёзган эди Ўткир Ҳошимов. Нима дейиш мумкин бу тилакка? Орзуинг хамиша сенга йўлчи юлдуз бўлсин, дўстим. Адабиётимиз бахтига кўп йиллар омон бўл!

САНЪАТКОР АДИБ

Бундан салкам 50 йилча муқаддам эндигина ёш ёзувчи бўлиб танила бошлаган Ўткир Ҳошимовнинг “Чўл ҳавоси” деб номланган асарини журналда қизиқиб ўқидим. Асари қизиқтирган ёзувчининг ўзини ҳам кўриб билгингиз келади. Шу тарзда Ўткир Ҳошимов билан биринчи марта кўришиб танишган эдик. Унинг менга ёққан энг муҳим фазилати – ҳар бир сўзини самимият ва маҳорат билан ёзганлиги бўлди. Аксарият қаҳрамонлари ҳам ҳалол, самимий одамлар эканлигини ҳис этасиз. Айни вақтда “Чўл ҳавоси”нинг мусаффолиги ва илиқлигини тасвирлаганда Ватан туйғуси, она ерга бўлган меҳр яққол сезилиб туради. Чўлда ишлаётган қаҳрамонлар ҳам ҳалол, беғубор, жозибали кишилар эканлигини юракдан ҳис қилиб, завқ оласиз.

Мана шу асар сабаб бўлиб Ўткиржон билан яқинлашиб қолдик. У янги ёзган асарларини бизникига олиб келиб, ўқишга берадиган бўлди. Мен унинг қўлёзмаларини эътибор билан ўқирдим ва кўлимдан келганича маслаҳатлар берардим. Изланувчан ва ҳар бир сўзга маъсулият билан қарайдиган ёш адиб асарларини янада мукамал қилишга интиларди.

Шу тариқа истеъдодли адиб Ўткир Ҳошимов ёзган асарлар Абдулла Қаҳҳордек буюк сўз санъаткори эътиборига тушди. Атоғли устоз адибнинг ўша кезларда Ўткир Ҳошимовга ёзган тилаклари ёш ёзувчига қанчалик қанот бахш этгани ҳақида кўп адабий даврларда эҳтиром билан тилга олинади.

Ўткир Ҳошимовнинг кўпчилик китобхонлар меҳрини қозонган ажойиб асари “Дунёнинг ишлари” деб аталган қиссаси бўлди. Қарийб ўттиз йилдирки, бу асарни қизиқиб ўқимаган китобхон бўлмаса керак. Чунки унда Она образига муаллиф ўз онасини прототип қилиб олган ва ниҳоятда самимият билан тасвирлаган. Бу асардаги Она образи орқали ўзбек миллий характерининг жозибали қирралари жуда таъсирли қилиб акс эттирилган.

Асар қаҳрамонларидан бири бўлган ўғил ҳам шўро мафкураси таъсирида улғайган. Дастлаб ўз онасининг миллий фазилатларини унчалик теран англай олмайди ва кутилган даражада кадрига

етмайди. Онаизордан жудо бўлгач, унинг бутун оламини ўзгача англайди. Яъни, ўзбекона раҳмдиллик ва ҳақиқий меҳрибонлик фазилатлари ўғилга кейинроқ беҳад кадрли туюлгани асар охирида жуда таъсирли тасвирланган. Нақадар ҳаётийлиги ва жозибадорлиги билан “Дунёнинг ишлари” асари китобхонлар қалбидан жой олди. Адабий жамоатчилик томонидан матбуотда бу асар ҳақида кўп илиқ фикрлар билдирилди.

Қарши Давлат университети аспиранти Гулчеҳра Исмоилова “Дунёнинг ишлари” ва Одил Ёқубовнинг “Диёнат” романлари асосида номзодлик диссертацияни муваффақиятли ёқлади. Унга қизим илмий раҳбарлик қилган эди. Изланувчан ёш олиманинг бу икки асар ҳақида олиб борган илмий тадқиқоти айрим боблари кейинчалик китоб ҳолида чоп этилди. Матбуотда у ҳақда ҳам ижобий фикрлар билдирилди.

Ўткир Ҳошимовнинг бу каби эл меҳрини қозонган асарлари кам эмас. Бугун 70 ёшга тўлаётган адибимиз ярим асрлик ижоди давомида ўзбек адабиётига салмоқли ҳисса қўшди. Бир қатор ҳикоялар, қиссалар, романлар, драмалар айниқса, китобхонлар томонидан зўр қизиқиш билан кутиб олинган “Дафтар хошиясидаги битиклар” асари билан миллий адабиётимизни янада бойитди. У истиқлол даври адибидир. Турли даврда яратган асарларида айнан миллий истиқлол нафаси уфуриб туради.

Ҳақиқий ёзувчи жамият билан ҳамнафас бўлиб яшайди. Ўткир Ҳошимов жамоат арбоби сифатида ҳам эътибор қозонган. У қатор йиллар Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси депутати ва қўмита раиси сифатида фаолият кўрсатган кезларда ОАВига оид бир қанча қонун лойиҳаларини тайёрлашда фаол иштирок этди. Мазкур қонунлар лойиҳалари ҳақида парламент мажлисларида маърузалар қилди ва уларни ҳаётга тадбиқ этишда фаоллик кўрсатди.

ОНАГА ТАЪЗИМ

«Шарқ юлдузи» журнали Ўткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» номли қиссасини эълон қилди. Бундай қараганда биографик қисса адибнинг ёшлик даврларини акс эттирадиган асарга ўхшайди. Асардан биз Ўткир Ҳошимовнинг оила муҳити, тенгдошлар сафи, кўни-кўшнилари қуршови ҳақида батафсил маълумот оламиз. Адиб ўсиб улғайган давр, Улуғ Ватан урушидан кейинги оғир йиллар, бу даврдаги оддий меҳнаткаш оиланинг турмуш тарзи ҳақида фикр ва мулоҳазаларни биламиз. Бу маълумотлар ёзувчи қаламининг кучи билан ва жозибали шаклда акс эттирилади. Бироқ ёзувчи ўзини биринчи планга чиқармайди. Асардаги воқеа ва ҳодисаларни фақат ўзи билан боғлайвермайди. У она олдида одоб сақлагандек кўринади. Қиссанинг ҳар бир бети, ҳар бир жумласи марказида улуғ инсон – она образи, унинг ёрқин қиёфаси туради.

Оналар ҳақида асарлар кўп яратилган, баъзан йирик-йирик асарларда она образига кенг ўрин ажратилганини биламиз. Бироқ ўзбек адабиётида бу даражада тўла ва батафсил лирик планда ёритилган дея олмаймиз. Қиссада она қиёфаси китобхон кўзи олдида ўзининг сонсиз-саноксиз жилолари билан намоён бўлади. Қизиғи шундаки, ҳар бир новеллада автор она ҳақида олдинги ҳислатларини такрор қилмайдиган қандайдир янги қирраларини топиб акс эттиради. Бунинг учун фақат онани севиш, уни улуғлаш нияти етмас эди, албатта. Бунинг учун адиб қиссадан ҳисса чиқара оладиган, яқин-йироқ кишилар хатти-ҳаракатидан маъно топа олишга кодир истеъдод эгаси бўлиши керак эди. Ўткир Ҳошимов бу асарида шу холдаги истеъдод эгаси сифатида кўзга ташланади. Асарнинг бошларидаги битта деталга эътибор қилинг: она-бола хаёл суришиб, ой ва юлдузларни кузатишади. Ажойиб лирик кайфият. Ўғил бепоён осмондан ўзига юлдуз танлайди. Унинг танлагани етти оғайни орасидаги энг ёруғ юлдуз. Она эса бир чеккада етим боладек ёлғиз турган кичкинасини танлайди. Бу деталда катта маъно бор: хусусан, болалар олдида камсукум, сабр қаноатли, болага овқатнинг кўпини ва ширинини бергандек, юлдузнинг ҳам «энг ёруғини» болага бағишлаб, ўзи етимча юлдузга рози.

Она фақат яратувчи эмас. У биринчи тарбиячи. Тарбияни у бола туғилган кундан бошлайди. Она боласига сўз ўргатади, бироқ буни «ур, сўк, юл, торт» сўзларини ўргатишдан бошламайди. У биринчи бўлиб «ассалом дегин», «ота дегин», «она дегин» сўзларидан бошлайди. Бола гап-сўзга тушуна бошлаган заҳоти она ерга муҳаббат уйғотишга, уни чексиз ўлка ҳақида тушунчага кўниктиради. «Тошкентни яхши кўришиниг учун ўзимизнинг Дўмбировотни яхши кўргин, хўпми» – мана қиссада она болага ўргатадиган Ватан ҳақидаги оддий ҳақиқат. Ватандек улуғвор, муқаддас нарса ҳақида оддий ва ифодали тушунча!

Яхши ва ёмонни ҳам фарзандга оддий қилиб тушунтира олади. Қаранг: «...Шундай қилиб, офтоб бор экан. Лекин ер юзига ҳеч ҳам чиққиси келмас экан. Ҳар куни эрталаб Худога нола қиларкан. Ер юзида ифлос нарсалар кўп, ҳеч кўргим келмайди, дер экан. Тангри уни овитар экан. Сен чиқавергин, ер юзини ифлос нарсалардан тозалайдиган одамлар бор, деркан. Шунинг учун ким ер юзини тозаласа, ўша энг яхши одам бўларкан».

Яхшилик ва ёмонлик ҳақида кўп эшитганмиз. Бироқ онанинг болага насихати сифатида шу хилда маънодор, таъсирчан қилиб айтилганини балки биринчи марта эшитаётгандиримиз.

Бола ўсади, улғаяди. Аста-секин ҳаётнинг аччиқ-чучигини тота бошлайди. Кимларнингдир ёлғон сўзлаганини англайди, кимларинингдир хиёнаткорлигини билиб қолади. Дунё тор кўриниб қолади боланинг кўзига. Бундай пайтларда она болага ёрдамга келади: «Қўявер, ўғлим, баъзан шунақаси ҳам бўлади», – дейди. Болани кенгликка, чидамга ўргатади, ҳаётда бўлиши мумкин бўлган зиддиятларга тайёрлайди. Адиб бу маънодаги баъзи бир эпизодлар тасвирини беради. Бола бу хилдаги воқеалардан қаттиқ таъсирланади. Бундай пайтларда ҳам боланинг дардига шерик, биринчи юпатувчиси. Бола кўзи олдида она садоқат рамзи сифатида гавдаланади. Қиссанинг шу хилдаги жойларини ўқиб шундай хулосага келасиз: Она меҳри бўлмаса эди, ёмонлар сони тобора кўпайиб бораверарди, уларнинг кўпайишини она ўз меҳри билан тўсиб туради...

Ҳаёт шундайки, инсон куч ва қудрати гуё ўрин алмашиб ривожланадигандек. Бола улғайиб, мустақил ҳаётга қадам қўяди – кўлидан келиб биринчи ота-онасига ёрдам кўрсатади ёки бирор хизматга ишга киргач, биринчи маошини олиб келиб онасининг

кўлига тутқазади... Бундай пайтлардаги ҳолатни ҳам Ўткир Ҳошимов қаламга олади. Бундай пайтларда она кайфияти маълум: боласига суянган тоғим дейди, айтмаса ҳам кўнглидан ўтади шу фикр. Аслида-ку, она боланинг «суянган тоғи». Бироқ болани ўзига суянчиқ ҳисоблаш билан у ўз «куч ва қудратини» болага ўтказётгандек бўлади.

Ўткир яратган она алоҳида онадек кўринади. У кўни-кўшни хотинлардан ҳасрат эшитувчи, бировларнинг дардини ўзига сингдириб тинчитувчи. У яратган она бирор кўшни хотинга «палончихон» демайди, ўзини уларга яқин олиб, «овсинжон» дейди. Узоқ-яқин хотин-халажлар – «овсинжон»лар онага келиб дардини айтадилар, ундан шифобахш сўзлар эшитиб, ўзларини тинчитиб кетадилар. Бировни эри ташлаб кетади, Пошша хола уни: «Кутинг, жон болам, сабр қилинг, эрингиз ёмон боламас», «эрингиз сизни жонидан яхши кўради» қабилидаги ошириб, бироз ёлғон кўшиб бўлса ҳам жувонни ўз гапларига ишонтиради. Бировнинг ўришда юрган ўғлидан, турмуш ўртоғидан хат-хабар келавермайди. Пошша хола бу дардларга ҳам қандайдир ўзининг ижобий муносабати билан ёрдам кўрсатади. Ҳатто баъзан бирор айб иш билан фарзандлари кўлга тушиб қолган оналар ҳам ундан ўз дардига малҳам олади. «Кўнглим сезиб турибди, ўғлингиз эрта-индин кутилиб қолади» қабилида «каромат» қилади...

Қиссада шу хил мазмундаги эпизодлар анчагина. Хуллас, Ўткир яратган она дардҳазм, улуғ зот. Бу хилдаги эпизодларни ўқиганимизда шахсан мен одатда баланд миноралар тепасига илиб кўйилган яшин қайтаргичларни эсладим. Балки дунёда бор оналарнинг ҳаммаси ҳам Ўткир яратган Пошшоҳондек «яшин қайтаргич» ролини ўйнайвермас. Бироқ онанинг бунга тескари бўлишидан кўра шу тарзда бўлишига кўпроқ ишонамиз, оналарни биз шу хилда кўргимиз келади.

Она қариндош-уруғ, ошна, ёр-дўстлар ришталарини бир-бирларига боғлаб турувчи восита. Ҳақиқий оналаргина оила кўлами ва қудратини оширади, унинг аъзоларининг ҳар бирининг аниқ ўрнини белгилаб бера олади. Она бу жиҳатдан ҳам – улуғ. Ҳаётда бу фикрни тасдиқлайдиган ўнлаб-юзлаб фактларни топиш мумкин.

Кўйидаги эпизодга разм солинг: Пошша хола ҳеч кимга ҳеч нима демасдан узоқлашиб, қарийб ёт бўлиб кетган ўғай қизини излаб кетади. Не азоблар билан уни топади. Қайтиб келгач, кўш-

ниларни йиғиб, ошириб-тошириб, ўз таассуротларини гапиради: «Қизим берди. Қаранг. Пиёласининг чиройлилигини қаранг! Вой ўргилай сизлардан, шундоқ қизим бор эканлигини, мен аҳмоқ билмай юрганга қаранг. У боғ-роғлар, у оқ уй олабаргаклар десангиз! Қўша-қўша гиламлар! Бир радиоси бор, сандикдек келади. Қизимнинг чакқонлигини кўрсангиз. Бир пасда бир гуруч, бир гўшт қилиб чигит босгандек ош дамлаб келди. Куёвимни айтмайсизми, проводнийларнинг бошлиғи экан. У ёғи Ашхобод, бу ёғи Ленинобод – етти иқлимда кўрмаган жойи қолмабди. Бирам одобли, бирам ақлли...»

Фақат Пошша хола типдаги, бошқаларнинг борини ошириб, йўғини яшириб кўрсатишдан мароқланадиган оналаргина ўзига яқин-йироқ кишилар ҳаётини шу тарзда таърифлаши мумкин! Аслида эса Ўткир янги топган оиласининг хонадони бошқача эди. Шу сабабли адиб ойсининг таърифларидан биров ажабланади ҳам: «Ойим опамнинг ҳовлисидаги тутган бошқа қайси боғни, эски шолчадан бошқа қайси гиламни, мошкичиридан бошқа қайси паловни айтаётганини билмасдимиз лекин ҳамма гапига ишонгим келарди».

Ҳа, биз ҳам ишонгимиз келади. Чунки яхши ниятли Пошша хола истак ва орзуларига биз ҳам шерик бўлгимиз келади. Баъзи ўринларда яхши ният билан айтилган ёлғон, ёмон ният билан айтилган тўғридан афзалроқ эканига ишонч ҳосил қиламиз.

Ўгай болага ишончсизлик билан қараш керак, деган фикрни ўтказмоқчи бўлган қўшни хотинга жавобан Пошша хола шундай дейди: «...Бу дунёдан ҳеч ким ҳеч нарса орқалаб кетмайди, ўргилай. Болаларим бу ёқда ота-онасининг бағрида яйраб юрсин-да қизим у ёқда тирик етим бўлиб юрсин... Шуям диёнатданми? Бунақа гапингизни бир айтдингиз, иккинчи қайтарманг, овсинжон».

Мана ҳақиқий она аталмиш улуғ инсоннинг ҳаёт фалсафаси! Оламни тутиб турган, унга тинчлик бағишлайдиган фалсафалардан бири эмасми бу?!

Ўткир яратган онани биз ҳар хил муҳитда, турли-туман вазиятда кўрамиз ва ҳар гал унинг инсонларнинг инсони эканига ишонч ҳосил қиламиз. Қиссада онани бошқа бир қирраси билан характерлайдиган бир эпизод бор. Бу йўқолган олтин балдоққа тегишли воқеа. Одам қандай вазиятга тушмайди дейсиз. Вазиятга қараб у чалғиши ҳам мумкин, баъзан ўз табиятига тўғри келмайдиган

бирон ишни ҳам қилиб қўйиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Шундай ҳолатлар Пошша хола ҳаётида ҳам рўй беради.

Кунлардан бир кун Пошша холанинг олтин балдоғининг бири йўқолиб қолади. Гумон қўшни хотин – сепкилли холага тушади. Йўқ ердан чанг чиқариб, доим жанжалга мойил юрадиган амма унинг гумонини кучайтиради. Қўшнисига чиқиб, олтин балдоқни талаб қилишади.

Чигал ва нохуш вазият.

Анча вақтдан кейин ойболдоқнинг уйдан топилиб қолиши Пошша холани номус ўтида куйдира бошлайди. Пошша хола бу оғир вазиятдан чиқиб кетиш йўлини излайди. Ва ниҳоят ойболдоқни юзкўрмас бўлиб кетган сепкилли хола тўй қилганда келинининг қулоғига тақиб қўяди.

Кўраяпсизми, Пошша хола оғир вазиятдан улуғ оналарга хос матонат ва олижаноблик билан чиқиб кетади. Нотўғри босилган битта қадам туфайли кўз кўрмас, қулоқ эшитмас, тил сўзламас бўлиб кетадиган қўшнилар озмунча дейсизми?! Пошша хола у хилдаги қўшнилардан эмас эди. Қиссада «ойболдоқ» эпизодини эслатадиган яна бир воқеа бор. Бадфеъл солиқчи важ топиб, бир оиланинг ризқи-рўзи бўлиб турган эчкини судраб, олиб кетиб қолади. Табиийки, Пошша хола жиғибийрон, хуни вайрон. Қарғашдан ҳам ўзини тия олмайди. «Илоё у дунё, бу дунё тирноққа зор бўлсин! Илоё хонадонинг чақалоқ йиғисига зор бўлсин!» деб Худога нидо қилади. Шундай қилишга уни биз ҳақли деб ҳисоблаймиз. Маълум бир вақтлар ўтгандан кейин Пошша хола яна ўзининг маълум табиий ҳолатига қайтади. Мана, солиқчи Далавойнинг хотини бола кўрмаганининг сабаби Пошша холанинг қарғишидан деб унга даъвогар бўлиб келгандаги сўзлари: «Вой гапингиз қурмасин! Қўйинг-е, нима, мен пайғамбар бўпманми? Жаҳл устида айтган бўлсам, минг марта қайтиб олдим, ўргилай! Шуни уйлаб юрибсизми ҳали? Қўйинг, ўзингини босинг. Мени айтди дерсиз, оповси, ичингиз тўла бола! Ҳали шунақа қўша-қўша ўғиллар кўрасизки, оғзига кучи етмаганлар уялиб қолади, айланай!»

Фақат қалби кенг, оналик бурчини яхши англаган улуғ инсонларгина шу хилда фавқулодда пайдо бўлган ҳолатидан қайтиб, ўз табиий кўринишида намоён бўлиши мумкин!

Ўткир она ва бола ораларидаги энг нозик ҳис ва туйғуларни ифодалаш йўлларини излайди, баъзан топади ҳам.

Албатта, бир эмас, бир неча бор сафарга чиқиб кўргансиз. Сафар олдида онанинг «Менга сенинг чивиндек жонинг керак. Сен учун менинг юрагим ёнганда бошқаларнинг этагининг бари ҳам куймайди...» кабилидаги илтижоларини эшитгансиз. Фарзанд ўз бўсағасидан хатлаб сафарга жўнайди, бироқ шу билан у она юрагининг бир парчасини юлиб, ўзи билан олиб кетганини доим ҳам билавермайди. Ўткир қиссанинг «Ҳавас» номли бобида она билан бола ораларидаги шу хилдаги ҳолатларни тилга олади. Бу боб билан танишган ҳар ким ҳам-каттами, кичикми-она меҳри олдида таъзим қилмасдан иложи йўқ.

Фарзанд сафарга отланади. Аввало, она учун фарзандларнинг умуман сафарга чиқмагани маъқул. Мабодо зарурат юзасидан чиқадиган бўлса, она доим ўзида йўқ безовта, жиғи-бийрон – фарзанд бўсағасидан чиқиб кетди дегунча қандайдир нохуш воқеалар, оғир фаоқатлар рўй бериши муқаррардек...

Узоқ бўлмаган бир шаҳарга машинада жўнамоқчи бўлган ўғилга онанинг муомаласини қаранг: «Йўлда эҳтиёт бўлинглар!» Фарзанднинг ваъдасини олгач, «тоғдан эҳтиёт бўлиб ўтгин», дейди она. Йўлда тоғ йўқлигини тушунтиришдан кейин ҳам «тоғ кўп бўлганидан айтаяпман-да» дейди. Яна йўлда тоғ йўқлигини тушунтиришади. Йўқ тоғни четлаб, ўтишга кўндирмагунча она тинчимади. Бу «масала» ҳал бўлгач, она болага машинани «тўхтаб-тўхтаб, дам олиб-дам олиб» ҳайдашни сўрайди. Шу алпозда чопиб бориб уйдан совуқ қотиб қолсанг, киясан деб пўстин олиб чиқади. Ҳавонинг жазирама иссиқлиги билан онанинг иши йўқ. Йўлга чиқиш учун ҳамма нарса тайёр бўлгач, «Илоё...»деб узундан-узоқ дуо қилади, фотиҳага қўл кўтаради, дуо фотиҳада ҳам бунга тегишли бисотида бор сўзларни ишга солади. Оқибат машина юриб кетганидан кейин ҳам тўхтатиб қаерлардандир пахта топиб келиб, кулоқларига тикиб олишни сўрайди. Фарзанд пахтани олиб, чўнтакка солаётганида: «Йўқ, ҳозир тикиб ол, кейин эсингдан чиқиб кетади», деб туриб олади. Адиб бу воқеани кўриб, дўстига хавас қилади.

Кўраяпсизми, бу ерда гап бошқа она ҳақида кетаяпти. Бу адибнинг дўсти ва унинг онаси ораларида бўлиб ўтган воқеа. Ўткир бу воқеанинг гувоҳи бўлган. Назаримизда, воқеа қай тарзда рўй берган бўлса, шу тарзда «кўчирилган». «Кўчирилганда» ҳам саънат-корона «кўчирилган». Бундай ҳолатлардан бошқа бир вазиятда

қандайдир чекинишлар бўлиши мумкин, бироқ бу онанинг болага ҳақиқий муносабати. Бундан бошқача бўлишини биз тасаввур ҳам қила олмаймиз.

Гап бу ерда фақат хавасда эмас. Гап авваламбор оналардаги муштаракликни, улуғворликни таъкидлашдан иборат. Аёллар борки, улар бир-бирларидан фарқ қилиши, у ё бу жиҳатдан бир-бирларидан кескин ажралиб туриши мумкин. Бироқ оналик бурчини адо этишда улар бир хил!

«Комсомолская правда» (4 март, 1982 йил)да «Ҳаммаси қонун асосида?» сарлавҳали мақола эълон қилинди. Ёш онанинг биринчи боласи икки қўлсиз туғилади. Докторлардан тортиб, қариндош-уруғларгача боладан туғруқхонадаёқ воз кечишни таклиф қилишади. Бироқ она ўз роҳат фароғатини ўйламайди, боладан воз кечмайди. Қўлсиз болани тарбиялашга киришади. Ҳатто тил чиқа бошлаши билан оғир ҳаётга тайёрлаш учун уни инглиз тилида гапиришга ўргата бошлайди. Онани олдинда не-не машаққатлар, не-не кулфатлар кутиб турибди. Бироқ она кўзига фақат бир нарса кўринади: қиз катта бўлади. Майли, қўллари бўлмайди. Инглиз тилини яхши билиб олади ва нимагадир яроқли бўлади.

Бундай ҳолларда бошқача қарорга келадиган оналар ҳам бордир. Бироқ ҳақиқий ва чин оналар фақат мана шу аёлнинг ишини қилиши мумкин! Биз она деганда шу хилдаги оналарни тушунамиз ва юз бор, минг бор бошни оёққа эгиб таъзим қилишга тайёр бўламиз.

Ўткир асарини она дилидан чиқиб, фарзанд дилига пайванд бўладиган эртақлардан бошлаган эди. Қисса асрлар оша миллион-миллион болаларга бағишлаган алла билан якунланади. Бунда ҳам катта маъно борга ўхшайди.

*Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ шоири*

ДЎСТИМ ТЎҒРИСИДА БИТИКЛАР

Халқимизнинг суюкли адиби, мухлислар қалбидан сўзи, жавонидан китоблари жой олган, ҳар бир юртдошим каби мен учун ҳам азиз ва қадрли бўлган ёзувчи, дилбар инсон, куюнчак муҳаррир, меҳрибон дўст бир сафдошим тўғрисида икки оғиз сўз айтгим бор.

Ўйласам, замондош ижодкорлар, устозларим, ёш қаламкаш дўстларим тўғрисида кўп ёзибману эллик йилдан буён ёнма-ён меҳнат қилган, фикрдош, маслакдошим бўлган, гоҳ сирлашиб, гоҳида масала таллашиб, бир-биримизга устоз, бир-биримизга шогирд бўлган Ўткир Ҳошимов тўғрисида кўнгилда борини қоғозга туширмабман. Ёзарман, айтарман, биргамиз-ку, деб юраверибман, Ўткиржон эса етмишнинг довоғига етиб қолибди.

Бугун энди машҳур адибнинг бор бўй-басти, босиб ўтган ижодий йўлига, миллий адабиёт, миллий шууримизда тутган мавқеига холис назар солиб, бу чоғроққина вужудда улкан бир сиймони кўраман, нафасида давр садосини, аср дардларини, уруш йилларида очлик, юпунлик, етимлик азобларини бошидан кечирган бир авлоднинг нидосини эшитаман.

Бола бошидан, ўғлон ёшидан, деймиз. Ўткир Ҳошимов талабалик йилларидаёқ ўткир қалами билан ёшлар диққатини тортди, тезда устоз Абдуллар Қаҳҳор назарига тушди, йилдан йилга, асардан асарга чархланиб жуда ёш элга танилди. 1967 йилда улуғ адибнинг олтмиш ёшини нишонлаш арафасида ёзувчи ва кинорежиссёр Учқун Назаров ҳужжатли фильм суратга олган. Абдулла Қаҳҳорни қуршаб ўтирган шогирдлар қаторида ёшгина Ўткиржон ҳам бор. Ўша вақтдаёқ у шуҳрат пиллапояларидан кўтарила бошлаган эди.

Ўткир Ҳошимовнинг ярим аср ичида ёзганларини битта қолдирмай тўпласа, бир уй китоб бўлса ажабмас. Лекин адиб ўта талабчанлик билан саралаб, олти китобли танланган асарларини чоп эттирмоқда. Улар аллақачон адабиётимиз хазинасидан жой олган ва замонамизнинг зукко мунаққидлари – Озод Шарафиддинов, Иброҳим Ғафуров, Умарали Норматов, Абдуғафир Расуловлар томонидан юксак баҳоланган ва чуқур таҳлил этилган. Улар тўғрисида фикр айтиш учун бизларга қилча ҳам жой қолдирмаганлар.

Энди мен адиб ҳаётидан бир қизиқ воқеани айтиб бера қолай. Фарғона йўлларида микроавтобус тўла шоир, ёзувчи, мунаққидлар қизгин баҳслашиб борар эдик. Сухбатга қулоқ солиб индамай кетаётган Иброҳим Ғафуров гапга қўшилиб, норози оҳангда деди:

– Эшитиб келяпман. Ҳар гапда бир русча сўз қўшасизлар. Адабиётчилар ўзимиз шундай қилсак, бошқалардан ўпкалаш на ҳожат?

– Тўғри, – деди Раҳматулла Иноғомов, – менда бир таклиф бор: кимда-ким гапига бир ўрисча сўз қўшса, уч сўм штраф тўлайди. Ўйнаймизми?

– Давай, ўйнаймиз, – деб юборди Ўткир Ҳошимов.

Раҳматилла хурсанд бўлиб:

– “Давай” учун уч сўм давай, – деди. Ўткир бўш келмади:

– Аввал ўзингиз тўлаб қўйинг, “штраф” дедингиз, “жарима” дейиш керак эди. Ҳазил-ҳазил билан манзилга етгунча бир зиёфатнинг маблағи йиғилди. “Давай” деган Ўткирнинг хитоби сафарларимиздаги аскияларнинг бош пайрови бўлди. Бу каби эсласа эслагудек воқеалар ҳаётимизда кўп бўлган. Уларнинг кўпи Ўткир Ҳошимов қаламига тушиб элга тарқалган.

Кейинги йилларда ёзувчининг “Дафтар хошиясидаги битиклар”и шуҳрат топди. Одамларга қисқа, ҳикматли сўзлар, ибратли хикоялар керак бугун. Буни Ўткир Ҳошимов ўз вақтида илғаб чиройли китоб ёзди ва у қайта-қайта нашр этилмоқда.

Замон эҳтиёжини англаш ҳам истеъдоддир. Бу туйғу севимли адибимизга йигирма ёшда ҳам ёр эди, етмишда ҳам тарк этмаган.

Ўткир Ҳошимовнинг барча битиклари – дафтардаги ҳам, хошиядаги ҳам – халқимиз қалбидаги битиклардир. Тилагимиз бу битикларнинг давоми узоқ бўлсин, тоза илҳом чашмаси ташна кўнгилларни қондириб турсин.

НАСРДАГИ ШОИР ёхуд РУҲИЯТ МАНЗИЛЛАРИ

XX аср иккинчи ярми ўзбек адабиёти, аниқроғи, насри ривожда Ўткир Ҳошимовнинг муносиб ўрни бор. Мустабид тузум шароитида у ўзининг ҳақ сўзи билан эл орасида эътибор қозонди. Ёзувчи ўз асарларида ҳамиша ҳақ гапни айтишга интилди. Эҳтимол, унинг ҳикоя, пьеса, романларида юзаки ўринлар бордир, аммо адиб ҳеч қачон ёлгон гап айтмаган, мустабид мафкура, сиёсат ноғорасига ўйнаб виждонини сотмаган, мурасасозлик йўлига кирмаган. У ўткинчи майлларга берилмай, сўз санъатининг азалий муаммоси - шахс жумбоғи, ижтимоий адолат туйғуси ифодаси билан қизиқди. Адабиёт дунёсида "насрдаги тарона", "насрдаги шоир" атамалари бор. Янги ўзбек адабиётида Абдулла Қодирий билан Саид Аҳмад ҳақли равишда прозанинг шоири деб ном олганлар. Замонавий ўзбек адабиётида Ўткир Ҳошимовни ҳам насрдаги шоир, етук асарларини эса насрдаги кўшиқ, тарона деб аташ мумкин. Илк қиссаси "Чўл ҳавоси"дан тортиб "Дафтар хошиясидаги битиклар" китобига қадар барча асарларига хос муштарак жиҳат шуки, улар бетакрор, беназир сирли мусиқий оҳанг билан йўғрилган. Муаллиф кўлидаги қалам гўёки ёзмайди, балким қалами учидан сўзлар мусиқа сингари қуйилиб келади; унинг ҳикоя ва қиссалари шеърдек, дostonдек ўғилади, улар якка созда чалинган дилрабо куйдек янграйди, романлари кўповозли симфонияни эслатади, ҳатто унинг бадиалари, публицистик мақолаларини ўқиганда инсон кўнгил хазинасининг, туйғуларининг хилма-хил жилолари мужассам, оддий маиший кечинмалардан тортиб улкан ижтимоий мушоҳадалар, кескин руҳий драмалар, фожиалар, қабоҳатлар ҳақида қалам тебратганда ҳам нафосат туйғусини асло тарк этмайди, ғоят тифиз лавҳаларда ҳам ажиб самимият, ҳазин ва нурли бир куй акс-садо бериб туради. Ўткир Ҳошимов насрини китобхонга манзур қилган жозиба сирларидан бири шунда.

Ўткир Ҳошимов 1941 йил 5 августда Тошкент вилояти Зангиота тумани Дўмбировот мавзесида туғилди. Унинг бобокалонлари зиёли, ўз даврининг машҳур кишилари бўлган. Жумладан, XIX асрда яшаб ўтган улкан уламо араб, форс, рус тилларини

билган, рус чоризми босқини пайтида Тошкент мудофааси ташкилотчиларидан бири бўлган, «вабо қўзғалони»да маҳаллий халқни химоя қилиб чиққан, халқ омонлиги йўлида жонини фидо қилган улуғ зот – Абулқосимхон эшон Ўткирнинг бобокалони саналади, аниқроғи, Ўткир – бу табаррук зотнинг эварасидир. Ўша улуғ зот қурдирган, унинг номи билан аталгувчи мадраса бугун ҳам янги Тошкент жамолига кўрк бағишлаб турибди¹.

Ўткирнинг отаси – Ҳошимов Атаулла оддий ишчи бўлган. "Машаққатли сафар" сарлавҳали таржимаи ҳолида ёзувчи отаси ҳақида шуларни ёзади: "Отам эскича алифбодаги китобларни ҳам, замонавий газеталарни ҳам муттасил ўқиб борар, камгап, хийла тажанг, аммо ниҳоятда ҳақпараст одам эди». «Онам – Ҳошимова Ҳакима эса отамнинг аксича, ниҳоятда ювош, жуда меҳрибон эди, – дея давом этади у. – Қўшнининг мушуги туғса ҳам жони оғригандир, деб ачинар, кўчада бирор бола йиғлаб ўтирган бўлса, албатта тепасига бориб бошини силар, бирон сабаб билан биз болаларни қарғаса, ўзи ҳам қўшилиб йиғлаб юборар, ўша заҳоти кўнглимизни олишга ҳаракат қиларди. Онам икки гапнинг бирида мақол ишлатмаса туролмас, ўта содда, ўта ювош бўлгани билан эртақлару афсоналарнинг кони эди»².

Ўткир қонида, табиатида аجدодларидан ўтган, хусусан, бобосига хос арбоблик, отадан ўтган бир оз қизиққонлик, ҳақпарастлик, онасидан теккан кўнгилчанлик, ўзгалар дардига ҳамдардлик хислатлари ўзига хос тарзда мужассамдир. Ўткирнинг болалиги оғир уруш даврида ўтди, у ўзини «уруш болалари» авлодига мансуб деб билади. У уруш даврининг муҳтожликлари ва машаққатларини кўриб, татиб ўсди, ҳам қишлоқ, ҳам шаҳар одами сифатида шаклланди. Кейинчалик болалик таассуротлари унинг ижодида чуқур из қолдирди.

Ўткирнинг меҳнат фаолияти жуда эрта бошланди. Билимга чанқоқ бўлажак ёзувчи ўрта мактабни медаль билан битирган, олий ўқув юрти талабаси бўлишни кўнгилга тугиб қўйган бўлса ҳам, оилага моддий ёрдам бериш мақсадида ишлашга мажбур бўлди, аввал «Темирўлчи» газетасида хат ташувчи, сўнг таржимон, «Қизил Ўзбекистон»да мусахҳих ёрдамчиси, «Тошкент ҳақиқати»да

¹ Қаранг: Ўткир Ҳошимов. Дафтар хошиясидаги битиклар. Т.: Шарқ НМАК, 2001. Б.120-123.

² Ўткир Ҳошимов. Нотаниш орол. Т.: Ёш гвардия, 1990. Б. 6-7.

адабий ходим бўлиб ишлади. Айти пайтда Тошкент Давлат университети (ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети) журналистика факультетида аввал сиртки бўлим, сўнг кундузги бўлимда таҳсил олди. 1966–1982 йилларда «Тошкент оқшоми»да бўлим мудир, 1982–1985 йилларда Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида бош муҳаррир ўрнибосари, 1985–1995 йиллари «Шарқ юлдузи»нинг бош муҳаррири, 1995–2005 йиллари эса Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиснинг Матбуот ва ахборот қўмитаси раиси бўлиб ишлади. Мана шу йилларда у жонкуяр жамоат аробоби сифатида ҳам танилди. «Шарқ юлдузи»да муҳаррирлик қилиб юрган кезлари унинг саъй-ҳаракати билан Қуръони карим таржимаси эълон этилди, Чўлпон асарлари халққа қайтарилди, «шубҳали» саналган «Авлодлар довони» дунё юзини кўрди. Олий мажлис Матбуот ва ахборот қўмитаси раиси сифатида бево-сита унинг раҳбарлигида миллий матбуотимизга оид қатор қонунлар ишлаб чиқилди.

Ўткир Ҳошимов ижодини публицистикадан бошлади, 1962 йили «Пўлат чавандоз» номли очерклар тўплами босилиб чиқди. У бадий ижодга жуда эрта майл билдирган, 5-синфда ўқиб юрган кезларидаёқ шеърлар, ҳикоялар машқ қила бошлаган бўлса-да, «Тўрт мактуб» номли илк ҳикояси 1963 йили матбуотда босилиб чиқди. Шу ҳикоя асосида «Чўл ҳавоси» қиссаси ёзилди. «Шарқ юлдузи»да босилган бу қисса ҳақида ёш муаллиф Абдулла Қаҳҳордан мактуб олди. Улуғ адибнинг илиқ сўзлари ёш ёзувчига далда берди. Сўнг у бирин-кетин «Одамлар нима деркин», «Шамол эсаверади» қиссаларини яратди. Хусусан, «Баҳор қайтмайди», «Қалбингга қулоқ сол» қиссалари адабий танқидчиликда қизгин баҳс-мунозара кўзғатди. Бу қиссалари учун у 1976 йили Ёшлар мукофотиغا сазовор бўлди.

Ўткир Ҳошимов қиссалари 60–70-йиллар миллий адабиётимиздаги илғор тамойиллар билан уйғунлиги, ўткир маънавий-ахлоқий муаммоларни дадил ўртага қўйилганлиги, энг муҳими, тасвирдаги самимият, ички жозибаси билан ажралиб туради.

Маълумки, Ўткир Ҳошимов ижодга қадам қўйган йилларга келиб мустабид тузум даври дағдағаю зуғумлари бир оз юмшаган, жамиятни демократлаштириш бошланган, эркин фикрларга қисман йўл берилган эди. Бироқ расмий доираларда, «мўътабар» минбарларда, илм-фан, радио, телевидение, матбуотда бор ҳақиқатни ай-

тиш имконияти ҳамон чекланган эди. Бундай пайтда жамиятнинг виждони, меҳнаткаш халқнинг овози бўлиш вазифаси адабиёт, сўз усталарининг зиммасига тушди; Абдулла Қаҳҳор, О.Ёқубов, П.Қодиров, улар изидан борган Э.Воҳидов, А.Орипов, Рауф Парфи, Ш.Холмирзаевлар чиндан ҳам ҳақиқат, адолат жарчиси, халқ дилининг таржимони сифатида майдонга чиқдилар. Улар яратган энг сара асарлар ижтимоий тафаккур соҳалари – тарих, фалсафа, социология, сиёсат, адабиётшунослик ва публицистика бажариши лозим бўлган талай вазифаларни ҳам адо этди. Шу тариқа адабиётда «гап айтиш», «масала кўтариш» тамойили кучайди, проблематик шеър, дoston, проблематик драма, ҳикоя, қисса, роман турлари пайдо бўлди; айна пайтда дидли, куюнчак китобхон асардан албатта «муҳим гап» кутадиган бўлиб қолди, танқидчиликда асарларни уларда кўтарилган долзарб муаммоларга қараб баҳолаш муайян удум тусини олди.

Ўткир Ҳошимов худди шу йўлдан бориб қатор публицистик мақола, ҳикоя, қиссалар яратди. «Тераклар япроқ ёзди», «Дехқоннинг бир куни», «Нур борки, соя бор», «Квазарлар» каби роман, қисса, ҳикоялари асарлардан «гап кутадиган» китобхонларни ғоят ҳаяжонга солди. Мактаб болаларининг умри пахтазорда ўтаётгани, дори сепилган ғўза баргидек эрта хазон бўлаётгани, янги тушган келинчакнинг ҳаётидаги энг ширин дақиқалари эркисиз оғир меҳнат гирдобида кечаётганини, қишлоқдаги, касалхонадаги, савдо соҳасидаги, олий ўқув юртларидаги, Ўткир асарларида ҳаяжон, изтироб билан қаламга олинган ҳаётини муаммолар талқини ўқувчиларни ўшандай ижтимоий иллатларга нисбатан фикрини шакллантиришда, қаҳрини кўзғатишда муҳим аҳамият касб этди.

Бу тур асарларда публицистик руҳ кучли, муаллиф ҳаёт жумбоқларига бўлган муносабатини ошқора, жўшқин ифода этади, дилдаги гапларини куюниб, ёниб баралла тўкиб солади; асарларида кўпинча-публицист газетачи сўзи билан ёзувчи тили бир-бирига кўшилиб кетади, зотан улардаги бош қаҳрамонларнинг аксарияти куюнчак зиёлилар, журналист адиблардир.

Шуни ҳам айтиш керакки, Ўткир Ҳошимовнинг роман, қисса ва ҳикояларида сўз санъатининг азалий бош муаммоси – инсон тақдири ва қалбининг бадий таҳлили мавжуд; муаллиф долзарб ижтимоий муаммолар талқини билан ёндош ҳолда кўп ўринларда персонаж руҳиятидаги ғоят нафис жараёнларни моҳирона ифода

этади. Ўткир ижоддаги илк қадамларидаёқ инсон маънавияти, руҳияти, қалб ҳақиқати тадқиқотчиси сифатида кўринган эди, «Чўл хавоси», «Муҳаббат», «Одамлар нима деркин», «Шамол эсаверади» номли ҳикоя ва қиссалари шундан далолат беради. Кейинчалик у долзарб ижтимоий муаммолар талқинига кўпроқ мойиллик билдириб, юқорида тилга олинган проблематик асарларни яратган кезларида ҳам инсон образи, инсон маънавияти, руҳияти таҳлилини асло эътибордан четда қолдирган эмас. Бу жиҳатдан «Қалбингга кулоқ сол», хусусан, «Баҳор қайтмайди», «Дунёнинг ишлари» қиссаларини эслаш кифоя.

60–70-йиллар адабиётида адашган одамнинг фожиасини акс эттирган ўнлаб асарлар пайдо бўлди, аммо улар орасида санъат даражасига кўтарилганлари оз, жуда оз. «Баҳор қайтмайди» қиссасида ёзувчи истеъдодли, бироқ истеъдоди қадрига етмаган, етолмаган, улуғ мақсадлардан маҳрум худбин йигитнинг таназзул тарихини, руҳий-маънавий инқирозини санъаткорона таҳлил этиб берди. Ана шу санъаткорона таҳлили – тасвирнинг туйғуларга бойлиги ва самимияти билан кўпчилик қалбига йўл топди, кўпларни ҳаяжонга солди. Қисса матнида бошдан-оёқ муаллифнинг ўта нозик ва нафис кузатишлари, ёзувчи қалби тебранишлари, ранг-баранг кечинмалари, завқ-шавқи, армон-ўкинчлари, қисқаси, хилма-хил туйғулар нафаси уфуриб ётибди. Мана қисса хотимасидан кичик бир парча, асар бош қаҳрамони Алимардон ҳалокатидан кейинги табиат манзараси тасвири: «Негадир шу оқшом офтоб жуда қийналиб ботди. Уфқ этагида узок осилиб турди-да, секин-аста ер ортига чўкиб кетди. Яна бир неча кундан кейин яйраб-яшнаб баҳор келди... Саҳий кўклам кўплар қатори Алимардоннинг ҳам қабрини буркади. Майсалар орасида очилган биттагина қизғалдоқ тонг шудрингига қадаҳ тутди. Эрта-индин тўкилиб кетиши, ўзидан на муаттар бўй, на мева қолишидан беҳабар ял-ял ёнди...»

Бу сўнгги сатрлар ададсиз алам-ўкинчлар, кўз ёшлар билан қозғога тушгани шундоққина сезилиб турибди. Қаҳрамоннинг дафн кунисида, ўша мотамсаро оқшом пайти қуёшнинг қийналиб ботиши, уфқ этагида узок осилиб туриши, сўнг умидсиз алфозда секин-секин ер остига ботиб кетишида дилларни хун қиладиган, кўзларга ёш келтирадиган мунгли оҳанг бор. Ҳамма ёқни нурга, рангга безаган, қаҳрамон қабрини майсаларга буркаган саҳий кўклам, қаҳрамон қабри устида ял-ял ёнган қизғалдоқ, унинг омонат умри

хусусидаги нафосат тўла мунгли тасвир, бир дам яшнаб, эрта хазон бўлган инсон умри ҳақидаги хазин кўшиқнинг сўнгги нидолари, титроқлари каби эшитилади.

Ўткир Ҳошимовда нафосат туйғуси беҳад кучли. Ҳатто у алданган одамнинг маънавий инқироzi, фожиаси, ҳалокати тасвирида ҳам шу туйғуни сақлаб қолади. Айниқса, у яхши, олижаноб, маънавий баркамол шахслар қалби, табиати тасвирида ўзини ниҳоятда эркин ҳис этади. Ёзувчининг ижобий қаҳрамонлари аксари гўдакдай беғубор, нафосат туйғусига бой, ҳиссиётчан, ўта таъсирчан одамлар. Эҳтимол, Ўткир асарлари қаҳрамонларининг ўзбек китобхонлари кўпчилигини асир қилган омиллардан бири шундадир. Ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатини шафқатсиз, дағал бўёқларда ифода этадиган асарлар руҳида тарбияланган китобхонга Ўткир асарларидаги ўта нафис, ҳиссиётга бой ифодалар, соддадил, романтик, ўта ҳиссиётчан, таъсирчан қаҳрамонлар бир оз китобийроқ туюлиши мумкин, начора, ёзувчининг тафаккур ва ифода тарзи барчага бирдек маъқул бўлиши шарт эмас. Бироқ адибнинг услуб тарзини бошқа бир услубий йўналишга зид келгани учун камситиш, рад этиш, ерга уриш ўринсиз. Адабиётда бадий тафаккур, ифода тарзи қанчалар ранг-баранг бўлса, шунча яхши. Ўткир асарларида персонаж талқинидаги нафосат туйғуси билан йўғрилган лиро-романтик йўналиш алоҳида жило билан намоён бўлган экан, бу ҳол миллий насримизнинг бойлигидир.

Ёзувчи ижодига хос лирик тарона унинг «Дунёнинг ишлари» қиссасида энг баланд пардаларда жаранглади. Бу асар Она ҳақидаги, Она қалбининг чексиз саховати ҳақидаги ўзига хос қасидадир. Қисса бир қарашда автобиографик асар, ёзувчининг ўз болалик йиллари, ёшлик, йигитлик даври хотиралари, онаси, қариндош-уруғлари, таниш одамлар ҳаётидан баҳс этади. Унда хилма-хил воқеалар ҳикоя қилинади, бироқ асар марказида Она образи туради. Асардаги она фарзанди, фарзанди ороми, бахти учун жонини, жаҳонини беришга тайёр минг-минглаб оналаримизнинг тимсолига айланди.

Қисса завқ-шавқ билан шоирона ёзилган. «Дунёнинг ишлари»-ни қисса эмас, дoston деб аташни истардим, – дейди Саид Аҳмад. – У кўшиқдай ўқилади. Уни ўқиб туриб ўз оналаримизни эслаб кетамиз. Шу мушфиқ, шу жафокаш оналаримиз олдидаги бир умр узиб бўлмас қарзларимизнинг ақалли биттасини уза олдикми, деган бир

андиша, бир савол кўз олдимизда кўндаланг туриб олади. Қисса бизни инсофга, инсонни қадрлашга, ҳурмат қилишга чақиради». Ёзувчи ўз онасининг чексиз қалб саҳоватлари ҳақида сўз очар экан, айна вақтда уни етарлича қадрлай олмаганидан афсусланади.

Қисса бир-бири билан узвий боғланган мустақил воқеий (бўлиб ўтган) ҳикоялардан ташкил топади. «Дунёнинг ишлари» бошдан-оёқ ниҳоятда ёрқин, ажиб бир миллий бўёқлар билан жилоланган. Айна пайтда асар теран бир умуминсоний, байналминал туйғулар билан йўғрилган. Қиссада шундай мулоҳазалар бор: «Эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам ўз севгилисига айтган дил розини дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол, дунёнинг бу четида туриб бир одам айтган кўшиқни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Эҳтимол, дунёнинг бу чеккасида туриб бир одам айтган оқилона фикрни дунёнинг нариги чеккасидаги бошқа бир одам тушунмас. Бирок дунёнинг бу чеккасида туриб Она айтган аллага дунёнинг нариги чеккасидаги гўдак бемалол ором олади».

Она алласининг сирли-сеҳрли кучини муаллиф аввало Аллоҳ сўзи – Қуръони карим оятлари тиловати садоси билан қиёс қилади. Қабристондаги хужра томонидан тиловат садоси эшитилади, худди шу пайт ҳовли томондан она алласи янграйди: «Раббано-о-о, раббано-о-о...» «Аллаё, алла...» Ҳикоячи ажиб бир ҳолатга тушади «Бир томонда тиловат садоси, бир томонда алла... Ажаб, улар бир-бирига ҳалакит бермас, бир-бирини рад этмас». Орада қандайдир сирли муштараклик мавжуд.

Қисса муаллифи онасидан алла эшитган дақиқалардаги ҳолатини эслаб кетади; Она айтган сатрлар оддий кўшиқ эмас, унинг овозида қандайдир бошқа нарса, мунгми, илтижоми, тингловчи қалбини асир этадиган илоҳий сеҳр борлигини уқтиради; «Кейин катта бўлганимда ҳам қаерда алла эшитсам, юрагим ширин орзиқиш билан талпиниб кетар, нега бунақа бўлаётганини ўзим билмас эдим» деб ёзади.

Ёзувчи дунёнинг икки чеккасида ўзи гувоҳ бўлган икки ҳодисани – сафар чоғи қирғиз ўтовидида қирғиз аёл айтган алла ва олис Кисловодскда сибирлик жувондан алла эшитган чоғдаги ғаройиб ҳолати – юракдаги ширин орзиқиш туйғуларини тўкиб солади. Қирғиз ва рус аёлларининг ўз она тилларида айтган дил розлари муаллиф қалбини онасидан эшитган алла каби туғёнга солади,

аллалайди. Шу тариқа ёзувчи воқеа-ҳодисларни шунчаки ҳикоя қилиб бермайди, ҳодиса билан боғлиқ туйғуларнинг ажиб сеҳрини, нафосатини китобхон қалбига олиб киришга муваффақ бўлади. Қиссанинг деярли барча боблари айна шу руҳда битилган.

Ўткир Ҳошимов бадиий адабиётга журналистика чорраҳалари орқали кириб келди. Унинг 1977 йили ёзилган илк романи – «Нур борки, соя бор...» журналистик фаолиятининг, тажрибаларининг ўзига хос якуни, бадиий сарҳисобидир. Роман марказий қаҳрамони Шерзод муаллифга тенгдош, айна ўзи каби ёзувчи-журналистдир. Шерзод тимсолида ёзувчи китобхонни айна ўзи ҳаётда дуч келган муаммолар гирдобига олиб киради. Журналист қаҳрамон билан бирга китобхон гоҳ ер остига тушиб метро қурувчилари ҳузурида бўлади, инсон қони рангини эслатувчи тупроқ ҳидини туяди; гоҳ Фарғонанинг олис, мафтункор қишлоғидаги қаҳрамон туғилиб ўсган мўъжаз хонадонга, димоғдор раиснинг дабдабали кабинетини-ю, серҳашам меҳмонхонасига кириб қолади, қишлоқ ҳаёти, мактаб ва меҳнат муаммолари устида ўй суради; гоҳ шаҳар касалхонасида одамнинг мавқеига қараб муомала қилувчи бўлим мудирига, савдо ходими Сайфи Соқиевичга тўқнаш келади. Хасталикнинг, бир хона ичида маънавий тубан кимса билан туришнинг изтиробларини юракдан ҳис этади. Сайфи Соқиевич билан танишув шу билан тугамайди, уни китобхон оиласида, серҳашам саройида, иш кабинетида такрор-такрор учратади; бу учрашув ва танишувларнинг ҳар бири мешчанларча ҳаёт кечиринишга, мешчанлик психологиясига ўқилган айбнома каби туюлади. Ёзувчи Сайфи Соқиевичнинг ўғли Сирожиддин баҳонасида олий ўқув юрти, илм даргоҳидаги можароларни қаламга олади; Сирожиддиннинг оилавий турмуш тарзи тасвири асарнинг энг пухта сюжет тармоқларидан бирини ташкил этади. Қаҳрамоннинг ҳаёт саргузаштлари – унинг ширин ва хазин болалик хотиралари, барбод бўлган илк севги изтироблари, аломат қиз Зухра билан мулоқотлари, Зухра оиласи тарихи ўзича мустақил бир қиссани ташкил этади. Бунинг устига актриса Зухра муаллиф учун ҳаётнинг яна бир жабҳасига – театр, санъат оламига кириб бориш, санъат ва адабиёт муаммоларига муносабат билдириш имконини беради.

Роман структураси, унинг асосий сюжет йўналишлари, унда камраб олинган ҳаётини муаммолар доираси, қисқача айтганда, ана шулардан иборат. Асар бош қаҳрамони эҳтирос кишиси, ёзувчи-

журналист бўлганидан арзимас нарсадан ҳам қалби туғёнга тушади, салгина қаллоблик, нопоклик аралашган жойда ўзини кўярга жой тополмайди, ходисалар устидан тез ҳукм чиқаради. Муаллиф қаҳрамон қалбида жўш урган эҳтирослар тўлқинидан салмоқли маъно ахтаради, унинг шахсий кечинмалари кўпинча ижтимоий аҳамият касб этади, уни қийнаган жумбоғлар аксари роман ёзилган 70-йиллар одамларининг ташвиши, «тили учидан турган гаплар» бўлиб чиқади. Шуниси муҳимки, қаҳрамонлар қалбидаги эҳтирослар туғёни сентименталликдан ҳоли, бу ердаги ҳислар туғёни ҳамиша китобхонни курашга чорлайди; бу ҳол қаҳрамонга қандайдир шижоат, романтик тус бахш этади. Ўткир Ҳошимовнинг тенгдош қаламкаш дўсти Шукур Холмиров: «Ўткир Ҳошимовнинг ижодида кучли, жиддий қаҳрамонлар пайдо бўляпти. Мен бу ёзувчи дўстимни кузатиб, ижодини ўзимча таҳлил этиб юрган қаламкаш сифатида шуни дадил айта оламанки, Ўткирдаги услубий изланишлар – унинг қаҳрамон танлашида акс этмоқда»¹, – деганида тўла ҳақ. Бунда у биринчи галда «Нур борки, соя бор»даги Шерзодни назарда тутган. Дарҳақиқат, Шерзод жўшқин фаолият кишиси, у инсон шаънини, эркини ҳамма нарсадан устун кўяди, ҳар қандай оғир, мураккаб шароитда ҳам эътиқодига содиқ қолади, шу билан баробар юксак эътиқодини, орзу-идеалларини барқарор этиш учун дадил кураш олиб боради, турмуш чигалликларига амалий чора ахтаради.

80-йилларга келиб Ўткир Ҳошимов ижодида миллий адабиётимиз истиқболи учун муҳим аҳамиятга молик янги тамойиллар рўй берди. Ёзувчи, бир томондан, радио ва телевидение орқали жиддий чиқишлар қилди, у телевидениеда олиб борган «Баҳс» кўрсатуви бутун республикани «оёққа турғизди». Шунингдек, матбуотда бирин-кетин ўткир публицистик мақолалар эълон қилди. Хусусан, «Қалбнинг оппоқ дафтари», «Авлодларга нима деймиз», «Давлат сири», «Мантқиқ қани?» каби мақолаларининг ҳар бири уларда ўртага ташланган маънавий, ижтимоий-сиёсий муаммоларнинг кўлами, салмоғи, таъсир кучи жиҳатидан етук бадиий асарларга тенг деб баҳоланди.

Айни пайтда адиб яратган энг яхши асарлар ошкора публицистик талқиндан ҳоли. Бу даврга келиб адиб ижодида публи-

¹ Қаранг: Услуб, бадиий шакл муаммолари (Ёзувчи Шукур Холмиров билан суҳбат). У.Норматов. Етуқлик. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982. Б.352.

цистик фаолият билан соф бадиият орасида муайян ажралиш рўй берди. Муаллифни энди кундалик долзарб масалалар эмас, кўпроқ азалий-боқий маънавий муаммолар, инсон тақдири, инсон қалбининг жумбоқлари кўпроқ қизиқтиради. Бу нарса «Икки эшик ораси» романида айниқса равшан кўринди. «Икки эшик ораси» – йирик ижтимоий, маънавий-ахлоқий роман. Асар узок даврлик воқеаларни, кўплаб кишилар тақдири, ҳаёт йўли, хилма-хил ижтимоий-ахлоқий муаммоларни ўз ичига қамраб олади. Роман воқеаларининг бир учи 30-йилларнинг бошларига, қишлоқдаги колхозлаштириш даври воқеаларига бориб туташса, иккинчи учи 70-йилларнинг охирига келиб тақалади. Шундай бўлса-да, романининг марказида фашизмга қарши олиб борилган уруш даври, уруш йилларидаги ўзбек қишлоғи ҳаёти, уруш ва инсон, урушнинг кишилар тақдирига кўрсатган чуқур таъсири, улар қисматида, зурриётида, дилида қолдирган жароҳатлари муаммоси туради. Ёзувчи иккинчи жаҳон уруши кишиларимиз учун зўр синов бўлгани, бу синов пайтида ўзбек кишисига хос бўлган ноёб фазилатлар фавқулодда бир куч билан юзага чиққани, кишиларимиздаги оташин ватанпарварлик, чексиз мурувват, садоқат туйғуларини илҳом ва эҳтирос билан қаламга олади. Ўша синов кезларида фақат ўз жонини, манфаатини ўйлаб, мунофиқлик, хиёнат кўчасига кирган айрим кимсалар қилмишини қаҳр-ғазаб билан қоралайди, маънавий инқирозини, фожиасини очади. Қаҳрамонлар қисмати воситасида ёзувчи яшашнинг маъноси, инсоннинг инсонлик шаъни, бурчи, масъулияти, эътиқоди масалаларини кўтаради, китобхонни улар ҳақида ўйлашга, баҳсга чорлайди. Қандай яшаш ва яшамаслик керак, деган савол асарнинг етакчи фалсафаси даражасига кўтарилади. Бу ўғит-фалсафа персонажлардан бири – кўпни кўрган Ориф оқсоқол томонидан берилган икки эшик ораси тўғрисидаги халқона ҳикматда ўз якунини топган. У дейди: «Бир хил одамлар бор: у эшикдан кириб бу эшикдан чиқиб кетаётганида кўлидан келганча савоб иш қилади. Ҳаёт деган иморатга ақалли битта ғишт кўйиб кетади. Яна бир хиллари бор: ўша иморатдан ақалли битта ғишт ўғирлаб кетгиси келади. Ўғирлаб-ку, ҳеч қаёққа боролмайди, нариги эшик олдига борганда барибир ташлаб кетади. Икки орада иморатни бузгани қолади...» Муаллиф шулар билангина чекланмайди, босқинчилик урушининг инсонийликка, инсониятга зид моҳияти, фашизм ҳарбий жиноятининг мудҳиш оқибатлари ҳақида

чексиз алам билан ёзади. Бинобарин, бу роман бошдан-оёқ урушнинг аччиқ сабоғлари орқали одамларни хушёрликка чакирувчи, умуман, урушга қарши қаратилган асардир. Романнинг муҳим ижтимоий, умуминсоний, замонавий қиммати ҳам ана шунда.

Ёзувчи узоқ даврлик воқеаларни, кўплаб инсоний тақдирларни бош қаҳрамоннинг бир неча соатлик кечинмалари ичига жо этади. Шуниси характерлики, муаллиф воқеаларга бевосита аралашмайди, мухтасаргина сўз бошидан кейин у бевосита кўринмайди, сўз, ихтиёр бутунасига қаҳрамонларнинг ўзларига берилади. Қаҳрамонлар эса ўз бошларидан ўтганларини ўзлари сўзлашга киришадилар. Шу пайтга қадар бизда асар воқеаларини қаҳрамон тилидан ҳикоя қилиш усули бор эди. Бунда воқеа кўпроқ бир, гоҳо икки персонаж тили, нигоҳи орқали берилар, баъзан бир неча персонаж бошидан ўтганларини ҳикоя қилиб берар эди. Бир эмас, бир неча персонажлар тилидан ҳикоя қилинган асарларда ҳар бир персонаж саргузашти кўпинча мустақил, тугал ҳикоя ёки қисса шаклини олар эди. «Икки эшик ораси»да эса ўзгача манзарага дуч келамиз. Бир-икки эпизодни мустасно қилганда унда алоҳида мустақил, тугал саргузашт йўқ; асарда бир неча саргузаштлар ёндош ҳолда бири-бири билан туташган, чирмашган ҳолда берилган. Ўнга яқин ҳар хил табиатли, ҳар хил ёшдаги персонаж, бунинг устига улар умр поғонасининг турли босқичларида туриб саргузаштларини ҳикоя қиладилар. Кўп ўринда бир ҳодиса икки ёки бир неча персонаж нуқтаи назаридан ҳикоя қилинади, баҳоланади. Масалан, Раънонинг хиёнати ҳам унинг ўзи, ҳам уни шу йўлга бошлаган Умар закунчи, ҳам Робия тили, нуқтаи назаридан берилади; бир ҳодиса уч шахс нигоҳида уч хил талқин этилади... Бу ҳол асарга ўзига хос полифоник хусусият, сержило маъно бахш этади, асар драматизмини кучайтиради, ўқувчида ҳодисага нисбатан қизиқишни оширади.

Асарда ўнлаб катта-кичик персонажлар мавжуд. Қимирлаган жон борки, деярли барчаси давр дард-ташвиши билан нафас олади. Бир-икки эпизодда кўриниш берадиган райком котиби Абдурахмонов, муаллим Самадов, Рашид абзи, Дядя Вася, Парча опа, Зухра келин каби персонажлардан тортиб, асарнинг марказий персонажи Музаффарга қадар – ҳаммаси мураккаб, чигал, мушкул тақдир эгалари. Ёзувчи етакчи қаҳрамонлар, хусусан, Музаффар, унинг тукқан онаси Раъно, боққан онаси Робия, отаси Шомурод,

ўгай отаси Умар закунчи, севгилиси Мунаввар, «Қора амма», Ҳусан дума, Ориф оқсоқол, Башоратхон, Комил табиб образларини, уларнинг қалб дунёсини кенг ва ҳар томонлама очади.

Маълумки, Ўткир Ҳошимов илк романи «Нур борки, соя бор...»да ҳаётнинг долзарб муаммоларини кўрсатишга мойиллик кучли эди, шунга кўра уни шартли равишда «проблематик роман» деб аташ мумкин; «Икки эшик ораси»да эса одамлар тақдири билан қизиқиш устун, уни «тақдирлар романи» деса бўлади. Романдаги тақдирлар ўз навбатида концептуал характерга эга. Ёзувчи қаҳрамонлар тақдири талқинида ҳамиша романдаги бош концепциядан, яъни одамлар қисматидаги уруш билан алоқадор жиҳатлардан келиб чиқиб иш кўради. Умар закунчи образини ва бошқа айрим персонажларни мустасно этганда, қолган барча қаҳрамонлар қандайдир уруш жафосини чеккан уруш одамларидир. Музаффар уруш даври чигалликлари туфайли тирик етимга айланади, кўп жабр-ситамларни бошдан кечиради ва пировардида унинг севги фожиаси ҳам уруш келтирган чигалликларга бориб тақалади. Севгилиси Мунаввар уруш қолдирган маънавий жароҳатлар қурбони бўлади. Тукқан онаси Раъно уруш тўзонлари ичра довдираб, йўлдан тойиб ҳаёт сўқмоқларига киради; боққан онаси Робия кўнгил берган йигитидан жудо бўлиб тутинган тоғага хотин, Музаффарга эса ўгай она бўлиб қолади. «Қора амма» ўғлининг севгилисини ўз инисига унаштиришга, икки ўғлидан жудо бўлган Оқсоқол эса ўз келинини бошқа бировнинг никоҳига ўтказишга мажбур бўлади...

Роман муаллифи кўп ўринларда қаҳрамонларнинг ғоят кескин, мураккаб, чигал, мушкул дақиқалардаги руҳий ҳолатларини маҳорат билан ифода этади. Айниқса, Оқсоқолнинг оломон олдида келинини кўнгил қўйган ногирон йигитга никоҳлаб бериш лавҳаси, ўша мураккаб лаҳзалардаги Оқсоқолнинг ғоят тифиз, руҳий ҳолати; Комил табибнинг Робияга жангда ҳалок бўлган ўғли кўнгил розини изҳор этишдаги драматик кечинмалари, жангда ярадор бўлиб қайтган Шомуроднинг севиқли гўзал хотини хиёнатидан воқиф бўлган кезлардаги изтироблари, Раънодаги иккиланиш ҳолатлари, сўнг алданиб чеккан алам ва пушаймонлари, ададсиз қалб қийноқлари – бунга ўхшаш лавҳалар тасвири китобхонни ларзага солади.

Асар муаллифи қаҳрамонларнинг руҳий драмасини очиш билан баробар уларнинг қалб бойлиги ва саховатини ҳам кўрсатади. Бир талай персонажлар табиати ва хатти-ҳаракатидаги меҳнаткаш

халқимиз характерига хос фазилатлар, ўзбек халқи турмуш тарзи ёрқин ифодасини топган. Хусусан, Ҳусан дума, Оқсоқол, Комил табиб образлари, уларнинг оиласидаги тартиботлар ўзбек турмуш тарзининг кўп яхши анъаналарини кўз-кўз қилиб туради. Бу уч шахс гўё меҳнаткаш халқ ҳаёти, характерининг учта муҳим қиррасини ифодалайди: Ориф оқсоқол – раҳбар ходим, Ҳусан дума – тадбиркор, ишбилармон деҳқон, Комил табиб халқ зиёлиси... Ориф оқсоқол меҳнаткаш халқ орасидан чиққан, бутун ҳаётини шу меҳнаткаш халқ манфаатлари йўлига тиккан, кечаю кундуз шу меҳнат аҳли ташвиши билан нафас олувчи, бир оз дағал, шанғи кўринса-да, ниҳоятда ёқимтой чол. Унда ажиб бир жозоба бор. Қишлоқ аҳли уни ниҳоятда ҳурмат қилади, ҳамма унга талпинади, унинг ҳар бир сўзи эл учун қонун; йўқ, буйруқ эмас қонун! Меҳнат аҳли Оқсоқолнинг сўзини, ишини ўз сўзи, ўз иши деб билади. Чунки Оқсоқол ҳеч қачон элни алдамаган, фақат унинг ғамини еган, манфаатини деган... Шуниси муҳимки, Оқсоқол вазият тақозоси билан мансабдан – раисликдан четлатилганда ҳам бир дақиқа бўлсин, эл-юртдан узоқлашмайди, мансабдан кетгани учун асло ўкинмайди, қишлоқ аҳли эса ҳамон уни ўзларининг маънавий раҳнамоси деб билади. Бу одам оиласидаги оғир кўргуликлар юз берганда бошга тушган мусибатлар туфайли дил-дилдан ўртангани холда, барибир ўзгалар бахти, оромини ўйлаб иш кўради.

Ҳусан дума ҳам дўсти Оқсоқол каби қалби дарё одам. Дума оиласи адолатсизлик туфайли сарсон қолган Робияни асраб, ўз фарзандидек тарбиялаб вояга етказди. Дума ҳам уруш туфайли оғир жудоликлар аламини тортади. Шу оғир жудоликларни енгиб эл-юрт манфаати йўлида тинимсиз тер тўкади. Бу одам – асл меҳнаткаш, тадбиркор деҳқон. Унинг тадбиркорлиги, меҳнатшижоатидан эл-юрт кўп наф кўрган. У оиласида, ҳовлисида ажойиб-ғаройиб тартиб ўрнатган, унинг хонадонида ҳамма нарса жойида, ўзаро меҳнат тақсимоти жорий этилган, барча ўз иши билан банд...

Комил табиб ҳам худди Оқсоқол ва Дума каби уруш жафосини чеккан шахс, у ҳам дилда алам-изтироблари билан ўзгалар дарди, жароҳатига чора қидиради, унинг шифобахш қўли кўпларнинг оғриғига малҳам бўлади.

Урушда бедарак кетган ёлғиз фарзанди доғида ўртанса-да, ўз дардини ичига ютиб, нукул ўзгалар ғами, ороми, бахтини ўйлай-

диган «Қора амма», ўша оғир йилларда трактор миниб, ёшларни ўз ёнига олиб, эл-юрт мушкулотини осон қилган, уруш қурбони бўлган эри саломатлиги, кўнгли деб ўз оромидан воз кечган Башоратхон, ипакдай майин-мулойим, ўзгаларга меҳрибон, қўли гул чевар, доно аёл кўқонлик Ойсара опа – бу хил фидойи онажонлар романга зеб бериб турибди.

Ёзувчининг маҳорати, санъати фақат жонли, ҳаётий миллий характерлар яратиш, қаҳрамонлар табиатига хос инсоний фазилатларни, дилидаги ташвиш, туғёнларни моҳирона ифода этишдагина эмас, характерлар руҳиятидаги ўта нозик, тушуниш, тушунтириш мушкул бўлган мураккаб кечинмалар силсиласи тасвирида ҳам намоён бўлади. Биргина мисол: Музаффар орадан ўн йил ўтса-да, ҳалок бўлган севгилиси Мунаввар ёди билан танҳо яшайди, ёши бир жойга бориб қолган бўлса-да, уйланмай, бошқа бировга кўнгил кўёлмай қарияларни хуноб қилади. Онасининг ўлими хабарини эшитганда изтироб чекади, таъзиясига отланади, аммо онаси хонадонига яқинлашганда ўлим хабари туфайли дастлаб кўнглида уйғонган фарзандлик меҳри сўниб, ортга қайтишни ўйлаб қолади...

Хўш, нима учун? Музаффарнинг уйланмай бўйдоқ юриши таркидунёчилик эмасми? Онага бўлган совуқ муносабати тошбағирлик оқибатими? Асло! Гап шундаки, Музаффар ҳалол, виждонли, қаллобликни асло кўтаролмайдиган йигит, у фарзанд сифатида ҳар ҳолда онасини унутолмайди, бироқ она хиёрати, бу хиёнат туфайли отаси ҳамда ўзининг ҳаёти алғов-далғов бўлиб кетганлигини ҳам сира эсдан чиқаролмайди. Бунинг учун биз Музаффарни кўнглида кек сақлайдиган фарзанд дея олмаймиз.

Музаффар шахсий ҳаётда бахтсиз, омадсиз. Аммо уни ожизнотавон дея олмаймиз. Чунки Музаффар ақлли, андишали фарзанд сифатида онага қарши боролмайди. Бунинг устига онанинг ҳоли маълум, у ўзи йўл қўйган гуноҳ жабрини торта-торта алам-изтироблар, армону пушаймонлар оловида куйиб адои тамом бўлган...

Маълумки, асар асосан уруш орқасидаги ўзбек қишлоғи ҳаётига бағишланган, унда ўша йиллардаги қишлоқ ҳаёти кенг кўламда ифода этилган. Айни пайтда бир неча ўринда аскар йигит Кимсан Ҳусанов ҳикояси орқали жанг лавҳалари ҳам гавдалантирилган. Уларда фашизм ҳарбий жиноятлари даҳшатлари, жангда иштирок этган ўзбек кишининг жабрдийдаларга нисбатан чексиз меҳри, ёвузларга нисбатан қаҳри, матонати ҳам зўр маҳорат билан

кўрсатилган. Романнинг жанг лавҳалари акс этган «Меҳр ва қаҳр» боби «Ёш ленинчи» газетасида эълон этилганда рус адиби К.Симонов «Халхин-Голдан Берлингача» китобида номи тилга олинган собиқ жангчи, наманганлик тарих ўқитувчиси Ҳасан Абдуллаев уни ўқиб, ўша кунидек роман муаллифига ўз ҳаяжонларини изҳор этиб мактуб йўллайди; ўша бобда қаламга олинган жанг лавҳасининг ғоят жонли, ҳаётий ва таъсирчан чиққанини алоҳида таъкидлайди. «Укажон, башарти урушга бормаганмисиз?!» дея хитоб қилади.

Замонавий адабиётшуносликда бадиий асар қиммати, даражаси биринчи галда унда ҳаёт ва шахснинг янгича концепцияси ҳамда бадиий талқини, ифодасига қараб белгиланади. Шу юксак умум-башарий адабий мезонлар асосида ёндашиладиган бўлса, Ўткир Ҳошимовнинг «Тушда кечган умрлар» романи 90-йиллар ўзбек адабиётида жиддий воқеа, муҳим янгиликдир. Романнинг китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинганлиги, танқидчиликда юксак баҳоланганлиги, хорижда ҳам қизиқиш уйғотгани, олий ўқув юрталари адабиёт дастури ва дарсликларига киритилгани тасодифий эмас.

Бир қарашда роман янги ўзбек адабиётида муайян анъанага айланиб қолган мавзу-муаммолар – мустабид тузум танқиди, афғон уруши, «ўзбеклар иши» қурбонлари ҳақида баҳс юритади. Бу мавзу-муаммолар ҳақида кўп ёзилди, Ўткир Ҳошимов «Тушда кечган умрлар» романи орқали бу хусусдаги ўзининг бетакрор, салмоқдор, янги сўзини айтди, айтганда ҳам ўқувчини ларзага соладиган, ўйга толдирадиган қилиб айта олди. Бадиий асарда, хусусан, романда ёзувчининг янги сўзи у яратган жонли ва кўламли шахслар тимсоли орқали гавдаланади. «Тушда кечган умрлар» романидаги талай персонажлар, хусусан, бош қаҳрамон – Рустам ва Комиссар образи ёзувчининг замонавий адабиётдаги бадиий кашфиёти бўлди.

Рустам – фожиавий шахс. Катта ҳаётга эндигина кириб келаётган, она юртнинг етук бир фарзанди, содиқ фуқароси бўлиши, эл-юрт учун кўп ишлар қилиши, севгилиси васлига эришиб бахтли ҳаёт кечириши мумкин бўлган бу навқирон ўғлон умри ўн гулидан бир гули ҳам очилмай туриб хазонга айланади. Унинг ҳаётини мустабид тузум, тоталитар сиёсат юргизганлар, афғон урушини бошлаганлар, «ўзбеклар иши», «пахта иши» можаросини ўйлаб топган ғаламислар барбод этади. Рустам ҳалокати мана шу мудҳиш сиёсатга зўр бир айбнома каби янграйди.

Рустам – уруш одами, уруш қурбони. Ёзувчи Рустам саргузаштлари орқали афғон уруши лавҳаларини бутун даҳшати билан бор ҳолича кўрсатади. Афғон уруши қатнашчиларининг гувоҳлик беришларича, жанг лавҳалари бамисоли жангчи кўзи билан кўриб, қалбдан қоғозга туширилгандай чиққан. Айни пайтда роман инсон шахси, қалби, руҳиятининг давлат, тузум, ижтимоий мафкура, ҳатто дин, сиёсатга бўйсунмайдиган ғаройиб жиҳатларини талқин этиш бобида ҳам жиддий янгилик бўлди. Асардаги уруш ифодаси, талқини бу жиҳатдан характерли. Уруш талқини романда тамомила ўзгача. Аввалги уруш ҳақидаги асарлардан фарқли ўлароқ, бу ерда карама-қарши кучларни дўсту душманга, оқу қорага, «бизникилар» ва «рақиблар»га ажратиш йўқ; бу ерда ғолибу мағлублар, қаҳрамонлару ноқаҳрамонлар йўқ. Фақат уруш қурбонлари, тузум, мафкуравий айирма, рақобат жабрдийдалари бўлмиш бегуноҳ инсонлар бор, холос. Уруш ҳар икки томон учун ҳам ўлим, ҳалокат, вайронагарчилик, жудолик, мусибат, тандаги, қалблардаги жароҳат, даҳшат – фожиа! Ёзувчи фақат афғон уруши эмас, Иккинчи жаҳон уруши ҳодисаларига ҳам шу хилда янгича ёндашади. Романда шундай эпизод бор: олдинги маррага бир ҳафтача овқат келмаган. Олдинда картошка даласи бор. Украин йигит Бондаренко билан соддадил қозоқ жангчи картошка кавлаб келишга борадилар. Қуюқ туман ичида улар душманга – немис жангчисига дуч келдилар. У ҳам очликдан картошка кавлагани келган. Немис русчани биларкан. Улар гурунглашиб қоладилар. Гапдан гап чиқиб немис жангчиси уруш жонига текканини, уйини, учта боласини соғинганини айтади, қозоқ эса саккизта боласи борлигини, колхозда «молши» бўлиб ишлашини айтади. Бондаренко онасини соғиниб кетганини гапиради. Қисқаси, ашаддий «душманлар» рақибликни унутиб, бир-бирлари билан ҳасратлашиб, сўнг немис у ёққа, қозоқ билан украин бу ёққа – ўз йўлига кетаверади.

Шўро ҳокимияти йилларида адабиётда масалани бу тарзда кўйиш асло мумкин эмас эди. Бундай талқин буржуа пацифизми деб қораланган бўларди. Романдаги яна бир ҳолатни, аниқроғи, Комиссарнинг умр йўлдоши Назира талқинини ҳам эслайлик. Комиссар билан Назира иккиси икки олам. Комиссар мустабид тузумнинг, ҳукмрон мафкуранинг чин одами, тузум етиштирган «сиёсий хушёрлик», «ёвузлик», шафқатсизлик тимсоли. Назира эса нафосат, поклик, беозорлик рамзи. У – оилада яхши бека, эрининг

вафодор умр йўлдоши, болаларининг меҳрибон онаси. Бу муш-типар аёл эрининг ишларига асло аралашмайди. Ёвуз, шафқатсиз одам билан шундай беозор, мунис аёлнинг бир ёстикка бош қўйиб узок йиллар тинч-тотув яшаши ғаройиб ҳол! Назира ҳаётда ҳеч ким билан олишишни истамагани каби ўлими пайти ҳам осойишта – беозоргина жон таслим этади... Инсон табиати ва руҳиятининг ҳеч қанақа қолипларга сиғмайдиган бу хилдаги шевалари ифодаси ўзбек миллий адабиётида XX асрнинг охирларига келиб урф бўла бошлади. Ҳолбуки, ҳаётнинг ўзида бунақа ғаройиб инсоний муносабатлар ҳамма даврларда бўлган. Шоир айтмоқчи, азалдан кўп ҳолларда поклик, нафосат билан дағаллик – хунуклик ёнма-ён яшашга мажбур!

Маълумки, ҳар қандай салмоқдор, эзгу ғоя санъаткорона ифодасини топган тақдирдагина қудратли куч касб этади, асар ғояси эса ўқувчи қалбини асир этадиган яхлит сирли-сеҳрли тасвир оҳанги орқали пафосга айланади. «Тушда кечган умрлар» романи «Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди» сўзлари билан бошланади. Илк жумладаги мана шу маъюс, мунгли оҳанг асар давомида товланиб, гоҳ сокин, гоҳ шиддатли тус олиб ўқувчининг вужуд-вужудини қамраб олади. Асар қаҳрамони қисмати бошдаги ўша мунгли сўзлар билан интиҳосига етади. «Куз ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди» жумласи фақат қаҳрамон қисматигагина эмас, асарда акс этган давр, муҳит, жамиятга ҳам даҳлдор – дарҳақиқат ўша йиллари жамият бамисоли ўлим тўшагида ётган бемор каби талвасада. Ўзбек адабиётида бу қадар маъюс, мунгли роман яратилмаган эди. Роман бу жиҳатдан ҳазрат Навоийнинг энг ҳазин, мунгли достони «Лайли ва Мажнун»ни ёдга солади. Достонни ўқиётиб китобхон Лайли билан Мажнун бу фоний дунёдан бахтини тополмаслигини, чексиз ғам-андуҳлардан фақат ўлиб қутилишлари мумкинлигини ҳис этиб туради. «Тушда кечган умрлар» романида ўзгача вазият, муаммо, можаролар. Бироқ бош қаҳрамон бошига тушган савдолардан қутилиш йўли ўша – Рустам типига орийатли, виждонли йигитни бу мудҳиш кўргиликлардан ўлимгина мосуво этади.

Романдаги Комиссар ҳам фожиавий образ. Бу одамнинг Соат Ғаниевич деган бинойидек исми-шарифи бор. Бироқ исм-шарифидан кўра Комиссар деган лақаби унга ярашади. У шахс эмас, касб, мансаб-мартаба, мафкура одами; бу одам бутун умри даво-

мида мустабид тузум, тоталитар режим мафкураси, сиёсати қалқони ва қиличи сифатида иш кўрди, неча минглаб одамларнинг ҳаётини, дилини жароҳатлади, ёстиғини қуритди.

Шуниси ҳам борки, бу одам ҳаётининг кузи аллақачон бошланган, у ҳам ўлим тўшагида ётган беморни эслатади. Бироқ у буни тан олгиси келмайди, аллақачон отдан тушган бўлса-да, эгардан тушмаган. Муштипар аёли оламдан ўтди, фарзандлари, келини ўзгача йўл танлаб ундан юз ўгирди, иккинчи умр йўлдоши унга хиёнат қилди; ҳаётда бирорта дўсти, таянчи қолмади; у суянган жамият, эътиқод қўйган мафкура нуради, қулади... Ўзини билган, англаган одам учун булар нақадар катта фожиа! Бу кимсанинг фожиаси шундаки, у мана шундай фожиани ҳис қилишдан маҳрум, шу ҳолда ҳам бу инсон қиёфасидаги маҳлуқ ҳеч нарса кўрмагандек яшашда давом этади... Комиссар қисматида замоннинг муҳим бир инсонпарварлик моҳияти ифодасини топган. Узоқ йиллар одамларга зуғум ўтказиб келган бу кимсадан ҳеч ким, ҳатто у туфайли ҳаётда кўп жабру жафолар кўрган Қурбоной ҳам ўч олишни ҳаёлига келтирмайди. Бу ношукур банда эса бунақа бағрикенгликни англашга, қадрига етишга ноқобил.

* * *

Латиф лирика билан серзавқ ҳаётбахш юмор, халқона ҳазил-мутойиба ораси бир қадам. Янги ўзбек адабиётида латиф лирик шоир, носир борки, деярли барчаси юмористик асарлар битган, қатор йирик жиддий асарлари бағридан ҳам ҳазил-мутойибалар, ҳажвий-юмористик лавҳалар муносиб ўрин олган. Қодирий, Чўлпон, Саид Аҳмад насрий асарларидаги, Миртемир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов шеърлятидаги сержило кулги уларга ажиб файз бахш этган. Йиллар ўтган сари Ўткир Ҳошимовда ҳам юморга, ҳазил-мутойибага мойиллик кучайиб борди. Унинг қаламкаш дўстлари, устозлари ҳақидаги беғубор, қувноқ табассум билан йўғрилган «Шумликлар» туркуми, «Дафтар хошиясидаги битиклар»нинг талай саҳифалари, «Тўйлар муборак» комедияси, «Икки карра икки-беш» қиссаси, ўнлаб юмористик ҳикоялари жамланган “Сўққабош бевагина” китоби адибнинг ҳажвий иқтидоридан далолат беради. Айниқса, 1976 йили ёзилиб, 1978 йили Қўқондаги Ҳамза номли драма театрида саҳналаштирилган «Тўйлар муборак» комедияси ўз даврида томошабинларга манзур бўл-

ди. Огаҳий номидаги Хоразм драма театрининг ўзида бу комедия минг мартадан ортиқ кўйилди. Асар «Ёш гвардия» (ҳозирги Аброр Ҳидоятлов) театрида, сўнг Муқимий номи театрида (музикий варианты) кўп йиллар ўйналди, Қирғизистон, Туркменистон, Тожикистон театрларида сахналаштирилди.

«Инсон садоқати», «Қатағон» драмалари инсон қалби изтироблари ифодаси, эҳтиросларга бойлиги жиҳатидан адибнинг энг яхши қисса ва романларига оҳангдошдир. 90-йиллар тоталитар режим зўравонликлари, қатағон қурбонлари ҳақида кўп ёзилди. Айни пайтда бундай зўравонликлар олдида бўйин эгмаган, кишан киймаган мардона шахслар образи ҳам озми-кўпми яратилди. Афсус, улар орасида эса қоладиган, адабиётда воқеа бўлган, бадиий кашфиёт дейишга лойиқлари оз. «Қатағон» айни шу мардонавор руҳи билан эътиборни тортади. Асар премьераси муҳокамаси пайтида «Қатағон» ҳар бир ўзбек кишиси албатта томоша қилиши лозим бўлган спектакль; ўзбеклар нуқул жафоқаш, тобе, муте халқ эмас, улар орасида Жумановдек ҳақсизлик, зўравонликка қарши турган мардона сиймолар ҳам бор, бўлган!» деган мулоҳазалар айтилган эди.

* * *

Диққат билан разм солинса, Ўткир Ҳошимовнинг ижодий фаолияти давомида яратган ҳар бир жиддий асари «Баҳор қайтмайди», «Дунёнинг ишлари», «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар», «Дафтар ҳошиядаги битиклар», «Қатағон» кабилар XX аср миллат маънавияти, руҳиятининг муайян манзиллари каби таассурот қолдиради. Миллат маънавияти манзилларини забт этиш эса ижодий жасоратдир.

ДИЛГА ЯҚИН ОДАМЛАР

Биз Ўзбекистон халқ ёзувчиси, элимизнинг ардоқли адиби Ўткир Ҳошимов билан қарийб ярим асрлик қадрдонимиз, маҳалладош, кўшимиз. Адибнинг кўп асарлари қандай туғилганига гувоҳ бўлганман. Қатор роман, қисса ва ҳикояларини кўлзмада ўқиб, мулоҳазаларимни айтганман, баъзи манзаралар, деталларга ойдинлик киритишда маслаҳатлашган пайтларимиз кўп бўлган. Ёзувчи асарларида ҳаётда айнан бўлган ва айнан ўз исми билан аталган қатор персонажлар бор. “Дунёнинг ишлари”даги Она, Эрмон бува, фидойи дўхтир Ачинский, Ҳайдар шамол, Қора амма, “Икки эшик ораси”даги Илҳом чойхоначи, Ҳусан дума, Афанди домла, Ориф оқсоқол, Парча ва яна кўплаб инсонларни дўмбиравотликлар ҳамон эслайди. Айрим салбий образларнинг исми ўзгартирилиб, феъл-атвори тагин ҳам чуқурлаштирилиб тасвирланган. Бу – муаллифнинг ҳуқуқи. Шунингдек, асарларда тасвир этилган Дўмбиравоот, Қаъни, Кўтарма, Нўғойқўрғон, Қонқус, Дархон, Қатортол, Чилонзор каби жойлар ўша йиллари Дўмбиравоотни шаҳар билан боғлаб турадиган, тупроғи тиззагача чиқадиган ягона кўча, Катта ва Кичик Чилонзор деган гузарлардан ўтилгач етиб бориладиган “семон-кўприк” (бу кўприк ҳалиям бор) тасвирлари ҳаётдан олинган. Адиб китобларида кўп қаҳрамонлар портрети ва феъл-атвори ҳам ниҳоятда ҳаётий. “Дунёнинг ишлари”даги “Ҳавас” ҳикоясининг қаҳрамони Меҳри хола менинг онам бўладилар...

Хуллас, Ўткир Ҳошимовнинг кўп йиллардан бери эл севиб ўқиётган асарларида ўзимизга таниш, дилимизга яқин инсонларни учратамиз. Шулардан ўзим кузатган баъзи дилга яқин одамлар ҳақида ҳикоя қилмоқчиман.

АДАБИЙ ҲАЁТНИНГ БИР ФУҚАРОСИ

(*“Икки эшик ораси” романидаги Ҳусан думага доир*)¹

Шундай бир тоифа борки, унинг дунёси китоб, насаби, сифати адабий қаҳрамон. Адабий қаҳрамонлар ҳақида кўп ёзилган. Улар ҳақидаги битиклар катта-катта китобларни вужудга келтирган.

¹ Мақола техника фанлари номзоди Раҳмонберди Кенжаев билан ҳамкорликда ёзилган.

Пушкин, Абдулла Қодирӣ, Михаил Светлов, Чингиз Айтматов сингари санъаткорлар ўз қаҳрамонлари ҳақида ғаройиб гапларни айтганлар.

Китобхоннинг адабий қаҳрамонларга муносабати тўғрисида кўп ҳикоялар, воқеалар, хангомалар битилган. Халқ адабий қаҳрамонни севиб қолса, ундан ажралгиси келмайди. Ўзбеклар орасида Отабек, Кумуш, Анвар, Раъно, Дилбар, Гулнор, Элмурод, Попук, Шерзод, Дилфуза, ҳатто, Асадбек сингари исмларнинг кўплаб учраши бадиий асарга муҳаббатнинг бир кўриниши, албатта.

Адабий қаҳрамонлар, уларнинг ҳаётидаги асоси ҳақида ёзиш керак. Токи санъаткор – адиб эътиборини қозонган кишилар номи ўчиб кетмасин. Ёзувчи Ўткир Ҳошимов яратган адабий қаҳрамонлар жамланса, каттагина маҳалла жамоаси пайдо бўлади. Асар қаҳрамонларидан ташкил топган аҳли маҳалланинг ҳар бирига синчиклаб назар солинса, тарихи ўрганилса, қизиқ ҳолат келиб чиқади. Аниқроғи, Тошкентнинг Дўмбиравот мавзесида яшаган кишиларнинг аксарияти Ўткир Ҳошимов китобларига хоҳ номи, хоҳ ҳол-аҳволи, хоҳ бирон белгиси, боринги, лақаби билан кириб қолган. Дўмбиравотнинг кексалари Ҳусан думани, унинг болачақасини яхши эслайдилар. “Икки эшик ораси” романини ўқиган китобхон борки, Ҳусан дума, унинг аёли, ўғли, тутинган қизи ҳақида тўлиб-тошиб гапиради. Хуллас, биз Ўткир Ҳошимовнинг жонли, эътиборли қаҳрамонлари тарихи билан қизиқдик. Жумладан, Ҳусан думанинг ҳаётдаги асли (асоси) ҳақида бир мунча нарсани билиб олдик.

Ардоқли адиб Ўткир Ҳошимов яшайдиган кўчадан, нари борса, 200-300 одим нарироқда Исмоил ака (Исмоил шопир) яшарди. Саккиз йил аввал кўпга кўшиган (вафот этган) бу табаррук инсон Ҳусан думанинг куёви бўлган. Ўткир Ҳошимов Исмоил акани кўргану танимаган. Исмоил ака бўлса, Ўткир Ҳошимов қайнотаси ҳақида китоб ёзганини билмаган. Ваҳоланки, Исмоил ака уйининг тўрида Ҳусан думанинг расми осиглиқ турган. Фарзандлари Ҳусан думага оид ҳужжатларни пўлат сандиқларда хануз сақлашади. Ушбу сатрлар муаллифларидан биримиз Ҳусан думани яхши билганмиз, уларнинг қариндош-уруғларини таниганмиз. Ҳусан дума ҳақидаги гаплар қўзғалиб қолгач, биз Исмоил ака фарзандларидан Ҳусан дума расмларини сўрадик. Маълум бўлишича, қанд лавлаги етиштиришдаги ҳалол меҳнатлари учун “Куйбишев” жамоаси

хўжалиги аъзоси Ҳусан Мирисаев “Меҳнат Қизил байроқ” нишони билан тақдирланган (1948 йил 3 июнь) экан. Нишон гувоҳномасида Ҳусан думанинг хира тортиб кетган расми сақланган.

Ҳусан думани дўмбиравоглиқларнинг эллик ёшдан ошгани яхши эслайди. Отанинг хўжалигидаги юмушларини (романда бу ҳақда тиниқ ёзилган) аҳли дўмбиравоглиқ унутгани йўқ. Хуллас, Ҳусан Мирисо ўғли 1880 йилда Тошкентда туғилган. Ҳусан билан тўққиз ой она қорнида бирга бўлган Фотиманинг умри қисқа экан, эрта вафот этади. Ҳусаннинг Жавҳар, Ҳайдар исмли акалари бўлган. Уларнинг ҳар иккиси полвон бўлган. Тақдир шамоли ака-укаларни ҳар томонга учириб кетган. Ҳайдар полвон тақдир тақозоси билан Авлиё ота томонларга кетиб қолган. Ҳусан дума “юртга келган тўй”дан четда қолмаган – мардикорликка олинган. Мардикорликка бориб, у “дума” лақаб орттирган: рус тилини билмаган бу йигит ҳаммага ўзини “мен дўмбиравоглиқ”, деб таништираверган. “Дўмбиравоглиқ” нима эканлигини билмаган мардикорлар Ҳусанни “Он дома” дейишаверган. Бора-бора Ҳусан “дома” (дума эмас) деса, ҳамма танийдиган бўлган. Романда Ҳусаннинг “дума” лақабини олиши бошқача изоҳланади. “Оқпошшо” замонида давлат думасига маҳаллий сартлардан ҳам вакил бўлиши баҳонасида уни ноиб қиладилар. Ҳусан думачага ўхшаган саводсиз деҳқон, ўзининг ибораси билан айтганда, умри ер қавлаш билан ўтган одам ўша замондаги дума учун шунчаки бир кимса бўлган, холос. Ёзувчининг нияти “дума-пума”сининг ўзи лўттибозликдан иборат бўлганига шама қилишдир. Шу тариқа адиб Ҳусан думанинг лақаб орттиришини бошқача тасвирлайди ва бунга тамомила ҳақлидир... Шундай қилиб, Ҳусан ўз юртига “дума” лақабидан ўзга ҳеч нарса олиб келмайди. Ҳусанбой бир томондан қашшоқлиги, иккинчи томондан, полвонкелбат, сал беўхшовроқ бўлганлиги боис анча ёшгача уйлана олмай юрган. Қайсидир йили у акаси Ҳайдар полвонни йўқлаб, Авлиё отага борган. Довруқли бир тўйда қатнашган. Тўй эгаси кураш уюштирган бўлиб, бир ўрис полвон манаман деган полвонларни бир бошдан қийратаверган. Ориятли, қувватга тўлган Ҳусан полвон даврага отилиб чиқади. Ҳайдар полвон инисини даврадан олиб чиқиб кетмоқчи бўлади. Шунда тўйда қатнашаётган бойлардан бири:

– Полвоннинг шаштини қайтарма, Ҳайдар, – деган. Даврада нима қиларини билмай турган Ҳусанга қараб: – Ўғлим, шу ўрис

полвоннинг курагини ерга теккизсанг, сенга қизимни бераман, куёв қилиб оламан, – деган.

Тўй тўйдайдан ўтган. Ҳусанбой довюрраклиги, ғурури боис бойга куёв бўлади. Ҳусан дума 1930 йилгача дам Авлиё отада, дам Тошкентда яшайди. Ўринбой деган ўғил, Манзура, Маъсума деган қизлар кўради. Умри қисқа экан, хотини вафот этади. Ҳусанбой 1930 йилда йигитча бўлиб қолган ўғли, икки қизи билан Тошкентга бутунлай кўчиб келади.

1931 йилда у Меҳринисо деган бева аёлга уйланади. Маҳалла-кўйда “Қора амма” деб ном чиқарган бу аёл Ҳусан дума билан тинч-тотув турмуш кечиради. Ҳусан дума аёли ортидан келган Зухра, Хайрини ўз фарзандларидай кўради. Зухра ҳам, Хайри ҳам “Ҳусанова” бўлиб турмушга чиқишади. Ҳусан думанинг ўғли урушдан қайтмади, дом-дараксиз кетди. “Икки эшик раси”да Кимсанинг дараксиз кетганлиги учун отани нари олиб бориб, бери олиб келганликлари ғоят ишонарли тасвирланган. Кексайиб қолган ота зуғум-терговлардан қутулиш учун ўзини “шарбатчи”лик юмушига уради. Шундан кейингина отанинг қулоғи таънаю дашномларни эшитмайдиган бўлади. Ҳусан дума тўртала қизини турмушга берди: куда-андали, куёвли, неварачеварали бўлди. Унинг қизларидан учтаси вафот этган, фарзандлари Дўмбиравот, Қозиравот, бошқа маҳаллаларда истиқомат қилишади. Ҳусан отанинг кенжаси, аниқроғи, Қора амманинг қизи Қозиравот маҳалласидаги Терсарик кўчасида, 8-хонадонда яшайди. Биз Хайри холани кекса, шарти кетиб парти қолган момо, деб ўйлаган эдик. Йўқ, Хайри опа, гарчи саксонга яқинлашиб қолган бўлса-да, тетик, зиёлинамо, кадр-қимматини баланд кўядиган аёл экан. Онахон отаси ҳақида оғзидан бол томиб гапирди:

– Мен уч ёшдалигимда дадамнинг тарбиясига кирганман. Опаларимни ойим, дадам оқ ювиб, оқ тарадилар. Ҳаммамизни уйли-жойли қилдилар. Дадам пир-бадавлат бўлиб, 88 ёшларда вафот этди. Ҳануз гўрларини ёлғизлатиб кўйганимиз йўқ.

Хайри опа турмуш ўртоғи – Раҳматилла ака билан ахил яшабди. Етти фарзанд кўрибди. Опа турмуш ўртоғи вафот этганини бамайлихотир гапирди. Лекин бундан бир неча йил аввал, 34 ёшида вафот этган ўғли ҳақида сўзлаганида, кўз ёшларини тия олмади. Қарими, ёшми, бари-бир она-да! Хайри опа онасини маҳалладагилар “Қора амма” деб атаганларини, раҳматли волидасида

нафас қисиш касали бўлганини айтиб берди. Биз Ўткир Ҳошимовга думанинг аёллари “Қора амма” бўлганликларини айтганимизда, ёзувчи ҳайрон бўлди: “Ишонинг, мен “Қора амма”ни ўзим ўйлаб топганман. Тўғрироғи, бундай бўлган. Фарруҳ ўғлим, негадир акамнинг хотинлари, раҳматли кеннойимни “Қора амма” дерди. “Қора амма” деган атамада аллақандай саҳийлик, бағри кенглик туйгандек бўлганман. Ижодда илоҳиёт борлигига қаттиқ ишонаман. Ҳаётда Ҳусан думанинг аёлини “Қора амма” дейишлари, бунинг устига бу аёл ҳам диққинафас хасталиги борлигидан мутлақо беҳабар эдим. Демак, бадий ҳақиқат беихтиёр ҳаёт ҳақиқати билан уйғунлашиб кетган. Мен “Қора амма” Ҳусан думанинг иккинчи турмуши эканлиги, икки қизи билан турмушга чиққанлигини энди эшитиб турибман. Ўйлаб кўрилса, Робия феъл-атворида “Қора амма”нинг битта қизи тасвирланган бўлиб чиқади”.

Ҳусан дума – “Икки эшик ораси” романидаги ўнлаб қаҳрамонларнинг бири. Романдаги аксарият қаҳрамонларнинг ҳаётидаги прототипини белгилаш, у ҳақда ёзиш мумкин.

КАЙВОНИ...

Маҳалла ҳаётининг нозик томонлари кўп. Кексалар яхши билишади: кайвони маҳалла оқсоқоли эмас, аммо обрў-эътибордан ундан кам эмас. Илми бор, эл билан тиллаша оладиганларни оқсоқол қилиб кўтаришган. Ҳозир ҳам шундай: оқсоқол оқ-қорани таниган, қонун-қоидани биладиган, юрт сиёсатини халққа етказадиган шахс. Кайвони-чи? У маҳалланинг норасмий етакчиси: дангалчи, чапанирок, урф-одатларни яхши биладиган, уларга амал қиладиган, яхши-ёмонни фарқлаб, керагида мактаб, керагида “никтаб” турадиган одам. Юртнинг тўй-азаси, иссиқ-совуғи кайвонисиз ўтмайди.

Тошкентнинг Дўмбиравот, Қозиравот, Мевазор, Хирмонтепа, Қаъни, Яккасарой маҳаллалари аҳли Абдумалик хожи акани яхши билишади. Бу одам дўмбиравотликларнинг ўз одами эди. У чўрткесар, кези келганда оғзидан аёвсиз сўзлар чиқадиган бўлсада, аслида одамохун, зиёли эди. Бешёғочнинг Янги маҳалласидагилар, Дўмбиравотликлар жаид муаллим Қўчқор Исҳоқовни яхши билишган. Ҳозир бу кишининг номи билан аталувчи кўча бор Дўмбиравотда. Абдумалик ака ўша Қўчқор афандининг иниси. Акаси изидан бориб, олий маълумотли бўлди, мактабда тил ва

адабиёт ўқитувчиси бўлиб ишлади. Абдумалик Исҳоқов нафақага чиққач, маҳалла ҳаётига шўнғиб кетди.

Қайси тўйда Абдумалик ака бош-қош бўлса, тўй эгасининг жони кирарди. Ҳамма юмушини кайвони ўрни-ўрнига қўйиб уддаларди. Тўғрироғи, Абдумалик ака тўйбоши бўлса, тўйда хизматга чоғланганлардан ҳеч ким бекор қолмасди.

1971 йилнинг ёзида ўғилларимни ҳатна қилдириб, ош бердим. Дастурхон жойида, таниқли ҳофизлар келган, муҳими, Абдумалик ака бошлиқ кайвонилар хизматда. Бирдан университет жамоаси, домлалар, ҳамкасбларим кўриниб қолишди. Югуриб Абдумалик аканинг олдида бордим:

– Ака, устозлар, ҳамкасблар келишяпти. Уйга, ичкарига олсакмикан? ...

– Мулла Абдуғафур, қозон битта, дастурхон битта, ҳофизлар ашула қилишяпти...

Мен хато қилганимни сезиб қолдим-у, чайналиб нимадир дедим.

– Сиз келган-кетганларни кутиб, кузатиб тураверинг, буёғини бизга қўйиб беринг. Устозларингиз ўзбекнинг тўйига келётганилигини яхши билишади. Биз учун ҳамма меҳмон – теппа-тенг: ўтқазган жойимизга ўтиришади, тортган ош-нонимизни танаввул қилишади. Тамолимиз шу, укажон.

Қизиқ, Абдумалик ака қаттиқ-қаттиқ, теккизиб-теккизиб гапирсаям, ҳеч ким у кишидан хафа бўлмасди. Абдумалик аканинг билимдон, уқувлилиги аза кунларида аниқ кўринарди. 1984 йилнинг саратонида ҳарбий хизматни олис юртда ўтаётган йигитчанинг ток уриб ўлганлиги ҳақида хабар келди. Марҳумнинг бобоси, отаси маҳалла устунларидан, эл назарига тушган одамлардан эди. Дарҳол тумонат одам йиғилди. Икки кеча, икки кундуз, яъни жасад олиб келгунча маҳалла аҳли марҳум эшиги олдида бўлди. Ҳамма ишга Абдумалик ака бош-қош. Ниҳоят, марҳум жасади темир тобутда олиб келинди. Кайвони тобутнинг олдида тушиб ҳовлига кирди.

– Назира, ўғлинг келди, ўзингни қўлга ол, болангни бағрингга бос, куёвлик сарполарини устига ёп. Онагинам, Худо сенга сабр-тоқат берсин...

Абдумалик ака шошиб ташқарига чиқиб кетди. Ҳамма кўрди, билди – у йиғлади. Орадан бир-бир ярим соат ўтар-ўтмас Абдумалик аканинг тетик, буйруқнамо гапи эшитилди:

– Сиз, тақсир, маъруза қиласиз, хотин-халажни сал овутасиз, биз эса... – у ён-атрофдагиларга бирма-бир қаради, – марҳумни олиб чиқамиз. Кимдир эътироз билдирмоқчи бўлганди, “Бўлди. гап тамом. Уйдагилар адои тамом бўлди-ку”, – дея жеркиб ташлади.

Кайвони ҳамиша марҳумни тез дафн этишга, чин манзилга эртароқ етказишга ҳаракат қиларди.

Дарвоқе, Абдумалик аканинг ростмана жаҳли чиққанини ҳам бир неча марта кўрганман.

– Ҳой, бойвачча, нега тамойилни буздинг. Сен бугун гўрковга бунча, ғассолга унча берсанг, эртага бир камбағалнинг шўри қурийдик-ку... Ҳе сени бойваччалигинга...

Кайвони чақирилган ердан қолмас, айтилмаган жойга бормас эди. У тўй-ҳашамда, ошда йўл-йўлакай панд-насихат қилиб қоларди:

– Анавини қаранглар, бешта боласини эргаштириб ошга келаяпти-я. Лекин биронта боласини жанозага, тобут кўтаришга олиб бормади.

Кейин бизга қараб дерди:

– Кўзларингни оч, халқ зийрак, ҳамма нарсанинг ҳисоб-китобини қилади.

Абдумалик ака ҳазил-ҳузулга ўч, йиғинлардан бир уй одамни оғзига қаратиб ўтира оларди. Бир гал серфарзанд, баобрў ўқитувчи набира кўрганлиги сабабли ёр-дўстларини шукрона дастурхонига таклиф қилди. Меҳмонлар очилиб-сочилиб, хуш кайфиятда ўтиришибди. Абдумалик ака ҳар галгидай тўрда гурунг беряпти. Унинг кадрдон шогирдларидан бири олма-нокларни, банану анорларни тақсимчаларга кесиб-кесиб ташлаяпти, устига-устак, гапириб-гапириб қўяди:

– Ҳўл мевалар тез айнийди, дарҳол еб юбориш керак. Баъзилар сал уринган ҳўл мевани ташлаб юборади. Олинглар, енглар, ейишга қўйилган.

Кайвони бирдан бу ҳаракатга баҳо берди:

– Ҳой бола, бўлди, пичоқни қўй, кўлингин кесиб оласан, – деди.

Шогирд устозига “ярқ” этиб қаради, гап нимадалигини тушунди, дув қизариб кетди.

Абдумалик ака икки-уч йил оёқ учида юрди, хасталик анча қийнади. Барибир у ҳар куни бўлмаса-да, кунора секин-секин юриб чойхонага чиқар, ёр-дўстларини кўрар, пича суҳбатлашар, сўнг яна бир-бир босиб уйига қайтарди. Абдумалик аканинг уйдан одам

аримай қолди. Ёлғиз ўғил Абдуғани худди отасининг ўзи: келганларнинг хурматини ўрнига қўяр, дадасининг тузалиб қолаётганини айтиб, ташрифчиларни хурсанд қиларди. Дарвоқе, Абдумалик ака бетоб бўлиб қолгач, Абдуғани отаси йўлини тутди: тўй-ҳашам, таъзияда сидқидилдан хизмат қила бошлади.

Абдумалик ака уч кам саксон ёшида вақот этди. У беш-олти йил муқаддам Хаж сафарини адо этиб келган эди. Ҳожи аканинг хайрли ишлари ҳамон юрт тили, дилида. Елиб-югуриб хизмат қилаётган Абдуғанини кўрган ота қадрдонлар:

– Худди Абдумалик аканинг ўзи-я, отасидай обрў-эътиборли, кайвони бўлсин, – дея дуо қилишади.

* * *

1980 йил баҳорида Ўткир Ҳошимовнинг онаси – Пошша она вафот этганларида Қозиравоётдаги Лайлактепа қабристонига тумонат одам боргани, ўшанда Абдумалик ака барча тадбирларга бош-қош бўлгани кўз ўнгимда турибди...

Сухбатларимиздан бирида Ўткиржон халқимиз удумлари ҳақида гапириб, бир нарсани таъкидлади. “Бизнинг халқимизда яхши кунда ҳам, ёмон кунда ҳам катта издиҳом бўлиши, кўп одамлар тўпланишининг сабабини айтайми? Чет элларда, айниқса Ғарб мамлакатларида индивидуализм – шахс биринчи ўринда туради. Бизда жамоавийлик – коллектевизм кучли. Ҳар ким бир-бирига елкадош бўлади. Бу – жуда катта фазилат. Аммо минг кишини бошини ковуштириш ҳам осон эмас. Абдумалик акага ўхшаганларнинг беминнат хизмати учун ҳарчанд раҳмат деса арзийди!”

Ўткиржоннинг асарларида ҳозирчи Абдумалик аканинг тасвири йўқ. Бироқ адиб бу нурли инсон қиёфасини бўлажак асарларидан бирига киритса ажаб эмас...

ОҚСОҚОЛ...

(Унинг сиймоси “Икки эшик ораси” романида акс этган)

Одам дегани омонат: бугун бор, эртага йўқ. Аммо одамдан қолган эзгу ишлар, ёрқин хотиралар унутилмас экан.

– Розик ота яшаган пайтдаги Дўмбиравоёт хотирамга муҳрланиб қолган. Ишқомлар меъмор қурган бинодай пишиқ, баланд, текис бўларди: орасидан қўқон арава бемалол юрарди. Ўрикзор, шафтолизор, олмазор, нок, жийдазор, тутзорлар кўзни қамаштирарди.

Ариқлардан пок-покиза сув шарқираб оқиб ётарди. Ҳеч ким водопровод деган сўзни билмасди, – дейди Ўткир Ҳошимов.

– Розик ота қирқ улфатга бошчи эди: унинг айтгани айтган, дегани деган эди. Отага каттаю кичик эгилиб салом берарди, одамлар йўл-йўриқ, маслаҳатни шу кайвони зотдан оларди, – дейди Мутал хожи Бегмат ўғли.

Мулла Розик Қосимжонов Тошкентнинг Янги маҳалласида 1875 йилда туғилган, уйининг ёнгинасидаги Абдулқосимхон мадрасасида таҳсил олган. Мадрасани тугатгач, ўзини деҳқончиликка “урди”. Янги маҳаллаликларнинг аксарияти шаҳарда қишлар, ёзни Дўмбиравоётдаги боғ-ҳовлида ўтказарди. Ўтган асрнинг 30-йилларига келиб ишчилар шаҳарда, деҳқонлар қишлоқда муқим яшайдиган бўлдилар.

Розик ота Дўмбиравоётда ташкил этилган жамоа хўжалигига биринчилардан бўлиб аъзо бўлди. Қарийб 35 йил ахил звенога етакчилик қилди. У ҳалол меҳнат қилиш, дину диёнатдан тоймасликни бош маслак деб билди. Меҳнат қилсак, эл-юрт оч қолмайди, жаннатдай боғ-роғларимиз, серҳосил экинзорларимиз поймол бўлмайди, зилол сувларимиз булғанмайди, ариқлар кўлмакка айланмайди, дея фикрларди Розик ота. Жамоа хўжалиги аъзолари ғайрати туфайли экинзорлар кенгайди, ерга пахса деворлар ётқизилди, ўғит ташланди. Меҳнат қилганнинг тили узун бўлади, деганлари рост чиқиб қолди: нафақат Дўмбиравоётликлар, балки хўжаликнинг етти бригадасидаги каттаю кичик, ҳатто баъзи туман раҳбарлари Розик ота насихатларига қулоқ тутадиган бўлишди.

Розик ота тиним билмади, туну кун меҳнат қилди. Лекин бирон кун беш вақт намозини, 30 кун рўзасини қанда қилмади. Одамлар анойи эмас: оқсоқолни рухий мададкор, илмли одам сифатида ҳурмат қилади. Беш кўл баробар эмас, юртчиликда ҳар нарса бўларкан. Оқсоқол “қора хат” олганлар дардига дардкаш бўлди, оилавий можароларни ими-жимиди ҳал қилди. Аммо амалини суистеъмол қилганлар, беш кўлини баробар оғзига тикқанлар билан тил топишиши амримаҳол экан. Биров оиласи бўла туриб, балоғатга етган қиз билан гап-сўз бўлди. Баъзилар жамоа хўжалиги мулкани кўр-кўрона талади. Ажаб, “давринг келди, сур, бегим” – деганларнинг қанчадан қанчаси хор-зор бўлди.

Розик ота ҳақиқатпараст, инсон қадрини юксак баҳолайдиган зот эди. У Ҳусан дума Исаев деган дўлвори қарияни ёқтириб қол-

ди. Чунки Ҳусан ота кексалигига қарамай, қийин, ҳеч ким кўнмайдиган юмушга қўл урди. У эртадан кечгача хонадонма-хонадон юриб, зарурхоналар ахлатини бочкаларга жойлар, уларни махсус қазилган “ҳовузлар”га келтириб тўкарди (“Икки эшик ораси” романида тасвирланган “тиллахона”га). Кўпчилик Ҳусан думадан нари юрар, бурнини жийирарди. Оқсоқол эса дўсти Ҳусанбойни алқар, ёлғиз ўғли армиядан соғ-омон келишини тилаб дуо қиларди.

Иккинчи жаҳон уруши бошланиши билан Розик ота уч ўғлидан иккисини – Абдурахим ва Жўравойни армияга жўнатди. Ўн ёшли Ҳаким отасининг дастёри бўлиб қолди. Уруш йиллари жамоа хўжалигидаги ҳаёт ниҳоятда жиддийлашди: қанд лавлаги етиштириш мажбурий юмушга айланди. Лавлаги етиштириш ниҳоятда қийин: у асосан “шарбат”да, маҳаллий ўғитда етилар экан. Қанд лавлаги етиштиришнинг фойдали томони ҳам топилиб қолди. Нон йўқ, қанд йўқ: одамлар аранг тирикчилик ўтказяптилар. Қанд лавлаги ёнғоқдай, кичкина сабзидай бўлдими, картошка, сабзи, гўшт вазифасини ўтай бошлади. Лавлаги етишгач, деҳқон лавлагини қозонга нондай ёпиб истеъмол қила бошлади: қозон ҳам, оғиз ҳам, қўл ҳам шира. Шира кўп бўлса ҳам кўнгил озиб кетаркан.

Уруш тугади ҳамки, лавлагичилик барҳам топмади. Жангдан қайтган йигитлар жамоа хўжалигида ишлай бошладилар. Розик отанинг ўғиллари жамоа хўжалигида ишламоқчи эмасди. Бири қўлидан, бири оёғидан ярадор бўлганди. Амакилари Охун ака уларни шаҳарда дурусторқ ишга жойлаши мумкин эди. Розик ота икки ўғлини ёнига ўтказди:

– Болаларим, мен қаридим, ёнимда бўлинглар, бирга-бирга ишлайлик, – деди. Жўравой отанинг сўзини ерда қолдирмади: жамоа хўжалиги тугагунича ўз қишлоғида ишлади.

Розик оқсоқол муросаи мадора қилиб яшади. Ҳалолликдан, бир баҳя бўлсин, четга чиқмади, иймон-инсофни сира унутмади. Отани ҳозирги ёшлар танимайдилар. Лекин Дўмбиравоглик қариялар хануз Розик отадаги муросасозликка, имон-этиқодга, пок-ҳалолликка тан берадилар. Розик отанинг, унга ҳамнафас бўлганларнинг фидокорона меҳнатлари туфайли Дўмбиравоглик боғларини булбуллар тарк этмади, экинзорлар мўл-кўл ҳосилини эл-юртдан “аямади”, ариқлардаги пок-покиза, зилол сувлар “шўх-шодон” оқишдан тўхтамади.

Иккинчи Жаҳон уруши, урушдан кейинги йилларда Марказининг махсус топшириғи билан социалистик мусобақалар уюш-

тирилди. Тошкент атрофидаги жамоа хўжаликларида Меҳринисо Убайдуллаева, Замира Муталова, Розик Қосимжонов сингари донг таратган деҳқонлар бор эди. Туман раҳбарлари “Шарқ тонги” жамоа хўжалигидаги Меҳринисо Убайдуллаева билан Розик ота орасида тузилган мусобақага бош-қош бўлдилар. Қанд лавлаги топшириш режаси бажарилгач, мусобақадошлар орасидаги шартнома хулосалари эълон қилинди.

Меҳринисо ва Розик ота кўрсаткичлари бир хил эди. Шунда мулла Розик ота донишмандлик қилди:

– Болаларим, замон ёшларники. Меҳринисо қизим кунни кун, тунни тун демай меҳнат қилди. Мен унинг ғайратига, фидойилигига тан бердим. Биринчи ўринни Меҳринисога берилишини сўрайман.

Убайдуллаева отанинг гапларидан мутаассир бўлди, отанинг оппоқ соқолли юзларидан ўпди. Ўша йили Меҳринисо Убайдуллаевага Меҳнат қахрамони юксак унвони берилди. Иккинчи ўринни олган мулла Розик отага Ленин ордени берилди. М.Убайдуллаева қаерда, ким бўлиб ишламасин, Розик отани нурли сиймо сифатида хотирлаб ўтди.

Розик ота роса меҳнат қилди, лекин эски уйини янгиламади; келин туширди, куёв қилди, аммо исрофгарчиликка зинҳор йўл кўймади. У умр бўйи қарғишдан, харомдан кўрқиб яшади. Розик отадаги фазилатлар унинг тенг-тўшлари, издошлари, ўғил-қизлари, неvara-чевараларига кўчди. Катта Дўмбиравоот маҳалласидаги 4-мактаб-интернат ёнгинасида файзлигина бир ҳовли бор. У ерда Розик буванинг кенжа ўғли Ҳаким ака, неvara-чеваралари яшайди. Бу хонадон чироғи сира ўчмайди, чунки уни ҳалол, имонли Розик ота энг қийин замонларда ёққан.

* * *

Ўткир Ҳошимов “Икки эшик ораси” романидаги Ориф оқсоқол образини яратар экан, қадрдон Дўмбиравоотликларни, Розик отанинг файзли қиёфасини кўз ўнгидан сира йироқлаштирмади. Розик ота ҳаёти Ориф оқсоқол тимсолида давом этяпти.

ЮРАГИДА ЎТИ БОР ПАРЧА

“Икки эшик ораси” – сержило, сертимсол роман. Унда Оқсоқол, Дума, Комил табиб, Қора амма, Раъно, Шомурод сингари характерлардан ташқари, Афанди домла, Кимсан, Самадов, Олимжон, Башорат, Фотима, Зухра, Рашид абзий, Парча сингари

ўнлаб катта-кичик тимсоллар бор. Парча дали-ғули, ўйлаганини шартта айтиб қўя қоладиган, ўйин-кулги, тўй-хашамни ёқтирадиган, одамлар орасида бўлишни истайдиган қари қиз бўлган. Қаердаки дўриллаган овоз эшитилса, кўполгина кулги янграса, билингки, ўша ерда Парча бор. Раъно фронтга кетган эрини унутиб, раис Умар закунчи билан юриб кетади. Ҳамма аёллар фуфайка, кўн этик кийиб қишин-ёзин меҳнат қиладилар. Раъно эса келинлардай ўзига оро бериб ўсма, сурма қўйиб, бежирим кийимлар кийиб юради. Гап нимадалигини ҳамма билади. Лекин фақат Парчагина: “Вуй Раънохоннинг очилиб кетганини қарайла. Эри урушда юрган хотингаям ўхшамайди” дейди. Унинг гап-сўзларидан пичинг, сохталик йўқ. Ўйлаганини айтиб қўя қолади. Ҳамма Умар закунчидан кўрқади, фақат Парча олифта раисни, “шарват” тўла ҳовузга итариб юборади. Парча ўзи сезмаган ҳолда тўғри сўзни айтади, ноҳақликка қарши ўзича исён қилади. Уни кекса дўмбиравотликлар ҳамон эслайдилар.

Розиқ ота, Хусан дума, Комил табибга тенгдош Зариф ота деган бўларди. У миқти, оқсарикдан келган, суяги меҳнатда қотган, кўнгли тоза одам эди. Унинг Холмат, Зуфар деган ўғиллари, Нозима (Назма), Хатима (Хатма) деган қизлари бўлган. Қизлар уруш бошланганида балоғатга етган, келин бўлишга тайёр эдилар. Уруш пайтида йигитлар фронтга кетдилар, яшириниб юрганлар ҳам бўлди. Никоҳ тўйлари камайиб кетди. Уруш тугагач, Назма ҳам, Хатма ҳам қари қиз бўлиб қолган эдилар. Назма оз муддат бўлса-да, турмуш курди. Фарзанд кўрмади, оила эгаси бўлолмади. Хатма, опаси сингари, узоқ яшади, тўқсонларни қоралаб борди. Опа-сингилларни Холмат ака, Зуфар дўхтирларнинг келинлари, неvara-чеваралари оқ ювиб, оқ тарашди. Бундан 5-6 йил бурун Парча номи билан Ў.Ҳошимов романига кирган онахон тўқсондан ошиб бандаликни бажо келтирдилар. Онахонни ўлимларидан 2-3 ой бурун сувратга туширган эдик. Онахон кексайганларида бир бурдагина бўлиб қолган, майингина овозлари аранг эшитиларди. Мен энди бу онахон билан шўх дангалчи Парча орасидаги ўхшашликни топа олмас эдим...

Парча романдаги унутилмас образлардан бири бўлиб қолаверади.

АДИБ ДРАМАТУРГИЯСИ

Ўткир Ҳошимовнинг асарларини ўқиб қалбимнинг чуқур қатламида адиб ҳақида дил сўзларини айтиш нияти туғилди. Ўзбекистон Қаҳрамони, халқ ёзувчиси Саид Аҳмаднинг шогирдига бағишланган “Ижод ва жасорат” мақоласи билан танишиб чиққанимдан сўнг ўйланиб қолдим. Чунки устоз Саид Аҳмад шогирдининг ижодини шундай яхши таҳлил қилиб берганки, ундан кейин бирор нарса айтиш амри маҳолдай туюлди. Ўткир Ҳошимовнинг ҳар бир асарини Саид Аҳмад биринчилардан бўлиб ўқиган. Энг асосийси, устознинг шогирдига бўлган меҳри ўзининг ёрқин ифодасини топган. Саид Аҳмад Ўткир Ҳошимов ҳақида ёзибгина қолмасдан, айтган гаплари ҳаққоний эканлигини ҳаётда ҳам исбот қилган. У қаерга борса, қандай учрашувлар бўлса Ўткир Ҳошимовни тилга олмасдан ўтмас эди.

Кунларнинг бирида каминага кўнғироқ қилиб Ўткиржоннинг “Нур борки, соя бор” романи Москвадаги “Советский писатель” нашриёти режасига киритгани (мен у вақтда бошқарув аъзоси эдим), уни нашр этишга ёрдам беришимни илтимос қилиб, “Бу яхши роман, адибга ёрдам берсангиз битта дўст орттирасиз” деган сўзлар ҳамон қулоғимда жаранглаб турибди. Ижобий жавоб олгандан кейин устознинг ёш боладай хурсанд бўлганлигини кўриб завқланган эдим. “Нур борки, соя бор” романи ўша йиллари “Советский писатель” нашриётида чоп этилди. Асар яхши баҳоланди. Бироқ роман юзасидан турли баҳслар ҳам бўлди. Эсимда қолган ғалати воқеа шуки, “Литературная газета”да ўзбек танқидчиси Норбой Худойбергановнинг мақоласи эълон қилиниб, унда мунаққид романни амалда йўққа чиқарган бўлса, худди ўша саҳифада таниқли рус олими Владимир Бондаренко Н.Худойберганов асарга ноҳолис ёндошганини исботлаб, “Нур борки, соя бор” романи адабиётга кўшилган салмоқли ҳисса эканини исботлаган. Роман кўп бор нашр этилди, ажнабий тилларга таржима қилинди. Демак, Саид Аҳмад бу романнинг келажагини ҳис этган.

Ўткир Ҳошимов насри ҳақида кўп ёзилган, илмий ишлар қилинган бўлса-да, унинг драматик асарлари тўғрисида айрим

такризлардан бошқа чуқурроқ таҳлилий ишлар, менимча, шу пайтгача ёзилмаган. Шуларни назарга олиб, Ўткир Ҳошимовнинг драматик асарлари ҳақида сўз айтиш лозим деб билдим. “Ҳазон бўлган баҳор” (“Баҳор қайтмайди”), “Инсон садоқати”, “Тўйлар муборак”, “Сиздан угина”, “Қатағон” каби асарлари сахналаштирилган. “Ҳазон бўлган баҳор” “Ёш гвардия” ва бошқа театрларда қўйилган ёшларни эстетик руҳда тарбиялашга ҳисса қўшган. “Инсон садоқати” (“Бировнинг ташвиши”) руҳий драмаси ўтган асрнинг олтмишинчи йилларида ёзилган. Аввал Огаҳий номидаги Хоразм вилоят театрида, сўнг бошқа театрларда намоёиш қилинган. “Сиздан угина” (“Виждон дориси”) сатирик комедияси етмишинчи йилларда Ёшлар театрида қўйилган. Гастрол билан бошқа республикаларга ҳам олиб борилган. “Тўйлар муборак” Кўкон театрида, Хоразм вилоят театрида, Тошкентдаги етакчи театрларда анча йил сахнада ўйналган. Бу асарларнинг жанри ҳар хил. Бироқ уларнинг ҳаммасида тирик инсонлар тасвири бор.

Ўткир Ҳошимов ўзининг драматургликка даъвоси йўқлигини бир неча марта айтган. “Мен драматург эмас, прозаикман, адибман”, деб таъкидлайди. Ёзувчининг “Дафтар хошиясидаги битиклар” китобида барча қаламкашларга намуна бўладиган фикр бор. “Худо кўнглига солмагунча ҳақиқий ёзувчи кўлига қалам олмайди”. Ўткир Ҳошимов бирон асарини “бозори чакқон мавзу бўлгани” ёки кимларгадир ёқиш учун ёзган эмас. Унинг қарийб ярим асрлик ижодини кузатган одам бир нарсани пайқайди. Барча асарларда, аввало, одамзотнинг буюклиги ва ожизлиги, муҳаббати ва нафрати, садоқати ва хиёнати – хуллас инсон диққат марказида туради. Ёзувчининг “Ёш гвардия” театрида сахналаштирилган “Ҳазон бўлган баҳор” (“Баҳор қайтмайди” қиссаси асосида) драмасида бир истеъдоднинг парвози ва инқирози, ёшликда қўйилган ножўя қадам охир-оқибат қандай фожиаларга олиб келиши мумкинлиги эл севган хонанда Алимардон Тўраев қисматида ёрқин акс этган. Асар ғояси, драматик коллизиялар шиддати бугунги томошабинни ҳам лоқайд қолдирмайди.

“Инсон садоқати” руҳий драмасида бир қарашда кескин ташқи динамика, ҳаракатлар, елиб-югуришлар, бақириқ-чақириқлар йўқ. Воқеа бир жойда, касалхонанинг торгина палатасида бўлиб ўтади. Аммо бу – асарда драматизм йўқ, дегани эмас. Ундаги ички тарадлиқ, икки кутубнинг муросасиз зиддияти томошабинни (енгил-

елпи эмас, эсли-хушли томошабинни) муттасил ҳаяжонда ушлаб туради. Асардаги поклик ва нопоклик, фидойилик ва худбинлик ўртасидаги кураш ниҳоятда жиддий ва кескин. Ёзувчи асарларига хос бўлган теран фалсафа, таъсирчан тил ушбу драмада ҳам кўринади. Асарнинг бош қаҳрамони, болалик чоғида ҳам отадан, ҳам онадан тирик етим бўлиб қолган, аммо худбинлик эмас, фидойилик йўлини танлаган ёш олим Элёрнинг онаси билан аламли суҳбатдаги бир гапини эсланг. Гўдак болани ташлаб кетиб, “эркин муҳаббат” гаштини сурган ва ўғли элга таниқли олим бўлгач, “она” экани эсига тушиб қолган аёлга Элёр кўзида ёш билан мурожаат қилади: “Онажон, айтинг-чи, мабодо мен туғилишимдан олдин Сиз тошга бошқоронғу бўлмаганмидингиз?.. Мен чиндан ҳам тош бўлдим. Отам олиб сизга отади. Сизга тегиб, сизга озор бераман, ўзим озор чекаман. Сиз олиб, отамга отасиз. Отамга тегиб, отамга озор бераман, ўзим озор чекаман!” Дилдан отилиб чиққан бу фарёдни эшитган томошабин ларзага тушмай қолмайди.

Муҳими шундаки, “Ҳазон бўлган баҳор”даги Алимардон драмаси ҳам, “Инсон садоқати”да Элёр қисмати ҳам ҳамон эскирган эмас. Ўзининг оталик ва оналик бурчини унутиб, таралла бедод қилиб юрадиганлар, маънавий қашшоқлиги, очикроқ айтсак бузуқлиги туфайли “меҳрибонлик уйларини” тўлдириб ташлаётган “оналару” “оталар” бугун ҳам хоҳлаганча топилади. Драманинг бош мақсади – Инсон деган унвонни авайлаш ғояси бугун ҳам, эртага ҳам эскирмайди.

Ўткир Ҳошимовнинг “Сиздан угина” (“Виждон дориси”) сатирик комедиясида жиддий мавзу ва яхши топилма мавжуд. Ёш олим фармацевтика соҳасида янгилик бўлган виждон дорисини кашф этади. Уни ичган одам ўзи билмаган ҳолда дилида борини тўкиб солади. Олим ўз дорисини синаб кўрганида “ғалати”, айтиш мумкинки, даҳшатли манзарага дуч келади. Ўзига яқин олган, ўзи ишонган одамлар орасида нақадар ғаразгўй, тили бошқа, дили бошқа кимсалар бор экан. Ва аксинча, ўзи унчалик ёқтирмаганлар орасида қанчадан қанча софдил, самимий одамлар бор экан!

Одатда, ёзувчи ва драматурглар ижод йўналишига қараб маълум “тоифа”га бўлиниши мумкин. Биров нуқул жиддий асарлар ёзади, бошқа адиб ёки драматург ҳажвга мойил. Бир йўла ўқувчи ёки томошабинни “йиғлатиш”га ҳам, “кулдириш”га ҳам қодир қаламкашлар кўп эмас. Адабиёт тарихига назар ташласак шундай

кўпқиррали адиб ва шоирларни кўриш мумкин. Абдулла Қодирий, Гафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов асарларида шундай фазилатни кўрамиз.

Ўткир Ҳошимов ҳам шу сирага кирадиган адиб. Унинг “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга кулоқ сол”, “Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” каби роман ва қиссалари, ўнлаб ҳикояларида жиддий ва фожиали ҳолатлар тасвирини кўрасиз. Шу билан бирга адибнинг “Осмондан тушган пул”, “Шумлик”, “Сўққабош бевагина” каби китобларига кирган ичак узди ҳажвиялар, “Икки карра икки – беш” қиссаси ва томошабинлар орасида машҳур бўлиб кетган “Тўйлар муборак” комедияси бунинг исботидир.

“Тўйлар муборак” аввал Қўқон театрида, сўнг “Ёш гвардия” театрида (атоқли режиссёр Рустам Бобохонов томонидан), Огаҳий номидан Ҳоразм вилоят театрида (яна бир атоқли режиссёр Ибодулла Ниёзматов) сахналаштирилган. Шунингдек, комедия кўшни Тожикистон, Қирғизистон, Қозоғистон, Туркманистонда томошабинлар олқишини олган асар бўлди. Рустам Бобохонов эса кейинроқ асарнинг мусиқали вариантини Муқимий номидаги мусиқали театрда гўзал қилиб сахнага олиб чиқди. Ҳозир янги таҳрирдаги “Уйланмасам – ўламан” комедияси Бердақ номидаги Қорақалпоғистон Республика театрида сахналаштирилди.

Босар-тусарини билмай қолган айрим “замонавий” бойваччалар ҳақидаги комедия бошқа театрларда ҳам сахналаштирилмоқда. Асарни кўрган томошабин яйраб кулади. Бироқ унда ҳар хил бачкана қилиқлар, шармсиз имо-ишора ва “реплика”лар йўқ. Адиб бир суҳбатда “фикр тугаган жойда қилиқ бошланади, қилиқ эса томошабинни тарбиялаш ўрнига бузади”, дегани бежиз эмас. “Уйланмасам – ўламан” ҳақиқий комедия. Бироқ унда томошабинни кулдирибгина қолмай, ўйлантирадиган тағмаънолар ҳам кўп...

Ниҳоят, адибнинг яна бир асари “Қатағон” фожиаси ҳақида бир қадар батафсилроқ тўхталишга тўғри келади. Бу асар Ўзбек миллий академик театрида сахналаштирилган. Мавзусининг муҳимлиги, драмаси кучлилиги, психологик таҳлил ва тилнинг образлилиги билан бу фожиа Ўткир Ҳошимов ёзган сахна асарлари орасида алоҳида эътиборга лойиқ деб ўйлайман. Шўро адабиётида фожиа ёзиш мумкин эмас, деган тушунча, аниқроғи “ички буйруқ” бор эди. Майли, хоҳлаган одам хоҳлаган фожиасини ёзаверсин, аммо бу

жанрдаги асар ўтган замон ёки бошқа мамлакатлар ҳақида бўлиши шарт. Шўролар ҳаёти ҳақида драма, мелодрама, комедия, сатирик комедия ҳам ёзишга рухсат, бироқ фожиа ёзиш мумкин эмас, чунки бизнинг ҳаётда фожиа йўқ деб ҳисобланган. Ҳолбуки, айнан ўша шўролар замонида кўпдан-кўп фожиаларни учратиш мумкин эди.

“Қатағон” фожиаси шўро замони ҳақидаги биринчи ўзбек фожиаси дейиш мумкин. Табиийки, Мустақиллик бўлмаса, бу асар сахна юзини кўриши мумкин эмас эди. Борингки, бир амаллаб сахнага чиқиб қолгудек бўлса, драматург ва режиссёрдан тортиб актёргача ўзлари қатағонга йўлиқиши ҳеч гап эмасди. Зеро, асарда бошдан-оёқ шўро тузумидаги фожеалар аёвсиз фош қилиб ташланган. Фожиа марказига ўтган асрнинг саксонинчи йилларида ўзбек халқи бошига тушган оғир кулфат – олисдаги марказ томонидан уюштирилган ва мингларча бегуноҳ инсонларнинг қисматини қора қилган “ўзбек иши”, “пахта иши” кампанияси, мустабид тузумнинг сўнгги жинойий ҳамласи асос қилиб олинган.

Ўткир Ҳошимов бу ҳунрезлик кимдан ва қаердан бошланганини яхши билади. “Шарқ юлдузи” журнали бош муҳаррири сифатида рўй бераётган фожиаларни ўз кўзи билан кўрган. 1990 йили Москвада бўлган КПСС XXVIII съездида мамлакатимиз раҳбари Ислом Каримовнинг нутқ сўзлаб, марказ Ўзбекистонни полигонга айлантиргани, “ўзбек иши” дегани тухмат эканини катта минбарда туриб фош этганини кўрган. Бинобарин, “Қатағон” муаллиф томонидан “ўйлаб топилган” асар эмас.

Ўткир Ҳошимов асарларида тасвир аниқ, ишонarli. Китобхон ёки томошабин беихтиёр асар иштирокчисига айланиб қолгандек бўлади. Бунга кўп мисоллар келтириш мумкин. Бир вақтлар “Икки эшик ораси” романини ўқиган наманганлик уруш ногирони Ҳасан Абдуллаевнинг хати матбуотда эълон қилинган эди. У муаллифга хат ёзиб, “биламан, сиз ёшсиз, иккинчи жаҳон урушида қатнашган эмассиз. Ўша урушни мен кўрганман. Романни ўқиганимда ёзувчининг ўзи ҳам урушда бўлган, деб ишондим” деган эди. “Тушда кечган умрлар” романи ҳақида тақриз ёзган таниқли адиб ва шоир Қўчқор Норқобил эса Афғон урушида ўзи бошидан кечирган даҳшатлар романда нақадар аниқ кўрсатилганини ўқиб муаллифга миннатдорчилик билдирган.

Ёзувчи асарда тасвирланажак манзара ва воқеаларни синчиклаб ўрганади. Адибнинг “Она битта, Ватан ягона” деган бадиасида

ўтган асрнинг саксонинчи йиллар ўрталарида олисдан келган гдлянчи жаллодлар кўрсатган “хурмача қилиқлар” ҳақида бир-бирдан даҳшатли далиллар келтирилган. Марказлик қонун ҳимоячилари беш-олти йил мобайнида минглаб инсонларни қамоққа тикқан. Шулардан тўрт ярим минг киши ҳеч қандай гуноҳсиз етти ойдан етти йилгача қамоқ ва лагерларда саргардон бўлган. Золим “ҳуқуқшунослар” ҳатто тўқсон яшар кампирни ҳам кўрkitиб сўроқ қилганлар. Камолова деган ёш аёлни эса 1988 йил ёзида тўрт кечакундуз эмизикли боласини чирқиллатиб йиғлатиб қўйиб, тергов қилганлар ва “фалончига қарши гувоҳлик бермасанг, болангни эмизмайсан” дейишган. Уларнинг энг “синалган” усули “фалон хужжатга қўл қўймасанг, қизингни зўрлаймиз”, “келинингни фалон қиламиз”, “хотинингни жинойтчилар зўрлаётганини томоша қиласан” деган дағдағалар бўлган. Яхшиямки, Ислом Каримов мамлакат раҳбари бўлиши билан бундай хунрезликка қарши мардона кураш бошлаган. “Ўзбек иши” бўйича Гдлянчилар қилган золимликларни Ўзбекистон Олий суди қайтадан кўриб чиққан. Ёзувчи бу далилларни пухта ўргангани учун ҳам ўша кезлардаги шўронинг сўнгги ҳуружи “Тушда кечган умрлар” романи ва “Қатағон” фожиасида ниҳоятда ҳаётий тасвирлаган.

Ўз вақтида “Қатағон” фожиаси ҳақида матбуотда айрим мақолалар ёритилган. Бироқ уларда асар чуқур таҳлил этилган дейиш қийин. Спектаклда шундай тағмаъноли, “яширин” нуқталар борки, уларни англаш учун ўйлайдиган томошабин керак. Масалан, асар бошидан сахнага Лўли чиқиб келади ва ўз одатига биноан, “уйингда амал боо-о-р” деб, бош қаҳрамон Панжи Жумановнинг хотини Ханифага “фол оча бошлайди”. Бир қарашда жиддий фожиада атиги бир неча дақиқа кўринадиган Лўлининг нима кераги бор? Гап шундаки, драматург мана шу “кераксиз” образга ҳам катта “юмуш” юклаган. Лўлини терговчи Мясников эрмак қилиб “лўли бўлсанг, бир фол очиб кўр-чи”, деб кафтини тутди. Шунда Лўли унга қараб, “қўлингдан қон ҳиди келопти, сен ёмон одамсан!” дейди ва бу гапи билан томошабинни асарда рўй берадиган фожиалардан огоҳ қилгандек бўлади. Ханифага “буларни нега уйингга киритдинг, булар ёмон одам, уйингда амал бор” деб тағин бир бор таъкидлайди. У айтган “амал” нима эканлиги сўнгги пардаларда аён бўлади. Мясников у бу хонадоннинг хожатхонасига наркотик модда яшириб кетади ва шу баҳонада биринчидан Жумановнинг

тилини қисик қилмоқчи, иккинчидан, Ханифани ҳам ҳибсга олмақчи бўлади. Фожиада яна бир сахна бор. Мясников Ханифага эринг яширган пулни топасан, деб зуғум қилавергач, аёл шўрлик дод-устига дод солиб, қўшнилари ёрдамга чақиради. Афсуски, бирон қўшни ҳолинг нима кечди, деб ёнига яқин келмайди. Бу билан ёзувчи олисдаги марказ қатағон учун бошқа халқни эмас, айнан ўзбекларни танлагани бежиз эмаслиги, бизнинг одамлар ҳарчанд меҳнатқаш, бағрикенг бўлмасин, вақтида қовушиш, бир-бирини ҳимоя қилиш масаласида лоқайд эканига ишора қилади. Шундай оғир паллада фақат бир киши Панжи Жумановнинг акаси Валентин Жумановгина келинини ҳимоя қилади, Мясников билан унинг маҳаллий гумаштаси Бердиевни ҳайдаб чиқаради. Валентиннинг миллати рус. Уни Жумановлар оиласи гўдаклигида Ленинград қамалидан чиқиб келганида асраб олган. Валентин каллакесар терговчи Мясников билан дангал олишади. Мясников навбатдаги ҳийлани ишга солиб, Валентинни “миллатдош” сифатида ўзига ёрдам қилишга, яъни укаси Панжи устидан ёлғон гувоҳлик беришга ундаганида Валентин ғоят мантиқли жавоб қилади. “Вой, ифлослар-ей! Энди менинг бошимни ахлат пақирга тикмоқчимисан? Ленинград блокадасидан чиқиб келганимда сен онангни қорнида ҳам йўқ эдинг! Шу одамлар мени бағрига олди. Очликдан силлам қуриб ўлим тўшагида ётганимда шулар менинг жонимга оро кирди. Шулар менинг бошимни силади. Энди мен шу халққа нонқўрлик қилайми, номард!” Мясников Панжини “синдира олмагач”, “бутун халқинг қўй, эшак” деб ҳақорат қилади. “Хотинингни учта рецидивистга баравар зўрлатаман” дейди. Охири Панжи унинг бошига терговчининг ўзи ичиб ўтирган арақ шишаси билан уриб, ўлдиради. Панжини эса отиб ташлайдилар.

Қизиғи шундаки, Валентин Жуманов виждонли инсон бўлса, шу юртнинг ўзидан чиққан “маҳаллий ҳуқуқшунос” Бердиев Гдлянчиларнинг лайчаси. Ханифанинг унга қарата айтган сўзларида аччиқ ҳақиқат бор. “Булар-ку, қай гўрдан келган! Сен-чи? Сен шу қишлоқнинг сувини ичиб катта бўлгансан-ку! Ўз хешларингга тухмат қилгани уялмайсанми, юзсиз? Панжи аканг кимлигини билардиг-ку, виждонсиз! Булар қилғилиқни қилиб, юртига жўнаб кетади, сен қандоқ бош кўтариб юрасан, бу юртда, имонсиз!” Қуруқ тухматга учраган аёлнинг фарёдида чексиз алам бор!

Терговчиларнинг бошлиғи Мясниковнинг гапини эшитайлик. “Минг кишини чақириб тўй қилишга пул керакми? ... Хотини каламушга ўхшаб ҳар йили болалайдими? ... Шунча болани боқишга пул керакми? Қаердан олади шунча пулни? ... Қўшиб ёзади, пора олади! Ўғрилиқ қилади...” Унинг ўзбек халқига берган баҳоси шу. Асардаги Мясниковнинг жирканч фаолиятини кузатсак, Х.Гдлян билан И.Ивановлар кўз олдимизга келади. Асарда шунчаки кези келганда айтилгандек, бир лукма бор. Терговчи Мясников Ханифанинг уйига бостириб кириб, уни сўроқ қиляпти. Аввало, бировнинг уйига махсус рухсатнома – ордерсиз бостириб кириш мумкин эмас. Қолаверса, “тергов” терговчи хоҳлаган тилда эмас, сўроқ берувчи хоҳлаган тилда олиб борилиши шарт. Бу халқаро норма. Бироқ гдлянчиларга “чекланмаган ҳуқуқ” берилган. Мясников Ханифага “Одам тушунадиган тилда гапир!” деб дағдаға қилади. Ханифа эса “Сенинг тилинг одам тили бўлганда меники хайвон тилими? Мен сенинг уйингга бостириб борганим йўқ, сен менинг уйимга бостириб келдинг. Керак бўлса, сен менинг тилимда гаплаш” дейди. Бир қарашда бу оддий тортишувдек кўриниши мумкин. Бироқ тагида катта маъно бор. Шўро замонида ўзбек тили кўп йиллар камситиб келинди. Ҳар қандай йиғилиш албатта рус тилида олиб борилиши шарт эди. Мажлис қатнашчиларининг ҳаммаси маҳаллий халқ вакили бўлса ҳам! Ҳатто Тошкент театрларида сахналаштириладиган ўзбек тилидаги спектакллар муҳокамаси ҳам рус тилида бўлиши шарт эди. Ўтган асрнинг етмишинчи йилларида Гуржистон ёзувчиларининг қурилтойига боришимга тўғри келди. Ўшанда қурултой бошидан охиригача гуржи тилида олиб борилди ва ҳеч ким уларнинг мушугини пишт дегани йўқ. Бизда эса кимдандир ҳадиксираш, қўрқоқлик одати бор эди!

Ўткир Ҳошимов асарга Ханифа тилидан бу оғриқли хитобни бежиз киритган эмас. Ханифа оддий уй бекаси. Бироқ у тухмат ва хўрликлар кўравериш жонидан тўйиб кетган. Эри, фарзандларининг отаси мутлақо ноҳақ қамалганини билди. Олисдан келган зўравонлар тухмат қилаётгани етмагандек она тилини ҳам камситаетганига чидолмайди. Нима бўлганда ҳам бу лукма тагида катта маъно ётибди. Фожиани диққат билан кўрган томошабин драматург бирон жумла ёки детални бежиз ишлатмаганини англайди. Терговчиларнинг каттаси Мясников (фамилиянинг “зўрлиги”ни

қаранг, муаллиф уни “Қассоб” демоқчи) ўтакетган мараз кимса. У ўзбек ҳаётини мутлақо билмайди. Булар ҳаммаси текинхўр, боқиманда деб ўйлайди. Панжининг чала қолган, хом ғиштан қурилган иморати унинг кўзига қаср бўлиб кўринади. Бу эса бир гал унинг ўзига панд беради. У Жумановга фалончидан олган фалон минг сўм порани полингни тагига яширгансан, деганда ғирт тухмат қилаётгани аниқ бўлади. “Пол дейсанми, – дейди Панжи кулиб, – менинг уйимда полнинг ўзи йўқ ва бўлган ҳам эмас”. Мясников, Бердиевга ўхшаш “ўзимиздан чиққан балолар”ни югурдак қилиб, халқнинг бошига минг хил кулфат ёғдиради. Аввал оила бошлиғини ҳибсга олади. Сўнг Бердиевни ишга солиб, унинг уйига “элчи” қилиб юборади. “Фалон минг берсанг, эрингни (акангни ёки укангни) чиқариб юборамиз, дейди-да, мол-холини, ҳатто бувисидан мерос бўлиб қолган тилла билакузуккача тортиб олади. Валентин Жуманов “бўрига эргашиб юрган шоқол” деб таърифлаган Бердиевлар ҳам бир нималик бўлиб қолади. Аслида “адолат химоячилари”нинг ўзи порахўр! Мясников тергов пайтида энг мараз усулларида ҳам қайтмайди.

Панжининг қанд касали борлигини билиб уни атайлаб бир неча кунлаб сувсиз қолдиради. “Фалончига қарши ҳужжатга қўл қўйсанг қизингни касалхонага ётқизамиз” деб (Жумановнинг қизи пахтада ишлаб сариқ касалига йўлиққан) алдайди. Панжи бу “қармоққа” илинмагач, Мясниковнинг ҳақиқий башараси очилади. “Менга деса қизингни жигарлари эзилиб кетсин. Қизинг ўлган! Ўлар чоғи сени чақирган” деб “тантана” қилади. Терговчининг бир гапида ҳам тағмаъно бор. У Жумановга “хоҳласам, раҳбарларингни ҳам эмаклатаман!” деб ҳайқиради. Панжи Жуманов – тажрибали деҳқон. Катта хўжаликка раҳбарлик қилган. Бироқ у оддий хизматчигина эмас, иқтисодчи олим. Бу жиҳатдан ҳам у рўй бераётган фожиаларнинг туб моҳиятини теран англайди. Ундан бирон “керакли” маълумот (яъни бошқаларга тухмат) ундиролмаган Мясников ғазабга миниб, ўзбекларни “фош қилади”. “Сен ҳаромхўрлар туфайли нималар бўлганини биласанми? Марказий туманларга тола ўрнига хашак борган Ха-шак! Кейин эса ўша хашак ҳам бормай қолган! Вагонларда ҳаво борган. Самолётларда эса дипломат тўла пул борган! Пора борган”. Жуманов бундай пўписаларга афсусланиб эмас, истехзоли кулиб жавоб беради. “Буёқдан тола ўрнига ва-

гонларда ҳаво, самолётда пул борган экан, у ёқдагилар нега индамабди? Нега бизга пул керакмас, толанинг ўзини беринглар, демабди?!”

Асар қаҳрамонининг бу гапида жиддий ҳақиқат бор. Жуманов порахўрликни сенларнинг ўзинг бошлагансан, “қўшиб ёзишга” сенларнинг ўзинг мажбур қилгансан,” демоқчи! Панжи билан Ҳанифанинг хаёлий учрашув манзараси жуда таъсирли. Ханифа гўдагининг бешигини қучоқлаб ўтирибди. Панжи пайдо бўлиб, унинг ёнига келиб ўтиради. Аҳволи ҳарчанд оғир бўлмасин, аёлига тасалли беради. Улар сурурли кунларни эслайдилар. Эр-хотин орасида шундай диалог бўлиб ўтади. “Ханифа: Одамларгаям хайронман. Бошимизга қора кун тушдию, ҳаммаси юз ўгириб кетди. Муллакамдан бошқа ҳеч ким қолмади! (Валентинни айтмоқчи) Ахир, сиз шунча одамга яхшилик қилдингиз. “Жуманов: Менам шунга хайронман. Юртимизни вабо босди. Қамокхоналар бегуноҳларга тўлиб кетган. Одамлар нега мунча лоқайд?! Ханифа: Анавиларнинг нияти нима ўзи? Жуманов: Ниятими? Нияти – халқни пароканда қилиш. Қулга айлантириш!”

Ғожиа охирида ҳам нозик ишора бор. Мясниковга олисдаги пойтахтдан қўнғироқ бўлади”. Мясников (ўрнидан туриб кетади): Эшитаман, ўртоқ Геворкян! Эркак овози: Эшитиб қўй, Мясников. Ўзбекистонда вазият ўзгариб борапти. Мясников: Ўртоқ Геворкян... Геворкян: Гапимни бўлма! Вазият ўзгараяпти, ишни тезлат! Сенга уч кун мухлат!”

Чиндан ҳам Ислом Каримов Республика раҳбари бўлган дастлабки кунларданок “ўзбек иши”, “пахта иши” деган тўхматни тўхтатиш учун курашга киришди ва ўша пайтлардаги минглаб жиноий ишлар қайта кўриб чиқилганида қанчадан-қанча бегуноҳ одамлар ҳеч қандай асоссиз азият чеккани аён бўлди. Шўролар мамлакатининг олис ўрмон ва чўлларида азоб чекаётганларнинг ҳаммаси ўз Ватанига қайтарилди.

Ўткир Ҳошимов драматургияси ҳақида гап кетганда бу асарга кўпроқ тўхталганим бежиз эмас. Адибнинг талай роман ва қиссалари, сахна асарлари қатори бу ғожиада ҳам тирик инсонлар қисмати қаламга олинган. Ҳарчанд аччиқ бўлмасин, бор ҳақиқат ёзилган. Муҳими шундаки, онги мустақиллик йилларида шаклланган авлод Истиқлол биз учун осон келмаганини, бу йўлда қандай курашлар бўлгани, қанча қурбонлар берилганини яхши билмаслиги мумкин. Холбуки, адиб ёзганидек, кечани унутмаган бугунни

кадрлайди. Менга қолса, “Қатағон” фожиасини пойтахтда ҳам, вилоятларда ҳам яна намойиш қилиш, иложи бўлса, бошқа республикаларга ҳам бу спектаклни кўрсатиш керак.

Ёзувчининг фақат сахнада эмас, “ойнаи жаҳон”да намойиш этилган “Баҳор қайтмайди”, “Нур борки, соя бор”, “Қалбингга кулоқ сол”, “Ўзбеклар” каби роман, қисса, ҳикоялари асосидаги телевизион фильмлар, ҳажвий ҳикоялари асосида яратилган ичакузди кўрсатувлар миллионлаб томошабинларга маълум. Айниқса, “Баҳор қайтмайди”, “Инсон садоқати”, “Дунёнинг ишлари” асарлари қарийб қирқ йилдан бери телевидение орқали деярли ҳар йили намойиш этилиб, янгидан-янги авлодни ҳаяжонга солмоқда. Негаки, уларда ўзбек халқининг гўзал қадриятлари, шу билан бирга муҳаббат ва нафрат, садоқат ва хиёнат, меҳр ва қаҳр сингари умумбашарий туйғулар яққол кўриниб туради. Бу телевизион асарларда рол ўйнаган Замира Ҳидоятова, Рихси Иброҳимова, Манзура Ҳамидова, Икрома Болтаева, Ёқуб Аҳмедов, Толиб Каримов, Саидкомил Умаров, Лутфулла Саъдуллаев, Гулчеҳра Саъдуллаева, Муҳаббат Йўлдошева, Теша Мўминов, Обид Толипов, Гулираъно Ҳакимова сингари ўнлаб санъаткорлар телетомошабинлар қалбидан чуқур жой олгани бежиз эмас. Бир суҳбатда Ўзбекистон халқ артисти Рихси Иброҳимовадан “ўзингиз учун энг қадрли рол қайси” деб сўрашганида “Дунёнинг ишлари”даги Она образи деган эди. Бу гапда теран ҳақиқат бор.

Сўзимизнинг бошидаги фикрга қайтадиган бўлсак, Ўткир Ҳошимов гарчанд ўзини драматург ҳисобламаса-да, унинг ижодида драматик асарлар салмоқли ўрин тутди.

ЁЗУВЧИ ВА КИТОБХОН

Ўткир Ҳошимов XX асрнинг олтмишинчи-тўқсонинчи йиллари орасида асарлари энг кўп ўқилган ва ҳатто энг кўп муҳокама қилинган ёзувчи. Ўқувчиси энг кўп ёзувчи ва шу маънода ҳақиқий халқ ёзувчиси. Унинг ўз ўқувчилари тоифалари тўла шаклланган: уларни аҳолининг турли қатламлари орасидан топиш мумкин. Ўқувчи минг-минглаб хатлар орқали ёзувчи билан мулоқот олиб борган. Асарлар ўзига қандай таъсир кўрсатганлиги, ҳатто ҳаётини қандай яхши томонга ўзгартирганлиги, қийинчиликлардан олиб чиқиб, янгидан ҳаётга чорлаганлиги хусусларда ёзувчига ўз кўнгил эътирофларини йўллаган, уни янгидан-янги асарлар ёзишга ундаган, ундабгина қолмай кўп ҳолларда илҳомлантирган.

Китобхон беҳад ранг-баранг қиёфалардан, қисматлар, қарашлар, нуқтаи назарлар, манфаатлардан жамланиб бир яхлит китобхон деган қиёфага киради. У ўзи севган, қизиққан қаламкашнинг китоби, асари учун аввало қимматли вақтини – умрининг маълум бир улушларини, даромадининг баъзи улушини – пулини ва шулар билан бирга ақлини, юрагининг кўрини сарфлайди. Жамлама китобхон жуда ажойиб ва ғалати феъл-атворга эга бўлган шахс. Унинг муҳаббати, инжиқлиги, талабчанлиги, баҳс-мунозарага мойиллиги билан доим сергак бир мавқеда туришга ундайди.

Ёзувчи билан китобхон муносабатларида ёзувчи ёзади, китобхон ўқийди. Лекин китобхон бирон бир нарсани ҳал қиладими? Ёзувчи индивидларнинг индивиди. У ўз индивидуаллиги даражасидагина индивидуал ўзига хос асар ярата олади. У китобхонга тенглашишни эмас, балки китобхондан баландроқ туришга интилади. Шунинг учун ҳам китобхонни ҳайратга солади, ёзувчи китобхонга эмас, китобхон ёзувчига қараб ҳайрат бармоғини тишлайди ва ўзи илгари кўрмаган, билмаган нотаниш оламларга киради. Китобхон ўрناق излайди. Ёзувчи ўрناق беради. Китобхон ҳаётнинг ранг-баранг қирраларини махсус ўрганган. Китобхон эса кўпроқ, ўз ҳаёти ва нари борса ўз яқинлари, кўни-кўшниси, ҳамкасблари ҳаётини билади. Ёзувчи эса ҳаётнинг турли қатламларига, турли-туман касб-кор эгаларининг ҳаёти ичига, ижтимоий, тарихий, ма-

даний, илмий, фанний соҳаларга шиддат билан ёриб киради. Унинг ижодкорлик манфаатлари шуларни тақозо қилади.

Ўткир Ҳошимов ўз ўқувчиси билан муттасил изчил алоқада ишлайди. У кимга ёзаётганини билади. Ўқувчиси унинг учун мавҳум шахс эмас, жуда жонли ва жуда фаол фикрловчи кимса.

Ўткир Ҳошимов нима учун ёзаётганини ҳам билади. Ўқувчисини ўзининг ижодий ишларига шерик деб тушунади. Маърифатли муносабатга маърифатли муносабат билан жавоб беради. Унинг барча жанрлардаги асарлари ички моҳиятига кўра ўта самимий ва ўта содда. Унинг ўқувчисида ҳам шу самимият ва соддалик мужассам. Замонлар ўзгаради, ўқувчилар ҳам ўзгаради. XX асрнинг қирқинчи-эллигинчи йилларидаги ўқувчи бошқача эди. Олтмишинчи-етмишинчи йилларидаги ўқувчи бошқача бўлди. Ёзувчи ўсганидек ўқувчи ҳам ўсди. Қодирий, Чўлпон, Ойбек, Гафур Ғулوم, Ҳамид Олимжон, Уйғуннинг ўқувчиси шуларга, уларнинг асарларига бўй тортган ўқувчи эди. Муҳташам сўз, муҳташам тарих, муҳташам воқелик уни ўзига ром қилган, ярқирок тўрлари билан қамраганди. Ул ўқувчи ўзининг шу каби адиблари билан муҳташам уфқлар ва муҳташам идеалларни кўзларди, у маълум маънода ва ҳатто тўлалигича романтик эди. Шум бола, Йўлчи, Отабек, Кумуш, Зайнаб, Омон, Жонтемир ва Бахтигуллар унинг ҳақиқий қаҳрамонлари эди. Ўқувчи идеал суратдаги шундай қаҳрамонларга бўйлашарди ва улар орасидан қодирийлар, усмон носирлар, чўлпонлар юлиб олиб келиб кетилаётганлигини сезмай қоларди. Бошқа оҳанраболарга машғул бўларди. Кейин замонлар ўз қонуниятларига кўра ўзгариб, Чингиз Айтматов, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирозов, Учқун Назаровларнинг фикрлашга, баҳсга чакирган, ҳаётга танқидий рух, танқидий муносабатда бўлган асарларни ўқувчи кучоғига гувиллаб ёғилди. Олтмишинчи йилларнинг нисбатан эркинликлари ва янги ёзувчиларнинг даъватлари ўқувчини ҳам ўзгартирди. Одил Ёқубов – Ўткир Ҳошимовларнинг ўқувчиси майдонга чиқди. Шу даврларда икки турли ўқувчи – китоб ва ёзувчини эрмак учун ўқийдиган ўқувчи ва китоб ҳамда ёзувчини маърифат учун ўқийдиган ўқувчи аён шаклланди. Эрмак учун ўқийдиган ўқувчига китоб қизиқ бўлса керак. Воқеалар куюндек ривожланиб уни ўз омонсиз ўрамларига олиб кириб кетса бас. Китоб кўнглининг жуда ўткир ҳиссиётларига ташна истакларни

қондирса бас. У ўқиб роҳат қилади, ёзувчидан ўзини кучли долгалар ичига ташлаганидан миннатдор бўлиб юради. Лекин маърифатли ўқувчи ундай эмас. У китобдан ҳаётнинг ўзи билмаган, ўзини бойитадиган, яшашдан сабоқ берадиган қирраларини қидиради. У ҳар бир ўқиган китобидан сўнг маънавий-инсоний жиҳатдан олдингига қараганда бир поғона баланд кўтарилишни истайди. Ёзувчи даражасида фикрлашга интилади. Ёзувчига хатлар ёзади, уни саволларга кўмиб ташлайди, баҳслашади, ёзувчига янги ҳақиқат қирраларини очади. Маърифатли ўқувчи асар ичига чуқур кириб боради, унинг санъатларига синчиклаб эътибор беради. Бундай маърифатли китобхон ва ёзувчи бир-бирларининг инсон ва ҳаёт тўғрисидаги билимларни бойитадилар, яшашнинг бошқача қурилиши ва бошқача уфқларини излаб топишга уринадилар. Бу юксак ҳурмат-эътиборга сазовор китобхон. Ўткир Ҳошимов шундай китобхонларни назарда тутиб қуйидагиларни ёзади: “Ўзим қаттиқ ишонган, ягона ҳақиқат деб билган нарсани ёзишга ҳаракат қилдим. Ўқувчи анойи эмас. Жиндай ёлғонни дарҳол сезади. Китобхон назаридан қолиш эса қаламкаш учун оғир фожиа...” (“Саккизинчи мўъжиза”, 21-бет). Бу ўз ўқувчисини яхши билган, ўрганган, у билан кўп йиллар ранг-баранг мулоқотлар қилган адибнинг сўзи. Улардан ёзувчиликнинг масъулияти аввал бошдан китобхонга бўлган юксак ҳурматдан туғилади деб хулоса чиқариш мумкин. Барча йирик адиблар ҳам шундай ёки шунга яқин фикрларни айтишлари мумкин. Айтилган ҳам. Лекин ҳар бир адиб ҳам китобхон назаридан қолишни фожиа деб билмайди. Бу Ўткир Ҳошимовнинг фикри. У жуда катта ҳаёт тажрибаларида, сонсиз-саноксиз учрашувларда туғилган. Ўткир Ҳошимов ҳамиша тулпорни мана шу ўлчов-андозаларга қараб парвозга олиб чиққан, тулпорини қичаганда ўқувчисининг анойи эмаслигига қаттиқ ишонган ҳолда асарларини пешлаган.

Китобхон “узоқ йиллар эслаб юрадиган асарлар ёзиш” Ўткир Ҳошимовнинг ижоддан кузатган мақсади ва орзуси. У кўп йиллар ана шу орзусига эришгандай. Олтмишинчи-етмишинчи йилларда ёзилган қиссалари, романлари, ҳикоялари гарчи ўқувчи тубдан ўзгарган бўлса ҳам ҳамон ўқилади. Бу асарлар ўз самимияти билан янги замон ўқувчиларини ҳам ўз кўри, ўз алангаси атрофига чорлади. “Узоқ замонлар эслаб юриладиган асар...” қандай яхши сўз бу ва қандай олижаноб орзу бу. Мана энди фикримизнинг бошидаги

саволга яна қайтиш чоғи келди: китобхон бирон бир нарсани ҳал қиладими? Ҳа. Ҳал қилади. Ҳал қилгани шуки, эслаб юриш унинг ихтиёрида. Ҳеч ким бунга ўқувчининг ихтиёридан ташқари муяссар бўлолмайди. Ҳар қандай зўравонлик бу ерда кучсиз. Ҳар қандай бежама бу ерда увол. Ўткир Ҳошимов яна “асарнинг эгаси – ўқувчи” деганида нақадар ҳақ. Ўткирнинг асарлари олтмишинчи йилларда ҳам биз тенгдошларини ўзига ром қилган. Ўша замонлар биз бу асарларнинг самимийлиги ва соддалиги, ўзбеконалигига меҳр қўйганмиз. Замон-замонлар оша ХХІ асрнинг ўнинчи йилларига етиб келиб уларни яна қўлга олганда, “Дунёнинг ишлари” ҳам, “Икки карра икки – беш” ҳам, эҳтирос билан ёзилган романлар ҳам бизга энди жуда табиий асарлар бўлиб кўринмоқда ва табиийлиги билан яна меҳримизни, миннатдорчилигимизни янгиламоқда. Табиийлик деганда инсонга, ҳаётга, заминга, шу заминнинг об-ҳаволарига ўта янгиликни назарда тутамиз, албатта. Баъзи китоблар халқ, миллат руҳини кўтаришга қодир. Уни янги ўзанларга буриш ва олиб киришга қодир. Сиз шу гап замирида бирдан қайси асарларни эсладингиз, кўз олдингизга келтирдингиз? Сиз ўз мисолларингизни гавдалантириб турунг. Мен ҳам ҳозирги мавзуимиз доирасида айтай. Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари”, “Икки карра икки – беш”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” каби асарлари бизни яшашга чорлади, руҳимизни кўтарди, ўзимизга бўлган ишончни орттирди.

Бу китоб учун шараф! Л.Н.Толстойнинг асарлари рус халқининг энг сара қисмини маърифатли халққа айлантирди. Ҳар бир халқнинг тарихида шундай китоблар бор! Бу китоб учун шараф! Руҳни кўтарадиган, яшашга куч бағишлайдиган, мангу масканларда ҳам Навоийни ўқиш орзусини уйғотадиган китоб шараф! Китоб – шараф!

Тўлғоқ тутганда

Ёзувчи зотини тўлғоқ тутган пайтларни кўрганман. Бундай тўлғоқнинг ширин азоби пайтида унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, еган-ичгани татимас экан.

Имконият туғилиб Покистонга сафарга борадиган бўлдик. Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Дадахон Нурий, Аҳмаджон Мелибоев ва камина. Бу сафарга Ўткирнинг ҳеч боргиси йўқ эди. Биз уни кўндиришга уринар, у эса нуқул “қолиб кетади”, “қолиб

кетади” дер ва кўлидаги пирилдоғини ўта асабий нохуш пириллатарди. Шу кезлар у бир асар устида ишлаётган, кейинги воқеалар, зиддиятларнинг ечимлари миясида пишиб етилган, энди уларни шитоб билан қизиғида қоғозга тушириш пайида эди. У дўстларининг юзидан ўтолмай не азоб билан бўлса-да биз билан ҳамроҳ бўлди. Лекин уч кун сира-сира очилмади. Бошини булут босгандай тумтайиб юрди. Назаримда, касал бўлиб қолаётганга ўхшарди. Охирги куни “Ахир нега бунақасиз, Ўткир!” десам, ниҳоят ёрилди. “Ўша сизга айтганман, янги роман охиригача миямда пишди, тез тугатмасам, совийди. Қолиб кетади!” – деди яна аянчли ёзғириб.

“Темпни йўқотиб қўйиш ёмонда, а?” – дедим. У худди шуни кутиб тургандай, “жуда ёмон, жуда ёмон!” – деди аввалгидан баттар хуноб бўлиб. Хуллас, уч кун сафар унга ҳеч нарса татимади. Игнанинг учида келгандай бўлди. Ҳатто жануб денгизи, сарин шамоллар, қизиқарли учрашувлар унинг баҳри дилини очолмади. Мен уни дўстларим қатори бу сафарга кўндирганимга ўқиндим. Ижодкорга бу янги асарга ҳомиладор бўлганда, тўлғоқ тутганда сира тегиб бўлмаслигини англадим.

Аммо бир ойлардан сўнг у юзи ёришган, кўзи порлаган ҳолда келди. “Тугатдим! – деди. Ном топиш керак”. У бир қанча номларни айтди. Улар ичида жуда эътиборли, салмоқдорлари ҳам бор эди. Бироз ўтириб уларни “разбор” қилдик. Барибир уларнинг биронтасига тўхташ қийин бўлди. Андак вақт ўтгач, дўстларимиздан бири “бу воқеалар худди тушдай кечсин” деб айтибди. Ўткирнинг мияси ярққа очилиб, “Тушда кечган умрлар” деган ном юзага чиқди. Адабиётимизда янгилик бўлган романлардан бири шундай тўлғоқларда туғилди, албатта. Покистон сафари ҳам беҳуда кетгани йўқ. Афғонга ўхшаш шароитнинг руҳи ўз ўрнида акс садосини топди. Ўткир Ҳошимов асарларининг номлари ҳаётга янги бир ҳикматли коллизиялар олиб кирди. Баҳор қайтмайди... Қалбингга қулоқ сол... Нур борки, соя бор... Икки карра икки – беш... Икки эшик ораси... Тушда кечган умрлар... ҳаётини фалсафий теран мазмунга эга. Улар шу асарларнинг олтин калити.

СЎЗ САНЪАТКОРИ

“Менимча, – деб ёзади Ўткир Ҳошимов, – одамларни ҳаяжонга соладиган, ҳар гал такрор ўқиганда кўнглига завқ бера оладиган асар яратиш учун энг аввало Худо берган истеъдод керак”. Истеъдод ва унинг аҳамияти ҳақидаги бу сўзларни адибнинг ўз ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳам тўлиқ тасдиқлайди. Чунки Ўткир Ҳошимов Худо берган истеъдод соҳибидир. Аммо бадиий ижодий юксак натижаларга эришиш учун чуқур билим ва катта меҳнат ҳам керак. Ўткир Ҳошимовда эса ана шу икки зарурий омил ҳам бор. Адибнинг орзуси нима эди? Ўткир Ҳошимов “Шундай асар ёзсангки, китобхон уни ўқиётганда ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган кун кечаси билан ухламай тўлғониб чиқса... Вақти келиб ўша китобни яна кўлга олганда қайтадан ҳаяжонга тушса...” деб ният қилган эди. “Дунёнинг ишлари” (қисса), “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” (романлар), “Қатағон” (фожиа) каби ажойиб асарлар ёзувчининг ўз орзусига етгани, ўқувчилар қалби тўридан жой олганидан далолат беради. Бу асарларда муайян ижтимоий тузум сарҳадларига сиғмайдиган катта, муҳим ғоялар, ҳаёт воқеа-ҳодисаларини холисона таҳлил ва талқин этишга асосланган умумбашарий хулосалар, янги-янги фикрлар, бетакрор характерлар устуворлик қилади. Шу боис ўқувчи бу асарларни кўлга олганида ҳар сафар ўзини худди янги китоб ўқиётгандек ҳис этади. Чунки ҳар сафар улардан янги маъно ва янги завқ-шавқ олади.

Ўткир Ҳошимовнинг “Дунёнинг ишлари” қиссаси гўзал ва жозибали қилиб ёзилган. Бу қиссани заҳматкаш ва меҳрибон ўзбек оналари шаънига битилган гўзал ва сержило дoston дейиш мумкин. Қисса воқеаси новеллалар тарзида берилган. Унда 30 та новелла бор. Ҳар бир новелла ўзи тугал, мустақил. Шунингдек, бир-бири билан узвий боғлиқ, бир-бирини тўлдиради. Қиссада камтар ва ҳокисор оналаримизнинг ёрқин ва беғубор образи қад кўтарган. Адиб она образини яратишда кундалик турмушдан олинган аниқ материаллардан усталик билан фойдаланган. Асарда тасвирланишича, Она нифоқликни ёмон кўради, иноқликни улуғлайди.

Она кечалари ҳамма ухласа ўғли уйга келгунча бедор туради, кўз юммайди (“Туш”). Она бегона болаларни ҳам жон-дилидан севади. Она меҳнатдан ор қилишни ёмон кўради. Она фаррош сифатида кўча супуриб, бундан завқланади, ҳалолликни, покликни улуғлайди, ўз элини жуда севади (“Икки афсона”). Она соғлиғига катта зиён келтириб бўлса-да, боласи ҳаётини сақлаб қолади. Боласини табибга олиб боришда оёғини совуққа олдиради (“Гидам пайпоқ”). Она нонни оёқ-ости қилишни энг оғир жинойт, энг катта гуноҳ деб билади. Она ҳатто бегона боланинг ҳам йиғисига бефарқ қараб туролмайди (“Бола йиғиси”).

Юқоридагидай мисолларни яна ва яна келтириш мумкин. Қисқаси, адиб кўз илғамас даражада нозик воқеа ва деталларни синчковлик билан топиб, усталик билан тасвирлайди, улардан катта ҳаётӣ хулосалар чиқаради. Бинобарин, қиссада инсон ва ҳаёт ҳақидаги ибратли ва ҳикматли умумлашмалар, чуқур мазмунли фалсафӣ фикрлар кўп.

Ўткир Ҳошимовнинг романнавислик фаолияти ҳам ибратли. У “Нур борки, соя бор” (1979), “Икки эшик ораси” (1986), “Тушда кечган умрлар” (1994) асарларини яратиб, романчилигимиз ривожига қимматли ҳисса қўшди.

“Икки эшик ораси” романида воқеа Тошкент атрофидаги қишлоқлардан бирида, асосан иккинчи жаҳон уруши йилларида бўлиб ўтади. Шу билан бирга, адиб асарда ўрни-ўрнида қишлоқ кишиларининг урушдан олдинги ва урушдан кейинги ҳаётидан ҳам ҳаяжонли лавҳалар чизади. Адиб асар сюжети ва композициясини ишлашда мумтоз адабиётда (масалан, Навоийнинг “Сабъаи сайёр” достонида) мавжуд бўлган қолиплаш санъатидан ижодий фойдаланиб, янгилик яратган. Роман воқеаси Робия, Қора амма, Қимсан Ҳусанов, Музаффар Шомуродов, Мунаввар Алиева, Раъно, Умар закончи, Олимжон Комилов сингари турли характер ва турли тоифадаги тўққизта образ тилидан ҳикоялар тизмаси шаклида берилган. Бу ҳикоялар мазмунан бир-бири билан маҳкам боғланган бўлиб, бир-бирини тўлдиради. Шу тариқа улар романнинг бир бутун тугал, оригинал ва жозибадор сюжетини ҳосил қилади. “Икки эшик ораси” романидаги асосий образларгина эмас, балки, Рашиб Абзи, Башор опа, Ойсара, Самадов сингари эпизодок образлар ҳам китобхон ёдида узоқ вақт сақланиб қолади. Асарда сунъийлик йўқ. Аксинча, ишонтириш санъати кучли. Адиб қалтис, мураккаб маса-

лаларни ҳам, фавқулодда топқирлик билан ишонарли қилиб тасвирлайди. Қора амманинг ўз ўғли Кимсаннинг севгилиси Робиянин иложсизликдан Шомуродга тўй қилиб узатиши Ориф оқсоқолнинг ёшлиқ қилиб йўлдан озган келинига мардлик билан адолат қилиши, қисаматлари чалкашиб кетган Музаффар ва Мунаввар севгиси тасвирланган саҳифаларда бу ҳол, айниқса, очик кўринади.

Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романида 80-чи йилларнинг иккинчи ярмидаги ҳаёт усталик билан акс эттирилган. Романда “ўзбек иши”, “пахта иши” воқеалари маҳорат билан тасвирланган. Десантчилар зулмидан азоб чеккан соф виждонли, ҳалол ўзбек деҳқонлари образи яратилган. Асардаги беайб “айбдор” Шомансур Шоматов уста пахтакор, бутун умри давомида ҳалол яшаб, ҳалол ишлаган, камтарин инсон. Десантчилар томонидан асоссиз ҳолда хибсга олиниб, хор-зор этилган раис бобо яхши оила бошлиғи, меҳрибон ота сифатида ҳам ўқувчида унутилмас таассурот қолдиради.

Ўткир Ҳошимовнинг драматургия соҳасидаги изланишлари ҳам самаралидир. “Хазон бўлган баҳор” (драма), “Инсон садоқати” (руҳий драма), “Тўйлар муборак” (комедия), “Виждон дориси” (сатирик комедия), “Қатағон” (фожеа) каби хилма-хил саҳна асарлари Ўткир Ҳошимов қаламига мансуб. Бу асарлар мавзу, гоёвий мазмун жиҳатидангина эмас, балки жанр ранг-баранглиги жиҳатидан ҳам диққатга лойиқ. Унинг “Қатағон” асари 90-чи йиллар драматургиясида муҳим воқеа бўлди. “Қатағон” фожиасида бир ўзбек оиласи ҳаёти мисолида 80-йилларнинг иккинчи ярмида “пахта иши”, “ўзбек иши” баҳонасида Ўзбекистонда бўлиб ўтган даҳшатли қатағоннинг асл маъноси-моҳияти рўй-рост очиб ташлаган.

Адолат ўрнатиш ниқоби остида элимизга келган ёвуз десантчи-терговчиларнинг жирканч ишлари, шафқатсизликлари, ҳуқуқбузарликлари, заҳматкаш халқимиз номини ёмон отликқа чиқаришга уринишлари кескин фош этилган. Атоқли адибнинг яна кўп йиллар давомида кўп ўқувчилар қалбини ларзага солишга қодир тағин бир китоби – шубҳасиз “Дафтар хошиясидаги битиклар” дир. Жаҳон сўз санъатида, жумладан, ҳозирги замон ўзбек адабиётида шундай сермазмун, сержило, гўзал асарлар борки, уларни қайта-қайта ўқигиниз келади. Ҳар гал ўқиганда олам-жаҳон завқ оласиз, янги-янги маъно топасиз. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг “Дафтар хошиясидаги битиклар” асари ана шундай ажойиб санъат

намуналаридан биридир. Асар ҳақида муаллифнинг ўзи “Бу китобни ёза бошлаганимга эллик йил бўлаяпти. Булар – менинг кузатувларим. ўйларим. Бир қадар армонли, бир қадар истехзоли, бир қадар табассумли... Хулосаларим... Аслида уларнинг уларнинг ҳар бирини алоҳида асар қилса ҳам бўлардику, майли... Илтимос, Сиз ҳам китобни шошилмасдан, ўйлаб ўқисангиз...” деб таъкидлаган.

Қисқа вақт ичида бир неча марта қайта-қайта нашр этилган бу китобнинг мундарижаси қуйидагича: “Табиат. Жамият. Инсон”, “Фарзандларимга ўғитлар”, “Урушлар ҳақида”, “Болалик – пош-шолик”, “Саккизинчи мўъжиза”, “Табассумга мойил гаплар”. “Битиклар” ғоявий мазмун жиҳатидангина эмас, бадиий маҳорат жиҳатидан ҳам юқори баҳога муносиб. Унда ҳаёт ҳақиқати, ҳалқимизга хос миллий хусусиятлар, урф-одат ва эзгу анъаналар ғоят қисқа, лўнда ва таъсирли қилиб кўрсатилган. “Битиклар”дан бирида халқ орасида кенг ёйилиб, қайта-қайта тасдиқланган “дунёда болам деб яшайди ўзбек” деган ҳикматнинг асл маъноси ихчам, ниҳоятда таъсирли очиб берилган: “У оддий одам эди. Ҳаммолчилик қиларди. Тўрт қиз, уч ўғилни оёққа турғазди. Ўғилларини уйлантирди. Қизларини чиқарди. Ҳаммасини уйли-жойли қилди. Кўз юмаётганида “ҳаммаларингдан мингдан-минг розиман”, – деди... Қарашса, кафанлиги йўқ экан...” “Битиклар”да жамият ва инсон ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида доно сўзлар ва ҳикматли хулосалар кўп. Масалан, “Антиқа китоб” номли битикда жамият ҳаёти теран, ҳаққоний ва ихчам акс этган. Инсоният тарихини ва халқ қадриятларини бузиб, сохталаштириб талқин этиш гуноҳи азим эканлиги таъкидлаган:

*“Ўқиб кўрдилар.
Ёқмади.
Қайта ёздилар.
Асл ҳолига қайтди.
Ўчириб ташладилар.
Тагин аслига қайтди.
Оловга отдилар.
Ёнмади...
Бу китоб – Тарих эди!”*

Бозор иқтисоди деган тушунчани суистеъмол қилиб, “энди нима қилсам ўз хоҳишим, истасам олиб-сотарлик қиламан, истасам қинғир-қийшиқ йўллар билан бўлса-да, мўмай бойлик йиғиб, даври

даврон сураман” деб, давлат ва халқ мулкига хиёнат қилаётган айрим нокас шахслар қаттиқ қораланган. “Давлат бозор иқтисоди шунақа бўлсин, дегани йўқ! Инсоф, андиша, илм, маърифат, маънавият пулга сотилсин, дегани йўқ!” деб хитоб қилади адиб. “Битиклар”нинг “Фарзандларимга ўғитлар”, “Урушлар ҳақида”, “Болалик – пошшолик” қисмларида ҳам чуқур мазмунли умумлашмалар, ҳикматли фикр-мулоҳазалар кўп. Уларда болалар дунёсининг рангба-ранг сийратлари, бола феъл-атворининг теран илдизлари тўғрисидаги доно фикрлар ва асосли хулосалар устуворлик қилади. “Ўз ота-онасига меҳр бермаганларнинг ўз боласидан меҳр кўрганини эшитганим йўқ. “Қайтар дунё” деганлари шу”, “Дунёда ҳеч қандай чегарани тан олмайдиган иккита мўъжиза бор. Бири – Қуёш нури, иккинчиси Она меҳри”, “Менга юз марта озор берсанг, кечиршим мумкин. Онангга бир марта озор берсанг, кечирмайман: Онанг сенга мендан кўра юз марта кўп меҳр берган!” каби жумлаларда ифодаланган фикрлар шундан далолат беради.

Ўткир Ҳошимов “Битиклар”нинг “Саккизинчи мўъжиза” қисми ҳам янги фикр ва янги хулосаларга бой. У муаллифнинг бадиий адабиёт ва унинг ўзига хос хусусиятларига доир шахсий кузатувларининг маҳсули бўлиб, унда бадиий адабиёт – жаҳондаги саккизинчи мўъжиза сифатида таърифланган. Адабиётнинг куч-қудрати, тарбиявий-эстетик аҳамияти, ҳақиқий гўзал асар қандай бўлиши лозимлиги ҳақида доно сўзлар битилган. Истеъдод ва истеъдодсизлик ўртасидаги асосий фарқ кўрсатилиб, “ижод бетакрор ва эҳтимол, шунинг учун ҳам маълум маънода илоҳиётга яқин ҳунар”, “Иккита энг холис ва бешафқат ҳакам – Китобхон ва Вақт синовидан ўтган асар ҳақиқий асардир”, “Талантсиз ёзувчи товуққа ўхшайди. Ёнғоқдек тухум туғади-да, қақиллаб оламини бузади!”, деб ёзилган. Шунингдек, ёзувчининг халқ ва жамият олдидаги бурчи ва масъулияти очиқ кўрсатилган. “Чинакам ижодкор бўлиш учун одамда истеъдод, билим, меҳнат, ҳаёт тажрибаси, изланиш ва албатта... Виждон бўлиши керак”, деб айтилган. “Битиклар”да бадиий маҳорат, жумладан, асар тили ҳақида қимматли фикрлар билдирилган. “Ёзувчининг ўқувчига айтиладиган дарди қанча кучли бўлса, асар тили шунча бийрон бўлади”, – деган хулоса баён этилган. “Битиклар”да бундай асосли хулосалар мўл.

“Битиклар”нинг сўнгги қисми “Табассумга мойил гаплар” деб аталади. Бу қисм юқоридагилардан фарқли равишда тўла-тўқис

бадий тафаккур самаралари сифатида акс садо беради. Бу қисм ўқувчиларда хушчақчақ ҳис-туйғу уйғотадиган, кези келганда қаҳ-қаҳа уриб кулишга мажбур этадиган турли битиклардан ташкил топган. Бадий тўқима образлар қаторида Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов, Эркин Воҳидов, Ҳабиб Саъдулла, Носир Фозилов, Баҳодир Ғуломов сингари таниқли инсонлар билан боғлиқ ҳангомалар ҳам завқ билан ўқилади. Бу ҳол китобдаги “Памилдори” операцияси”, “Зиёфат” операцияси”, “Бемор пиёз”, “Гуруч операцияси”, “Ақлинг етмаган нарсага аралашма” кабиларда яққол намоён бўлган. Уларда беғараз ҳажвий мазмун, кулгили воқеалар кизиқарли акс эттирилган. Адиб “Битик”ларда тил имкониятларидан усталик билан фойдаланган. Бошқалар бир саҳифада баён этадиган фикрни Ўткир Ҳошимов аксарият ҳолларда бир ё икки жумлада ифода қилиб қўя қолади. Умуман Ўткир Ҳошимов асар тилига катта эътибор беради. Халқ жонли тили бойликларини, ҳикматли сўз ва ибораларни ўз ўрнида ишлатади. Воқеалар моҳиятини ва образлар характерини очишга бевосита хизмат вилувчи мақол ва ибораларни синчковлик билан топиб, жой-жойида қўллайди. Шу билан бирга ўзи ҳам ҳикматли сўз, мақол ва афоризм даражасига кўтарилган сермазмун, ихчам ва чиройли жумлалар яратади. “Битиклар” китобидаги “Ҳамма нарсани биламан, дейдиган одам ҳеч нимани билмайди”, “Донолик билан нодонлик шу қадар яқинки, одам доноликни қанча кўп даъво қилса, шунча нодон бўлади”, “Яхшигаям, ёмонгаям бирдек яхши кўринишга уринадиган одам энг хавфли одамдир”, “Адолат ҳақиқатни айтиш ва тинглашдан бошланади”. “Қорани оқлаш эмас, Оқни қораламаслик адолатдир”, “Дўстни хўрлаш – гуноҳ. Умр йўлдошини хўрлаш – юз ҳисса гуноҳ, ота-онани хўрлаш минг ҳисса гуноҳ. Гўдакни хўрлаш чексиз гуноҳ”, “Иш кўплигию, вақт йўқлигидан нолиманг. Вақт кўплигию, иш йўқлигидан кўрқинг. Одамни абгор қиладиган нарса – бекорчилик”, “Қанча кўп тилни билсангиз, шунча яхши. Бироқ одам она тилида тафаккур қилади, она тилида туш кўради, она тилида йиғлайди. Ўлими олдида онасини она тилида йўқлайди”, “Адолат Кучга бўйсунган юрт – вайрон юрт, Куч Адолатга бўйсунган юрт – бўстон юрт” сингари лўнда фикрлар бунга мисол бўлади. Қисқаси, Ўткир Ҳошимов китобидаги ўчмас Битиклар инсон маънавиятни бойитишга, ақл идрокини янада ўстиришга хизмат қилади.

ХАЛҚ МЕҲРИНИ ҚОЗОНГАН АДИБ

Ўткир Ҳошимов ижодини тўлиб-тўлғониб, шиддат ва каромат билан оқаётган дарёга ўхшатгим келади. Бу тўлқинлигу тўлғониш, шиддату салобатда ёзувчи қалби билан халқ дарди кесишган нуқталарда ҳосил бўлувчи илоҳий, инсоний ва бадий қонуниятлар ётади. Бу дарёни вужудга келтирган ўз осмонлари, қор-ёмғирлари, ўз тоғлари, булоқлари, жилғалари, армонли ва қувончли ўз кўз ёшлари бор.

Бу дарё – ундан пайдо бўлувчи янги-янги сойлар, шўх-шаън ва дилбар ариқлар кўзни қувонтиради. Кўнгилни яйратади, ҳаёт ва одамлар ҳақида кечагига қараганда чуқурроқ мушоҳада юритишга ундайди; кучга-куч кўшади, дала-тузларга, боғу боғчаларга оби раҳмат олиб киради.

Дарё ўз бағрини табиатдан олиб, яна табиатга қайтарганидек, Ўткир Ҳошимов ҳам ўз асарларининг юрак уришини ҳаётдан, жамиятдан, одамлардан олади, хужайраларга бадий жон бағишлаб, яна ҳаётга, жамиятга, одамларга қайтаради.

Йўл осон эмас, тошдан-тошга урилишлар бор, лекин дарё ўзига маҳтал манзилларга етиб бормаса бўлмайди, унинг қисмати шундай. Адиб асарларининг бош мақсади ҳам китобхонлар маънавий чанқоклигини қондиришга қаратилади. Йўлда тўлин дарё тўлқинлари гоҳ асов отдек кўкка сапчиб кетади, кўпиради, тошади, гоҳ меҳрибон кўл остида роҳатланган аёл зулфидек майин тортади, мавжларида меҳр нури эркаланади.

Ўткир Ҳошимов асарларини дарёга бежиз ўхшатаётганим йўқ. Ўқисангиз, уларнинг дилидаги дарёваш сифатларни аниқ кўрасиз, англайсиз ва ҳис этасиз. Адибнинг “Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” сингари романларидаги айрим руҳий талотумлар тасвири, базан бутун бир халқ қиёфасини намоён эта олувчи ижтимоий дард ва муаммоларнинг бадий талқини; “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга қулоқ сол”, “Дунёнинг ишлари” сингари қиссалардаги қалб манзаралари ва табиат жилоларидан таралиб турувчи ажиб мусиқийлик, тилсиз армонлар ифодасидаги кўрғошин сокинлик; “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” деб

аталувчи туркумга жо бўлган бадий фалсафа ёғдулари; қатор публицистик мақолаларда бўй кўрсатувчи – бориб турган исёнкор рух ҳамда “Қатағон” каби драматик асардаги кўкрак қафасига сиғмай, портлай деб турган фиғон ва бошқалар – барчаси, бирлашиб, булар Ўткир Ҳошимов асарлари, жонли дарёнинг ўзгинаси эмасми, деяётгандек бўлаверади.

Ёзувчи маҳоратини белгилайдиган омиллар кўп. Ҳар бир ёзувчида у ёки бу омил салмоқлироқ юзага чиқар. Ўткир Ҳошимов маҳоратини белгилаган асосий омил, эҳтимол, журъат ва жасоратдир. Маъшхур ёзувчимиз Саид Аҳмад унинг ижодидаги бу хусусиятни кўп йиллар аввал алоҳида таъкидлагани бежиз эмас.

Ўткир Ҳошимовнинг XX аср 70–80-йилларида ёзилган “Ўзбеклар”, “Урушнинг сўнгги қурбони”, “Қалбингга кулоқ сол” каби ҳикоя, қиссаларини оламизми, ёхуд, кейинроқ ёзилиб, шу ва ундан бирмунча аввалги йиллар ҳаёти тасвирланган “Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси” ва “Тушда кечган умрлар” каби романлари ҳамда “Инсон садоқати”, “Қатағон” каби драмаларига назар ташлаймизми, бошқа турли муҳим ижтимоий муаммолар қаторида, маънавиятнинг гўзал ёғдулари ҳамда унинг аста-секин ғорат этилаётган айрим қирраларини тасвирлашга алоҳида эътибор берилганини кўраемиз. Маънавиятнинг ғорат этилиши эса моҳият эътибори билан, миллатнинг таназзулга юз тута бошлаши демакдир. Адиб шўро тузумидаги зўравонликлар боис мустабид ва катағон сиёсат туфайли шундай бўлмоқда, деб айюҳаннос солгани йўқ, бу муаммоларни у бадий йўсинда, зимдан, ичдан кўрсатиб берди, тасвирлади, замондошларимизнинг хатти-ҳаракатлари орқали юзага олиб чиқди. Бу адибнинг ўзига хос, кўп-да сиёсат ва мафкурага алоқаси йўқдек, лекин аслида уларнинг кўзга кўринмас тазйиғидан зириллаб турувчи жасорати эди. Бу шўролар кулаши арафаларида шуҳрат топган Шукшин, Распутин, Анорларга хос мақсадни қалб кудуқларига тушириб яширин ифодалай билиш эди.

Эҳтимол, бу жараён ёзувчи идрокида биз ҳозирги босқичга келиб энди англаётганимиз даражада аниқ мақсадли кечмаган бўлиши мумкиндир, лекин бундан қатъи назар, эрк ва рух озодлиги, юрт ва ватан шарафи ёзувчи асарларида гоҳ онг оқими йўсинида, гоҳ очик ва ошкор тарзда намоён бўлгани шубҳасиз. Буни унинг асарлари аниқ кўрсатиб турибди.

Дадиллик билан, журъат билан халқ дардини ёритиш истейдоди Ў.Ҳошимовда дафъатан ёхуд машхур қисса, романларигагина келиб пайдо бўлгани йўқ, албатта. Бу фазилат унинг ижодида 60-йиллардаёқ кўзга ташланади. 1968 йилда бўлса керак, “Тошкент оқшоми” газетасида унинг “Ном ҳам хусн белгиси” номли бир мақоласи чиқди. Унда пойтахт кўчаларию турли манзиллардаги номларнинг аксари кундан-кунга миллий тилимиздан ўзга бир тилда бўлиб кетаётгани ҳақида қайғуриб ёзилган эди. Бу – ўзбек тилига давлат тили мақоми берилишидан деярли йигирма йил аввал айтилган фикр, амалий қадам, ўктам жасорат эди. Бу фикрларни ўқиган ҳозирги ёш китобхон: шунга ҳам шунчами, арзимаган кичкинагина бир нарса учун-а, деб ажабланиши мумкин. Лекин ёш адибнинг бу ҳаракати арзимаган, кичкина иш эмас, ўз даври учун жиддий деб баҳолашга арзигулик иш эди. Бу ҳаракат мафкура корчалонлари эътиборидан четда қолмади, албатта. Бунинг учун ёш адибга хайфсан эълон қилинди. Ҳайтовур адиб дардини тушунувчилар бўлган шекилли, жазони бундан кучайтиришмади.

Ўткир Ҳошимов келажаги ойдин ёзувчи эканини дастлаб айтган – устоз адиб Абдулла Қаҳҳор экани бугун барчага маълум. Ёш Ўткир Ҳошимовнинг журъатли адиб бўлажagini илк бор айтганлар эса, биз буржуа ғанимлар деб атаган хорижлик мутахассислар эди.

“Шарқ юлдузи” журналининг 1971 йил охириги сонларидан бирида “Қалбингга кулоқ сол” қиссаси босилиб чиқади. Асарнинг қайси бир лавҳасида Чарос ва Ёдгор исмли талабалар ўзаро суҳбатда ўрта асрларда Марказий Осиёдаги маданият Ғарбдагига нисбатан юқори даражада бўлган; Америка қитъаси мавжуд эканини Беруний Колумбдан анча бурун эътироф этган; ўзимизнинг мумтоз Шарқ мусаввирларимиз ғарб рассомларидан кўра ҳаётийроқ асарлар чизишган қабилидаги мавзуларда фикр юритадилар.

Ўйлаб қаралса, бу фикрларнинг ҳеч бирида ажабланарли жой йўқ. Чунки барчаси тўғри. Асар қаҳрамонлари бу фикрларни ўзга халқ ёки мамлакатларни камситиш, ерга уриш мақсадида ҳам айтаётгани йўқ. Ўзаро суҳбатда, ёшларга хос шижоат билан ўз миллий ғурурларини ифодалаяпти, холос. Бироқ, ҳамма гап шундаки, бундай фикрларни қирқ йил аввал очиқ ва бемалол, ғурур билан айтиш салкам миллатчилик деб баҳолангувчи эди.

Қисса эълон қилинган, Америкадаги Колумбия университети мутахассисларидан бири – Роберт Ж.Баррет деган кишининг эътиборига тушади. Мақолаларидан бирида бу асарни таҳлил доирасига тортади. (Қаранг: Роберт Ж.Баррет. Нуқтаи назардаги умумийлик ва Ўрта Осиё миллий адабиёти / Шўролар Ўрта Осиёсида миллий масала. Нью-Йорк–Вашингтон–Лондон: “Прэгер”, 1973, инглиз тилида). Роберт Ж.Баррет мулоҳаза юрита туриб, Ўткир Ҳошимовнинг бу асари ва қаҳрамонлари янада синчиклаб ўрганилишга муносиб, деган фикрни айтади. Гап Чарос ва Ёдгор каби қаҳрамонларнинг миллатпарварлигида, ўз тарихига муҳаббатда эди. Янада аниқроқ айтганда, америкалик мутахассис фикрича, асар қаҳрамонларидаги, демакки, уларнинг қарашларини ифода этаётган адибдаги бу мулоҳазаларга Ўрта Осиёдаги етакчи миллатлардан биридаги миллий уйғониш муждалари сифатида қарамоқ лозим. Баррет мулоҳазаларини ҳам муайян даражада ўз давридаги мафкуравий мақсадлардан батамом ҳоли деб бўлмаса-да, уларда аслида, холис ҳақиқатни кўрмаслик мумкин эмас. Лекин салкам қирқ йил аввал танқидчилигимиз бу фикрларга қандай муносабат билдирди? Фарбдаги буржуа шўрошунослиги ўзбек адиби асари ҳақида ижобий фикр айтдим, тамом, бир гап бор, буни безътибор қолдирмаслик даркор. Катта адибми, кичик адибми, бундан қатъий назар, хушёр бўлиши лозим, деб хулоса чиқарган ва матбуотда ўз фикрини мақолаларидан бирида баён қилган эди. Шу тариқа Ўткир Ҳошимов журъатли, мустақил фикрли қаҳрамонлар яратишни “Қалбингга қулоқ сол” сингари ўтган асрнинг 60-йиллари охирида яратилган дастлабки қиссалардаёқ бошлаган эди. Ана шу: қалбга қулоқ солиш – халқ қалбига, замондошлар қалбига қулоқ тутиш, уларнинг дардини кўтариб чиқиш, мана, деярли ярим асрдан буён ёзувчи сифатидаги, ўз халқининг фарзанди сифатидаги Ўткир Ҳошимов ижоди ва фаолиятининг лейтмотиви бўлиб келмоқда.

Ўткир Ҳошимов асарлари, айниқса, романларига хос муҳим бир фазилат бор. Унинг романларидаги халқ учун юрт учун бирдек муҳим ва долзарб ижтимоий маҳраждан ташқари, мустақил ҳаётга эндигина қадам кўйиб келаётган ўн саккиз ёшлик талаба ҳам; ажабтовур ҳаётий тажриба орттирган, тақдир довларининг пасту баландларини кўрган, дейлик элик ёшлик амалдор ёки элнинг амалсиз, мартабасиз ўтаётган оддий бир вакили ҳам; ёхуд умр шомини бошдан кечираётган, эшигида тўртта машина хизматда тур-

ган отахону бир ойда қозони ақалли бир марта гўшт тушмайдиган муштипар онаизор ҳам ҳаёт ҳақидаги, одамлар ҳақидаги ўз орзу умидларини, армонларини, эссиз ўкинчлари-ю, адолатга мустаҳкам ишончларини топа олади. Бу хусусият ёзувчининг ўзини ҳам, асарларини ҳам халққа ниҳоятда яқин қилади. Гап бу ерда, Ўткир Ҳошимов асарларининг фақат маъноси, мазмуни, ғояси ва, ҳатто кўтариб чиқилган муаммосидагина эмас. Энг асосийси, шуларнинг барчаси нечоғлик бадиий теран, гўзал, янги охорларда тасвирланишида; юқорида айтилган – барча ёшдаги китобхонлар бадиий дидини аниқ идрок эта билишда, аниқ худди ўқувчиларга маълум ва матлуб бадиий оҳанглар топилишида.

Ўткир Ҳошимов “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” номли романлари билан ўзбек романчилигининг бадиий имкониятларини кенгайтди. XXI аср ўзбек танқидчилиги бу ҳар иккала романи улардаги бадиий яхлитлик жиҳатидан, айниқса, композицион бутунлик нуқтаи назаридан XX аср жаҳон адабиётининг нодир намуналари, масалан, Фолкнер асарлари билан қиёслаб ўрганмоқда. “Икки эшик ораси” ва “Тушда кечган умрлар” романини бадиият ва, хусусан, композицион қурилиш жиҳатидан ўрганиш (М.Шарафиддинова) ўзбек романчилигининг XX аср жаҳон адабиётидаги ўзига хос ўрнини ёритишда муҳим рол ўйнамоқда.

Ўткир Ҳошимов XX аср ўзбек адабиёти тарихи ҳамда XXI асрнинг ҳозиргача кечган ўн йилидаги ўзбек адиблари ичида асарлари халқ қалбига чуқур томир отган, энг кўп ўқувчиларга, ихлосмандларга эга бўлган ёзувчиларимиздан бири, эҳтимолки, биринчиси саналади. Мен шу жумлаларни ёзишга ёздиму ўйланиб қолдим. Қулоғим остида айрим биродарларимнинг: ҳай, ҳай, бироз ўзингизни босинг, Қодирийу Ойбек; Абдулла Қаҳҳор, О.Ёқубов, П.Қодиров; Эркин Воҳидов ва Абдулла Орипов-чи? Бу тарзда мушоҳада юритиб, бир адибни иккинчисига қарши қўйиш ярамайди, деган иштибоҳларини эшитгандек бўлдим. Бу – тўғри фикр. Ҳар бир ёзувчининг адабиётимиз тарихида, китобхонлар қалбида эгаллаган ўз мавқеи, шуҳрати, ўз ўрни бор, албатта. Бироқ мен юқоридаги мулоҳаза билан адибларимизнинг бирини иккинчисига зидламоқчи эмасман, уларнинг бири юқори, иккинчисини қуйроқ демоқчи ҳам эмасман. Ўткир Ҳошимов асарлари халқ орасида нечоғлик кенг тарқалгани ҳақида баъзи фикрларни айтмоқчиман, холос. Мана, тахминан, қирқ йил доирасига тааллуқли айрим маъ-

лумотлар: “Баҳор қайтмайди” қиссаси шу вақтгача ўн марта нашр этилибди. Қисса ёзилганидан сўнг беш-олти йил ўтгач, бу асар асосида яратилган телефильм Республика марказий телевидениеси орқали шу вақтгача қирқ марта такроран кўрсатилибди. “Нур борки, соя бор” романи ҳозиргача салкам ўн марта қайта-қайта нашрдан чиқибди. “Дунёнинг ишлари” ҳам, агар янглишмасам, ўндан ортиқ нашр юзини кўрди, Республика марказий телевидениеси орқали ўттиз йилда ўттиз марта қайта-қайта намойиш этилди. Тошкентга ташриф буюрган америкалик бир ўзбекшунос олима бу қиссани аслиятда ўқиб чиққач, чидай олмайдиган даражада она-жонимни соғиндим, деб, бир неча кундан кейиноқ уйига қайтиб кетгани ҳақидаги ҳодиса жаҳон миқёсидаги бадиий адабиётга доир дарсликларни безай оладиган маълумот эмасми?..

Яна бир мисол. “Икки эшик ораси” романи яратилганига ҳали йигирма беш йил бўлгани йўқ. Бу асар ҳам ҳозиргача ўн марта қайта-қайта чоп этилди, ўзга тилларга ўгирилди. “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” китоби ҳақида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Бу адибнинг халқ севган асарлари ўзбек тилида, бошқа тилларда ҳар икки-уч йилда янгидан нашр этилмоқда, деган гапдир. Асарлари асосида тайёрланган телефильмлар, телеспектакллар Республика телевидениесининг марказий дастурлари орқали ўнлаб йиллар давомида миллионлаб томошабинларга қайта-қайта мунтазам равишда кўрсатиб борилса, роман ва қиссалар, ҳикоялар бир эмас, икки эмас, ўн мартадан қайта нашр этилиб турса, уларнинг умумий тиражи икки ярим миллион нусхадан ошиб кетган бўлса, шу эмасми Ўткир Ҳошимов китобхонлари энг бисёр адиблардан бири эканига далил. Бу китобларга талаб каттаки, нашриётлар чоп этади (Яна бунинг устига, ҳозирги бозор иқтисодиётидек шароитларда денг). Бу асарларга телетомошабинларнинг чанқоқлиги тугамаяптики, телеэкранлар-дан тушмай келади (ижодий рақобат кучли ҳатто, янги-янги асарларга экранда вақт ажратиш осон бўлмаган ҳозирги муҳитда).

Маълумки, Чингиз Айтматовнинг деярли барча қисса ва романлари экранлаштирилган. Халқ ниҳоятда севган адиб ва асарларгина бундай бахтга нойил бўлади. Шу маънода Ўткир Ҳошимов ҳам ана шундай ёзувчилар сирасига киради. Ёзувчининг ўн бешга яқин ҳикоя, қисса, романлари китоб саҳифаларидан ташқари зангори экран орқали ҳам мухлислар қалбига етиб боргани, айрим

асарлари асосида бадиий фильм яратилгани нечоғлиқ кенг экани ҳақида тасаввур бера олади.

Ҳаётдаги бирор-бир ҳодиса қалбига дард бўлиб кўчмаса, кўнглига ўт бўлиб тушмаса, Ўткир Ҳошимов кўлига қалам олмайдиган ёзувчилар тоифасидан. Бунинг устига ўша дардини, шунчаки, ёри-тибгина кўя қолмайди, ўз юрагининг кўри билан алангага айлантиради. Токи, бу аланга тафти унга муҳтож дилларга куч-қувват берсин, ҳаётдаги ножоизликни, нобопликни ёндирсин, куйдирсин. Қатор ўткир публицистик мақолаларининг газета-журнал саҳифаларидагина қолиб кетмасдан, муайян ижтимоий кучга айланиши қалбларга ўткир резонанс беришининг сабаби шундан. Биргина “Қалбнинг оппоқ дафтари” (1981) номли публицистик мақолани эслайлик. Шўро даври сўнгги босқичдаги собиқ Иттифоқда, ёхуд, жумхуриятимизда маориф тизимида доир, очиғини айтганда, ҳукумат қарорлари, фирқа кўрсатмалари оз бўлмаган. Бироқ, қарорларнинг аксарида санок, кўрсаткич, хўжакўрсинлик талаблари устивор бўлиб, ўзак масалалардан бири – ўқитувчи ҳақида қайғуриш, унинг мақомини кўтариш кўп ҳолларда эътибордан четда қолиб келди. Бу эса ўз навбатида ўқитувчи касбига беписандлик тамойилини келтириб чиқарди. Моҳият эътибори билан олиб қараганда, бу – умуман, жамиятнинг таназулга юз тута бошлаганини англаувчи кўрсаткичлардан бири эди. Ана шундай шароитда Ўткир Ҳошимов “Қалбнинг оппоқ дафтари” номли публицистик мақоласини эълон қилди. Мақолада вужудга келган ўша 80-йиллар шароитида бу касб эгаларига чуқур қайғудошлик ҳиссининг ўзи етарли эмаслиги, бунинг учун аниқ янги тадбирлар амалга оширилиши лозимлиги айтилади, ўқитувчи меҳнати, яшаши учун тегишли шароитлар яратилмас экан, наинки маориф тизими, балки умуман жамиятимиз бир жойда депсиниб қоладигина эмас, орқага кетиши мумкинлиги ҳақида ниҳоятда жиддий фикрлар ўртага ташланади. Ёдимда, бу мақола ўз вақтида катта шов-шувга сабаб бўлди. Ўйлайманки, ушбу биргина публицистик асар ижтимоий салмоқ жиҳатидан, жамиятга таъсири жиҳатидан ўша вақтдаги бир неча расмий қарорлардан кўра кучлироқ эди. Бошқачароқ айтганда, ушбу мақола маориф тизими ҳақидаги расмий ҳужжатларда эътибордан четда қолиб келаётган муаллим қисмати ва тақдирига доир кўпдан-кўп иқтисодий, маънавий, ахлоқий, миллий, ҳуқуқий муаммоларни куюнчаклик билан кўтариб чиққан эди. Ёзувчи мақоласида, бу

масалалар нуқтаи назаридан ҳукумат қарорларига тил текизилмаган, ҳужжатлар танқид қилинмаган, албатта. Бироқ, бу – моҳият эътибори билан, муаллимдек, тарбиячидек буюк касб эгаларига расмий доиралар, расмий сиёсат муносабатларининг ўзига хос тарзда усталик билан кескин ва аёвсиз фош этилиши эди. “Қалбнинг оппоқ дафтари” эътибордан четда қолмади ва четда қолиши мумкин ҳам эмасди. Аста-секинлик билан етилиб келаётган, уйғона бошлаган замонларнинг ҳур фикрлари ҳам ўзига яраша самара беради. Жумҳурият маориф вазирлиги ҳайъати мақолани муҳокама қилишга мажбур бўлди ва ҳатто, махсус қарор қабул қилди. Юртимиздаги маориф тизимининг барча бўғинлари ва илмий ташкилотларида, педагог жамоаларида уни бажариш юзасидан тегишли тадбирлар ишлаб чиқиш топширилди. Яна қоғозбозликнинг ўзида, десангиз ноҳақ бўлмайсиз, албатта. Лекин ўқитувчилар дарди деган катта бир ижтимоий муаммога жамият эътиборининг тортилиши ҳам катта гап эди.

Республикамиз Мустақилликка эришгач, Президентимиз эълон қилган дастлабки Фармонлар ўқитувчиларнинг оғирини енгил қилиш, муаллим мақомини барча йўналишларда кўтариш масалаларига бағишланганининг ўзиёқ Истиклол давридаги ички сиёсатнинг дастлабки қадамлариёқ нечоғлик муҳим ва тўғри йўналишда бўлганини кўрсатади. Аввалги босқичларда ҳам ёрқин намоён бўлиб, алангадек ловиллаб турган публицистик шижоат сўнгги йиллар ўткир Ҳошимов ижодида янада жонланди. Адиб Истиклол даврига келиб Президентимиз И.А.Каримовнинг улкан ғояларини ҳаётга, замондошларимиз қалбига янада чуқурроқ сингдиришга қаратилган, маънавият ва миллий қадриятларимиз муаммоларига бағишланган ўнлаб публицистик мақолалар эълон қилди. “Мардлик”, “Ўзликни англаш бахти”, “Мустақиллик – масъулият демак”, “Истиклол бизни дунёга танитди”, “Оёғинг ердан узилмасин” сингари мақолаларда бир жиҳатдан амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишларининг моҳият ва самаралари таҳлил ва талқин этилди, иккинчи бир жиҳатдан, ушбу бунёдкорлик ишларининг ғайрат билан амалга оширилишига бош-қош бўлаётган юртбоши сиймоси гавдалантирилди.

Ўткир Ҳошимов ранг-баранг жанрларда ижод этиб келаётган ёзувчидир. Унинг “Икки карра икки беш”, “Шумлик”, “Осмондан тушган пул”, “Сўққабош бевагина” сингари тўпламларига кирган

воқеий ва бадиий ҳажвиялар бугунги ҳажвий адабиётимизнинг гўзал ва сара намуналаридир. Масалан, адибнинг устоз Саид Аҳмад ҳақидаги “Ғаройиб саёҳат” номли ҳикояси ҳозирги жаҳон адабиётининг манаман деган юмористик новеллалари билан беллаша олади. Афсуски, айрим мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда танқидчилигимиз ёзувчининг бу йўналишдаги ҳикоялари ҳақида чуқур ва атрофлича фикр юритишга ўтганича йўқ. Ҳолбуки, характерлар яратишдаги тиниқлик, тилдаги жозиба ва индивидуаллик, давр ва инсон табиатида намоён бўлувчи айрим хусусий қусурлар билан бир қаторда, баъзи бир жиддий ижтимоий иллатларнинг кескин ва ёрқин гавдалантирилиши; ҳамда ҳаётбахш, меҳрли кулги фазилатларга кўра Ўткир Ҳошимов ҳажвиялари ҳозирги адабиётимизда муҳим ўрин тутди ва адабиётимизнинг ранг-баранг тароватини очиб бериш жиҳатидан улар жиддий ўрганилишга арзигуликдир.

Ўткир Ҳошимовнинг қатор драматик асарлари ҳақида ҳам шу фикрни айтиш ўринли. Унинг сахна асарлари драма турининг турли жанрларида битилганини таъкидлаш жоиз: “Инсон садоқати” – психологик драма; “Тўйлар муборак” – комедия. “Баланд дорга осилма” сатирик комедия. “Қатағон” эса – фожиа. Маълумки, бизнинг ўзбек адабиётимизда ҳам, умуман, собиқ шўро адабиётларида ҳам фожиа жанрида ёзилган асарлар кўп эмас. Бунинг сабаби аён, албатта. Шўро тузуми ўз жамиятида фожиа сифатида тасвирланувчи воқеа-ҳодиса ёки қаҳрамон тақдири бўлиши мумкин эмас деб тушунувчи ёки, ҳеч бўлмаганда, шундай деб тушунилишини истагувчи эди. Ҳолбуки, шўро тузумида ҳаётга ва айрим қаҳрамонлар тақдирига фожиа талаблари асосида ёндашишга арзигулик ҳодиса, тақдирлар йўқгина эмас, ҳатто оз бўлмаган. Ўткир Ҳошимов “Қатағон” фожиасида Ўзбекистондаги шўро тузумининг сўнгги босқичдаги даврни, “ўзбек иши”, “пахта иши” деб орсизларча қилинган сиёсий ўйинларни ва бу тухматлар туфайли халқ бошига, унинг айрим фарзандлари бошига тушган фожиаларни, бу фожиаларнинг илдиз ва сабабларини кескин туғёнли тўлқинларда изчил реалистик лузум (принцип)ларда кўрсатиб берди. Афсуски, айрим мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда, бу асар ҳам ханузгача атрофлича ва чуқур таҳлилини топмай келаётир.

Шу ўринда Ўткир Ҳошимовнинг А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Ойбек, Саид Аҳмад, О.Ёкубов каби адиблар; О.Шарафиддинов, У.Норматов, А.Расулов каби танқидчилар; ўзига тенгқур, даврадош

шоир-ёзувчилар ҳақида ёзган турли йўналиш, миқёсдаги мақолалари, шунингдек, ёзувчи ижоди, маҳорат сирларига доир чуқур, теран мулоҳазалари сўнгги босқичдаги адабий жараёнда ўзига хос ўрин тутишини алоҳида таъкидлаш жоиз. Ҳаёт, адабиёт, маҳорат ҳақидаги бу адабий ўйлар ижодий кечинмаларни ёритиш, ёзувчининг ўз адабий-эстетик дунёси сир-синоатларини ўрганиш билан бир қаторда, айниқса, ёшларга ўзбек адабиёти дунёсини ўзлаштиришда муҳим манба бўла олади. Агар эътибор берсангиз, Ўткир Ҳошимовнинг адабий ўйлари, хусусан, “Дафтар хошиясидаги битиклар”да ўз ифодасини топган мулоҳазалари, ҳеч муболағасиз, бамисоли бадиий асарлардек қизиқиб, берилиб, севилиб ўқилади. Бунинг сабаби, адибнинг бу йўналишдаги мақолалари, мушоҳадалари ҳам бадиийлик билан тўйинганлиги туфайлидир. Демакки, унинг адабий ўйлари, бадиий асарлари бир-бирини янада тўлдиради, мунтазам бир яхлитликни ташкил этади.

Ўткир Ҳошимов қаҳрамонларини ҳаётбахш, кўтаринки, романтик йўсинда кўрсатиш билан бир қаторда, ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатларини бўямай-нетмай, бу жараённинг ички фалсафасидаги мутаносибликни бузмай изчил реалистик йўсинда тасвирловчи ёзувчидир. “Икки эшик ораси”даги Ориф оқсоқол фақат доно бўлгани учунгина эмас, айниқса, ҳақгўй бўлгани учун ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатлари олдида эсанкирамагани, журъат ва жасорат билан ҳақ йўлдан тоймагани учун китобхонларнинг сеvimли қаҳрамонларидан бири бўлиб қолди.

Адиб, уруш давридаги баъзи ҳамюртларимизнинг қиёфасини танқид қилишда бироз ошириб юбормадимикан, деган таъналардан қўрқмай, Умар закончи феъл-атворидаги ярамас, ифлос хусусиятларни ҳеч иккиланмай аёвсиз фош этди. Қаҳрамонни бундай талқин этиш роман салмоғига салмоқ қўшди. Чунки адиб ҳаёт ҳақиқатидан чекинмади. Қаҳрамонни журъат ва жасорат билан тасвирлашда ёзувчи “Тушда кечган умрлар” романида янги бир қадам қўйди. Асар қаҳрамони – афғон урушидек даҳшатлардан омон қайтган Рустам бемақсад уруш туфайли фарзанд кўриш бахтидан Мосуво бўлгани, шўролар сиёсатининг Ўзбекистонга қилаётган зугумларига чидолмай ўз жонига қасд қилади. Бунинг сабаби қалбидаги баъзи бир идеалларнинг нурай бошлаши, “ўзбек иши” деб ном олган ноҳақликлар ҳамда ўзимизнинг ичимиздан чиққан ваҳший комиссарга ўхшаганларнинг ҳамон от устида экани эди.

Ўткир Ҳошимовнинг журъат ва жасорати бадиий қаҳрамонлари орқалигина эмас, Ватан ва миллат фарзанди сифатидаги фуқаролик фаолиятида ҳам намоён бўлади. Шўро замонининг сўнгги босқичларида Москвадаги съездлар саройи минбаридан туриб юртбоши ғояларига ҳамоҳанг равишда ўз халқи ва юртининг манфаатларини кўрқмай, дадил ҳимоя қилиши, ўша вақтдаги иттифок раҳбарларининг мунофиқларча тухмат билан йўғрилган сиёсатларини кескин фош этиши, улар билан юзма-юз туриб тортишуви адиб табиатидаги бундай хусусиятларни, ҳеч шубҳасиз, жасорат деб аташга асос беради. Асар қаҳрамонларидаги бу каби хусусиятлар адибнинг ўзига ўтгани, адибнинг ўз табиатидаги бундай фазилатлар асар қаҳрамонларида намоён бўлгани учун ҳам ёзувчи мана деярли ярим асрдан буён китобхонлар ардоғига сазовор бўлиб келмоқда.

Миллионлаб китобхонлар Ўткир Ҳошимов асарларидаги халқпарвар, миллатпарвар қаҳрамонларни ардоқлаб, севганларидек, ёзувчининг ўзини ҳам қалбларининг қаҳрамони деб биладилар ва шундай бўлишини орзу қиладилар.

ИСТЕЪДОД СЕҲРИ

Ўткир Ҳошимов XX аср ўзбек адабиётининг бетакрор сиймоларидан бири. У ўзбек насрига қалб эҳтиросини, самимиятни олиб кирган севимли адибдир.

Ўткир Ҳошимов ҳикоялари, қиссалари 70–80-йиллар ёшлари қалбига алоҳида бир фараҳ берганлиги, ажиб туйғулар ила муҳрланганлиги билан қимматлидир. Зеро, бизлар мансуб бўлган авлод машҳур ва суюкли адибимизнинг ҳар бир асарини интиқлик билан кутардик. Айниқса, “Баҳор қайтмайди” қиссасини ютоқиб ўқиган дамларимиз ёдимда. Бу асар қалбимизда маъсум ва маҳзун қўшиқдек акс садо берганди. Чунки бу қиссада ўша даврнинг энг ўткир маънавий жараёнлари қаламга олиниб, муаллиф томонидан моҳирлик ва таъсирчанлик билан талқин этилганди. Қисса қаҳрамони Алимардоннинг ҳаётдаги проротипи ҳақида дўстлар билан ўзаро фикрлашганларимиз, баҳслашганларимиз эсимда.

Ўткир Ҳошимов адабиётга эрта кириб келди ва қисқа вақтда шуҳрат қозонди, машҳур бўлиб кетди. Адабиёт тарихига назар солсак, бундай мартабага камдан-кам ижодкорлар мушарраф бўлганликларини кўрамиз.

Ўткир аканинг дастлабки йирик асари устоз Абдулла Қаҳҳорнинг эътиборига тушган “Чўл ҳавоси” қиссаси эди. Ундан кейин адиб “Одамлар нима деркин”, “Қалбингга қулоқ сол” қиссаларини яратди. Ўша пайтда минглаб мухлислар юрагига жо бўлган мазкур қиссалар бугун ҳам севиб ўқилади.

“Баҳор қайтмайди” ҳозир тилга олган қиссаларимиздан кейин эълон қилинганди. Ва ўз навбатида “Дунёнинг ишлари”, “Нур борки, соя бор”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” номли йирик асарлар, романлар яратилди. Севимли адиб истеъдоди қиссаларга берган жозибасини йирик асарларга ҳам йўғира олди. Ушбу асарларнинг ҳар бири адабий жараёнда воқеа бўлди.

Ўткир ака ҳикоячиликда ҳам ўз номига муносиб қалам тебратган адибдир. Унинг “Квазарлар” ҳикояси томудом талабалик йилларимдаги пахтага чиққан даврларимизни ёдимга солиб, юрагимни титратади. “Деҳқоннинг бир куни”, “Урушнинг сўнгги кур-

бони”-чи? Жаҳон ҳикоячилиги деганда ана шундай мезондаги, ана шундай юксак савиядаги ҳикояларни назарда тутмаймизми?

Чинакам адиб қайси жанрга қўл урмасин, мўъжиза яратади. Халқда бу борада “устасига – барибир”, деган ибора бор. Ўткир ака публицистика соҳасида ҳам ҳамиша байроқни қўлдан бермай келди. У халқ қалбида туғён уриб, унинг тилига чиқмай турган долзарб муоммоларни ўз вақтида истеъдоди шуури билан илғар ва мамлакат бўйлаб бонг урадиган ўткир мақолаларига кўчира оларди.

Ўткир ака оддий меҳнаткаш одамлар қалбига адабиёт сеҳрини ато этган адиб. Ўз даврида ёшлар қалбини забт этган ёзувчи. 70–80-йиллардаги унинг шуҳратини ҳозирги кундаги энг машҳур хонанда ёки энг донгдор футболчи шуҳратига тенглаштириш мумкин.

Ўша даврларда мен эндигина таҳририятда иш бошлаган кезларим эди. Ёш талаба қизлардан бири менга мурожаат қилиб, ўзини Ўткир аканинг мухлиси эканлигини, агар имкони бўлса, у ишлаётган таҳририятга олиб боришимни, янги чоп этилган китобига дастхат олмоқчи эканлигини мендан ўтиниб сўраганди. Агар бунинг иложи бўлмаса, ўша адибни узоқдан бўлса ҳам бир марта кўрсам бас, деганди. Бу унинг мухлислар орасида топган шуҳратига бир мисол.

Ҳизр назар қилмаган бўлса, бундай обрў-эътиборга ҳамма қаламкаш ҳам эришиши мумкинми?

Ўткир Ҳошимов ижоди ҳақида бугунги кунда ҳар ким ҳар хил фикр билдириши мумкин: собиқ анъана андозаси билан фикрловчилар – ўзича, “ғарб мақоми”га маҳлиёлар – ўзича. Ҳатто адбимиз ижодига, истеъдодига айрича бир баҳо бериб, уни жаҳоннинг турли пучмоқларда ижод қилган ва ижод қилаётган, адбимизнинг тушига ҳам кирмаган ёзувчилар билан муқояса қилувчилар, бундан индивидуал кашфиёт яратаётганлар ҳам йўқ эмас. Бу адабий жараён, бунга ҳеч ким монелик қилолмайди. Лекин мен Ўткир акани фақат ўзигагина ўхшаган ижодкор деб биламан. Зеро, у халқ дардини ўз қалбидан ўтказиб идрок этган ёзувчидир.

Адабиётимизда Ўткир Ҳошимовдек адиб борлиги ҳамиша бағримизни бутун қилиб туради.

*Хуршид Дўстмуҳаммад,
филология фанлари доктори*

МАШҲУРЛИКНИНГ БИР СИРИ

*Китобхони йўқ асар
эгаси ташлаб кетган ҳовлига ўхшайди
(Ўткир Ҳошимов)*

Йигирманчи асрнинг 60-йилларида замонавий ўзбек насри хиёбонига баҳорий айёмлар кириб келди. Унга қадар ҳам катта адиблик мактаби қад ростлаб турган эди, бу мактабнинг яловбардорлари залворли повесть ва романларини пешма-пеш чоп этишаётган, “китобхўр” шинавандалар олтмиш минглаб “тираж”ларни кўрдим демасди. Жуда кўплаб одамларнинг хаёлию кўнглида “Адабиёт – шу!” деган тушунча ақидага айланиб кетганди. Бирдан повесть қабилида ёзилгану, лекин жанри “қисса” деб кўрсатилган асарлар пайдо бўлди. Бу икки атамани қиёсан таҳлил қилганлар, униси бошқа-буниси бошқа ёки иккови эгизак деган тезисларни илгари суриб докторлик диссертациялар ҳам ёзилди. Илмий баҳс-мунозаралар ўз йўлига, лекин, назаримда, 60-йиллар қиссалари адабиётимизга бамисоли баҳорнинг майин, ёқимли ҳавосини олиб келди. Бутун бир миллий адабиётда янги йўналишни бошлаб бериш ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Муайян ижодкордаги фавқулодда янги тафаккур пиравордида бутун халқ бадий тафаккурида ўзгариш ясайди, бадий дидини янгилайди, бунинг натижасида китобхонларнинг нафақат адабиётга, шу билан бирга ҳаётга, одамларга бўлган қарашларида фавқулодда ўзгаришлар юз беради. Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимовнинг номлари ўша давр ўзбек насрини янгиловчилари сифатида тарихдан ўрин олди.

Номлари келтирилган ва улар сафида қалам тебратган устозлар ижодига эҳтиром билдирган ҳолда ўз тенгқур авлод вакиллари орасида улоқ Ўткир Ҳошимовда кетгани эътироф этилса адолатдан бўлади деб ўйлайман. Ўткир аканинг қиссалари, ҳикоялари, ҳатто публицистик чиқишлари машҳурликда бугунги кунимиздаги мегаюлдуз хонандаларнинг “хит”ларидан кам бўлмаган!

Адабиётдаги мана шу ҳодисани, яъни ижодкорнинг машҳурлик феноменини ўрганишга кўпда эътибор қаратилмайди назаримда.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовнинг матбуотда эълон қилинган кўплаб мақолалари, айниқса телеэкран орқали мунтазам намойиш этилган суҳбатлари ўз даврида қанчалар оммалашиб кетганини ҳозирда жадал ривожланиб бораётган оммавий коммуникация фани назарияси мезонларидан келиб чиқиб таҳлил қилинса Ўткир аканинг нафақат публицист, балки адиб сифатидаги феноменини очиб берувчи сирлар сари йўл топиш мумкин бўлади. Дарҳақиқат, бир қатор газета мақолалари ҳамда телесуҳбатлари билан миллионлаб кишиларнинг қалбига йўл топиш, бугина эмас, балки уларнинг жуда кўпчилик қисмидан акс садо олиш шунчаки жўн ёки тасодиф ҳодиса эмас.

Оммавий коммуникация масалалари билан шуғулланадиган мутахассислар оммавий ахборот воситаларини қуйидаги уч гуруҳга бўлиб тадқиқ этишмоқда: омма тафаккурини бошқарувчи, омма билан тенг мавқеда мулоқот ўрнатувчи ва оммага нисбатан пассив мавқени эгалловчи оммавий ахборот воситалари. Бундан чиқадиган хулоса шундан иборатки, эркин фуқаролик жамиятида иккинчи хил иш юритиш, яъни омма билан тенгма-тенг мавқеда мулоқот ўрнатиш кўпроқ қадрланади, эътироф этилади.

Таниқли адабиётшунос М.Бахтин жамиятнинг тўлақонли жамиятга айланишида мулоқотнинг аҳамиятини алоҳида таъкидлайди. Мулоқот тўхтаган жойда ҳамма нарса тугайди дейди у. Унинг фикрича, мулоқот чоғида икки томонлама жараён кечади, яъни тингловчи гапирувчига нисбатан фаол позицияга кўтарилади ва тингловчи гапирувчига айланади.

Ҳар иккала мисолнинг моҳияти битта – ўзбекона жайдари тил билан айтганда, одамларнинг қалбига йўл топиш, улар билан тенгма-тенг тиллашиш, уларнинг гап-сўзига кулоқ солиш. Ўткир Ҳошимов табиатан қалбларга йўл топа оладиган, одамларни гапиртира биладиган, бошқалар айтган, айтмоқчи бўлаётган дард-хасратига кулоқ соладиган одам. У кишининг адиб ва публицист, катта зиёли, маърифатли инсон сифатидаги ўзига хослиги, таъбир жоиз бўлса, устунлиги ҳам мана шунда!

Санаб ўтилган ўзига хосликлар бошқа ижодкорларда ҳам йўқ эмас-ку, деган даъво билдирилиши табиий. Тўғри, буни рад этиб бўлмайди, лекин Ўткир Ҳошимовнинг ўзига хосликларига қўшим-

ча яна бир ўзига хослиги бор: у табиатидаги барча ўзига хосликларидан барча асарларида, хусусан бадиий асарларини яратишда ниҳоятда моҳирона фойдалана олади. Йўқ, атайин эмас, жуда табиий равишда фойдаланади. Энг оддий кишилар билан суҳбатда ҳам Ўткир ака ўзининг машҳур адиблигини, юқори мартабали арбоб эканлигини унутади, атайин эмас, йўқ, оддий ва тенгма-тенг суҳбат-мулоқот Устоз учун муқаддас лаҳзаларга айланади.

Ўткир ака билан республикада бормаган вилоятимиз қолмаган, шаҳар ва қишлоқларда, корхона ва муассасаларда бўлиб ўтган учрашувларда иштирок этганман. Ҳар сафар Ўткир акадаги самимиятнинг жозибадор қуввати яна ва яна мухлислари сафини кўпайтирганига гувоҳ бўлганман.

Ўткир Ҳошимовнинг бирон марта ўзига мурожаат этган одамга нисбатан эътиборсиз бўлганини кўрмадим. Зеро, ҳар бир мурожаат ортида тирик инсон, тирик инсон тақдири, қисмати, орзу-ҳаваси, ташвишлари бўлади. Адабиётшунослик фани атамалари билан ёндашадиган бўлсак, Ўткир Ҳошимовнинг инсон концепцияси моҳиятини ана шу ғоятда халқона, соф ўзбекона қадриятлар ташкил этади. Бежизга адибимиз “Илҳом нима?” деган саволга жавоб бераётиб, “Бўлажак асар қаҳрмонлари тирик одамга айланиб, “қисматимни тезроқ қоғозга тушир” деб талаб қилаётганга ўхшайди” дея ўз ижодий лабораториясига олиб киради. “Ёзувчилик ҳунарининг энг қийин жойи нима?” деган саволга берилган жавоб юқорида мен уқдиришга уринаётган адибнинг ўзига хослигини янада яққолроқ намоён этади.

– Асар қаҳрамонларига “жон ато этиш”, яъни уларни тирик инсонларга айлантириш. Шундагина китобдаги одамлар (“персонажлар” эмас, айнан одамлар. – Таъкид бизники. – Х.Д.) ўқувчининг яқин кишисига айланади. Китобхон унга кўшилиб ўйлайди, изтироб чекади, севади ёки нафратланади.

Инсонга бу қадар юксак меҳр-муҳаббатли муносабатни адиб қаламига мансуб барча асарларида кўриш мумкин. Синчковлик билан таҳлил қилинса, асарларнинг ифода оҳанги, сўз-ибора-жумла танлаш санъати, зиддиятли ҳолатдаги руҳий изтироблар тасвири, яхшини беҳад севиш, ёмонга аёвсиз нафрат туйғуси – шуларнинг барчасида Ўткир Ҳошимов инсон концепциясининг турли қирралари яққол кўзга ташланади.

Сермахсул ижодкорларга кўярда-кўймай қайси асарингиз ўзингизга кўпроқ ёқади, қабилидаги саволлар беришади. Шунга ўхшаш савол билан Ўткир акага ҳам мурожаат қилишган, янглишмасам, у киши ҳамиша барча асарларини фарзандлари мисоли бирдек кўришини айтган. Бизнинг авлод вакиллари эса катта адабиёт оламига кириб келишида Ўткир Ҳошимов ижодининг дастлабки паллаларида яратилган асарлар кўпроқ “хизмат” қилганини, йўл кўрсатганини гапиришади. “Чўл ҳавоси”, “Одамлар нима деркин?”, “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга қулоқ сол”... устоз адибни қалам тутишга ундаган сеҳрли куч ҳам одамларнинг қалбига қулоқ тутиш, одамларнинг ўзларини ўз қалбларига қулоқ тутишга даъват этиш, ундаш туйғуси бўлган десак янглишмасак керак. Ўтган асрнинг 60-йиллари учун бундай самимийлик, руҳий эркинлик адабиётимиз учун фавқулодда воқеа эди! Такрор айтаман – миллий бадий тафаккурдаги бурилиш эди! Шу нуқтаи назардан ўша давр ўзбек шеърлятида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи номлари билан боғлиқ юз берган янгиланишга қиёсан олинса, насримиздаги янгиланиш жараёнлари юқорида эсланган адибларимиз номлари билан боғлиқдир. Муҳими, ўша ўттиз-қирқ йил бурунги тарихий эврилишлар муаллифлари адабиётимизнинг кўркига кўрк бўлиб кўшилган кўплаб асарлар яратдилар. “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар”, “Дунёнинг ишлари”, “Нур борки, соя бор” асарлари Ўткир Ҳошимовнинг эпик кўламдаги салоҳияти намуналарига айланди. “Дунёнинг ишлари”да ўзбекнинг муштипар, мушфиқ ва жафокаш ОНАсига тирик ҳайкал кўйилди. Унинг бирон новелласи – саҳнасини бефарқ ўқиб бўлмайди. Китобхон қавми борки, ушбу асар мутолаасига киришди дегунча ўз болалиги, гўдаклик хотирасига муҳрланган волидасини эслайди. Бу эслаш ҳар қандай бағри тош одамнинг ҳам кўнглини ҳалимлаштиради, уни эзгу туйғулар гирдобига тортади.

Асарнинг иккинчи эътиборли жиҳати шундаки, ёзувчи одамларни ОНАга бўлган муносабатидан келиб чиқиб кимлигини, қандай инсонлигини кўрсатади. Қиссанинг учинчи йўналишини асар қаҳрамони “мен”идаги эволюция ташкил этади. Бу “мен” дунёни асосан она тимсоли орқали идрок этиб улғаяди, неки воқеа-ҳодиса бўлса она контекстида қабул қилади ва шу контекстан келиб чиқиб уларнинг баҳосини беради. Дўст хиёнатига учраган қаҳрамоннинг изтиробга тушганини эслайлик. Вазият шу қадар оғирки, азбаройи

осмондаги ой ҳам хоиндек, унинг нурлари ҳаромдек, юлдузлар хоинларча кўз қисаётгандек, шамол хоинона қиқирлаётгандек туюлади. Бир сўз билан айтганда, қаҳрамон учун дунё зимистон, унинг назарида бу ёруғ оламда яхшилик ё ёқимли нарсанинг ўзи қолмаган. Мана шундай депрессив ҳолатдан уни фақат она, фақат онадаги бағрикенглик, кечиримлилик ҳалос этиши мумкин.

Онадаги кечиримлилик, бағрикенглик ўғилнинг мушкулани осонлаштиради...

“Дунёнинг ишлари”да кашф қилинган Она образи Ўткир Ҳошимовнинг кейинги асарларида ҳам бошқа замон ва бошқа маконларда ўқувчининг кўз ўнгида гавдаланади. Чунончи, “Тушда кечган умрлар”даги Қурбоной хола кўп жиҳатдан қиссадаги Ойи образини мантиқан давом эттиради. “Урушнинг сўнги қурбони” хикоясидаги Умри онанинг мушфиқлиги, хокисорлиги ҳам бу икки асардаги онадаги фазилатлардан деярли фарқ қилмайди. Турли асарлардаги турли образларга бундай ёндашув тўғри ё нотўғрилиги буткул бошқа масала, лекин, бу ўринда гап бошқа ёқда: “Дунёнинг ишлари”да Онанинг қуйма образини яратишга муваффақ бўлган муаллиф энди бошқача онани тасаввурига сиғдиролмаслиги аниқ эди, бинобарин, башарти у онани бошқачароқ тасвирласа гўё ўша ОНАга хиёнат қилаётгандек, она тимсолига путур етказиб қўяётгандек аҳволга тушарди. У – адиб Ўткир Ҳошимовнинг онаси, ўзбекнинг онаси эди!..

“Тушда кечган умрлар” романидаги Ғаниев ҳам қуйма образлар сирасига киради. Инсон қиёфасидаги бу махлуқ (!) тасвирланган саҳифалар ёзувчи маҳоратининг зарварақларига айланган десак муболаға бўлмайди. Адиб гўё шу қадар манфур кимсани рўпарасига ўтказиб қўйиб мусаввир сингари унинг портретини яратган. Яратганда ҳам тош ва муздан яралган бутун ички дунёсини барча товланишлари билан мукамал ва бадастир “кўчирган”. Унинг одамларга қилаётган ғайриинсоний муносабати ўқувчини хайратга солади, хайратга сола туриб дунёга ҳушёрроқ назар билан қарашга ундайди. Полковник Ғаниев “Дунёнинг ишлари”даги Далавой налугчининг давоми. Улар бир тоифадаги одамнусахалар. Уларнинг қиёфасини тўлароқ кўрсатиш учун бошқа бўёқларнинг хожати йўқ, фақат ёзувчининг айтмай туриб айтиш услубини ўқишга ҳаракат қилсак, ҳар қандай даврнинг ўз Далавойлари, Ғаниевлари бўлиши аёнлашади. Қурбоной холанинг “Ўзингиз

тузукмисиз?” деган саволига Ғаниевнинг қайтарган заҳарханда жавоби ҳар қандай китобхон қалбини ларзага солади:

“Менми? – Комиссар кулди... – Хэх-хэх-хэх! Қачон ўласиз, демокчимисан? Овора бўласан! Мен ўлмайман! Хэх!”

... Ўткир ака Ҳошимов билан кўплаб марта ҳамсафар, ҳамсухбат бўлганимни ёздим. Ҳар доим у кишининг катта адиб ва беғубор инсон сифатидаги ўзига хосликларини ихтиёр-беихтиёр кузатаман. Ва яна у кишининг ўзига хосликлари орасидан яна бошқа бир ўзига хосликни топгандай бўламан: Ўткир Ҳошимов ҳаётда қандай бўлса, асарларида ҳам шундай, асарларида муаллиф “мен”и қандай бўлса, ҳаётдаги инсон сифатида ҳам шундай экан. Яна бир ўзига хослик – Ўткир ака ўзгаларнинг қувончини ўзининг қувончидек қабул қилади, ўзгаларнинг дардидан ўзининг дардидек изтиробга тушади.

Ўткир Ҳошимовнинг шахсини, у киши яратган асарларни халқ қалбига яқинлаштирган, чинакам маънодаги халқчиллигини – ўзига хос гуманизмини таъминлаган жозиба ҳам мана шунда деб ўйлайман.

2010

ТАСВИРДАГИ ЎЗИГА ХОСЛИК

Илк ижодида Абдулла Қодирийдан таъсирланган Ўткир Ҳошимов ўзбек реалистик адабиётида роман жанрида янги тажрибаларни муваффақиятли қўллаган адиблардан биридир. Асқад Мухтор, Одил Ёқубовнинг романларида ҳам шундай изланишлар бор. Бироқ Ў.Ҳошимовнинг бу соҳадаги изланишлари, айниқса, муваффақиятли чиққан ва у ҳар жиҳатдан ўрганишга лойиқдир.

Адибнинг “Баҳор қайтмайди” (1971), “Қалбингга кулоқ сол” (1974), “Нур борки, соя бор” (1977), “Дунёнинг ишлари” (1981) каби талай асарлари анъанавий услубда ёзилган. Воқеалар оқими бир ўзанда боради ва тасвирда анъанавийлик кўриниб туради. Уларда бошқа ёзувчилардаги каби муаллифнинг ўзи ҳикоя қилади, китобхон унинг позициясини қийналмай англайди ва қабул қилади. Аммо 1980-йилларнинг ўрталарига келиб, Ў.Ҳошимов роман шакли ва услубини жиддий янгилаш заруратини ҳис этади. “Икки эшик ораси” (1986) романининг композицияси бошқа ёзувчиларнинг асарларидан кескин фарқ қилади. Роман тўққиз нафар персонаж ҳикоясидан таркиб топган. Ундаги полифонизм (кўпоҳанглилик) янги замон адабиётининг муҳим тамойилларини ўзида жамлаган дейишимиз мумкин.

Ўзбек адабиёти ўзига хос тараққиёт йўлини босиб ўтди. Дейлик, француз, инглиз, америка ва рус адабиётлари классицизм, символизм, романтизм каби қатор “классик” босқичларни ўтаган бўлса, ўзбек адабиёти, асосан, бундай босқичлардан “сакраб ўтиб”, бир йўла реализмга яқинлашганини кўраемиз. Шу тариқа биринчи ўзбек реалистик романи “Ўткан кунлар” 1922 йилда ёзилди. Абдулла Қодирий биринчи романидаёқ замон ва макон тушунчасини ҳамда ўтмишни англаш бугунги кунни чуқур тушуниш имконини беришини теран ҳис этиб, XX аср бошларидаёқ ўз замонасидан анча илгарилаб кетган эди.

Орадан бир мунча фурсат ўтиб, бошқа бир ўзбек адиби А.Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи босилди. Адиб, драматург, шоир А.Чўлпон ижоди ҳам худди Қодирий каби XX аср бошида

И.Гаспринский, М.Бехбудий, А.Фитрат, А.Авлонийлар ижодига муштарак ҳолда ўзаро таъсир натижасида шаклланди.

Ўзбек танқидчилиги А.Чўлпон шеърляти бобида чинакам инкилоб ясагани ҳақида ёзгани бежиз эмас эди. Бу жараён кейин ҳам давом этди. Озод Шарафиддинов таъкидлаганидек, “20–30-йиллар адабиётида модернча изланишлар кўзга ташланади. Буни Миртемир, Ойбек, Чўлпон ижодида кўриш мумкин”¹. Шундай қилиб, XX аср бошида жаҳон адабиётида рўй бераётган тасвир ва услубдаги ўзгаришлар ўзбек адабиётига ҳам таъсир қилмай қолмади. Афсуски, маълум сабабларга кўра бу жараён 30-йилларнинг охирига келиб тўхтади. Бироқ XX асрнинг 60-йилларидан собиқ Шўро мамлакати маданий тараққиётида рўй берган жиддий ўзгаришлар аниқ кўрина бошлади.

“Олтмишинчи йиллар адабиёти” деб аталмиш адабиётнинг истеъдодли вакиллари Ч.Айтматов, Н.Думбадзе, З.Скуинь, В.Распутин, Г.Матевосян, М.Ибрагимбеков қатори ўзбек адабиётида ҳам А.Орипов, Э.Воҳидов, Т.Пўлатов, У.Назаров, Ш.Холмирзаев, О.Мухтор, Ў.Ҳошимов каби талай истеъдодли ижодкорлар адабиётга янгича “ҳаво”, янгича тасвир услуби олиб киришга ҳаракат қилдилар. Айнан шу адиб ва шоирлар ижоди орқали ўзбек адабиётидаги мумтоз реализм услуби янги структура ва мазмун билан бойиди. Бу авлод инсон оламини очишда ўзига хос йўл излади ва реализм муаммоларига янгича ёндошди. Бу борада Ў.Ҳошимов ижоди ёрқин мисол бўла олади. “Икки эшик ораси” романида муаллиф одатдаги баён услубидан воз кечиб, ҳар бир қаҳрамонга ўз тарихини ўзи сўзлаш имконини беради. Бироқ асар қаҳрамонлари фақат ўз қисмати ҳақида эмас, тарих ҳақида, бутун бошли мамлакат тақдири ҳақида ҳам ҳикоя қиладилар. Буларнинг барчаси сунъий кўтаринки оҳангларда эмас, ўта табиий тарзда тасвирланади.

“Икки эшик ораси” романини кўздан кечирар эканмиз, бу роман услуби, композицияси ва стилистикаси билан америка адиби У.Фолкнернинг “Ўлар чоғимда” (1930) романи орасида ҳамоҳанглик борлигини кўраимиз. Лекин икки адибнинг замон ва макони, икки асарнинг мавзуси, тасвир объекти бир-биридан ниҳоятда узоқ. Асар қаҳрамонларининг миллий қадрият ва удумлари ҳам бир-биридан кескин фарқ қилади. Шундай экан, бу романлар ора-

¹ Шарафиддинов О. Ижодни англаш бахти. – Т.: Шарқ НМАК, 2004. – Б.243.

сида муштараклик бўлса, у қандай юз берган, деган табиий савол пайдо бўлади. Романлар орасидаги муштараклик ҳақида гап бораркан, бу икки адибнинг бир-бирига бевосита таъсири ҳақидаги масаладан кўра ушбу асарлар композицияси ва услубидаги яқинлик қай тарзда пайдо бўлганини тадқиқ этиш биз учун муҳимроқдир. Бундан ташқари, иккала роман ўз миллий адабиётида қандай из қолдиргани, миллий адабиёти тараққиётига қандай ҳисса қўшганлиги биз учун муҳимдир.

Маълумки, У.Фолкнер адабиётга биринчи жаҳон уруши туганидан кейин кириб келган “адашган авлод вакиллари”дан ҳисобланади. Э.Хемингуэй, Д.Дос Пассос, С.Фицжеральд ҳам шу авлод вакиллари эдилар. У.Фолкнер ижодида америка адабиётида реалистик анъаналарни юксакликка олиб чиққан Шервуд Андерсоннинг таъсири сезилиб туради. Шу билан бирга XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб Фолкнер ижодида Ш.Андерсон “анъаналари”дан узоқлашиш тамойили ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, адибнинг “Аскар мукофоти”, “Шовқин ва ғазаб”, “Ўлар чоғимда” каби асарларида ёзувчи ўзи ҳақида ҳикоя қилишни қаҳрамонларнинг ўз ихтиёрига қўйиб беради.

“Икки эшик ораси” ва “Ўлар чоғимда” асарларидаги муштараклик ҳақида гап бораркан, ҳар иккала роман композицион қурилмаси жиҳатдан ўзига хос асар эканига шохид бўламиз. Бундай ҳолат ҳар икки адиб ижодида ўз “устози” услубидан узоқлашиш жараёни рўй бераётганини кўрсатади. Ўз вақтида У.Фолкнер Ш.Андерсон реализмидан қандай “узоқлашган” бўлса, Ў.Ҳошимов ҳам А.Қодирий реализмидан шундай “узоқлашган”. Ҳар иккала адиб модернизм формалари таъсирида янгича бадиий тасвир услубини излаган ва буни топишга ҳаракат қилган.

Муштараклик ҳақида фикр юратар эканмиз, У.Фолкнер ҳам, Ў.Ҳошимов ҳам ўзига хос адиблар эканини алоҳида таъкидлаш керак. Масалан, У.Фолкнер тасвиридаги “онг оқими” Ў.Ҳошимов романидаги “онг оқими”дан кўра ёрқинроқ кўринади ва биринчи ўринга чиқади. Бевосита асарларнинг ўзига мурожаат қилайлик. Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” романи етти қисмдан иборат. Ҳар қисмда еттитадан боб бор. Роман 1930-йиллардаги очарчиликдан тортиб, 1966 йил Тошкент зилзиласигача бўлган катта даврни қамраб олади. Асар қаҳрамонлари Дўмбиравот, Нўғайкўрғон ва бошқа жойларда яшовчи оддий ўзбеклар бўлиб,

улар уруш арафаси, уруш ва ундан кейинги оғир йилларни бошдан кечирган кишилардир. Асар қаҳрамони Музаффар Қўқонга, она-сининг дафн маросимига кетиш жараёнида ўзининг бутун умрини эсга олади. Роман бошида муаллиф шундай деб ёзади: “Бу китобдаги кўп одамларни ўзим кўрганман. Кўплари билан гаплашганман. Баъзиларининг ўзи билан, баъзиларининг... руҳи билан... Баъзилари нимани гапирган бўлса, шуни қоғозга туширдим. Баъзилари нима гапирганини эмас, нима ўйлаганини ёзишга мажбур бўлдим (Начора, ҳамма рост гапиравермайди. Аммо ёлғон гапираётган одам ҳам ичида, барибир ростини ўйлайди)”².

У.Фолкнернинг “Ўлар чоғимда” романи эса новеллалардан ташкил топган бўлиб, асарда Американинг Йокнапатофа деган бурчагида истиқомат қилувчи оддий америкаликлар қисмати қаламга олинади. Романдаги макон, персонажлар исми адиб ҳаёлотининг маҳсули. Бироқ унда тасвирланган одамлар ўйлаб топилган эмас. Ёзувчи ўзи яхши билган, яхши таниган одамлар ҳақида ҳикоя қилади. Асар сюжетининг асоси Адди Бендрен исмли аёлнинг дафн маросими тасвиридан иборат. Унинг жасадини 40 миль масофага – Джефферсонга майитнинг қариндошларига элтиб, ўша ерда дафн этиш керак. Аммо адибни дафннинг ўзи ҳам, аёл вафотининг сабабалари ҳам қизиқтирмайди. Адибнинг нияти асар қаҳрамонларининг маънавий дунёси нақадар қашшоқлашиб, ҳамма нарсага бепарво, беписанд қарашга кўникиб кетганини тасвирлаш. Америка жанубига хос турмуш тарзи уларни шу қадар бемехр, ўзгалар дарадига беписанд бўлишга кўниктириб қўйган. Гарчанд Аддининг эри, болалари бўлса ҳам аёл шўрлик амалда сўққабош, ғариб бир кимсага айланиб бўлган. Яқинларидан бирон жонзот ажал билан олишиб ётган аёлга қилча ҳамдардлик билдирмайди. Ҳар ким ўзи билан ўзи овора. Бу аёл қисмати асарда биринчи бор Кора исмли кўшни хотин тили орқали ҳикоя қилинади. “Кўрпа тагида одам эмас, бир парча пайраҳа ётгандек. Тепасида турган қизалоқ елпигич билан елпинганда бемор шўрликнинг сочи ҳам қилт этмади...”³

У.Фолкнер инсон ўлими мавзусини диққат марказига чиқаради. Маълумки, бу жуда мураккаб ҳолат. Бундай паллада инсон ажал

² Ҳошимов Ў. Икки эшик ораси. – Т.: Шарқ, 2007. – Б. 3. Кейинчалик ушбу нашрга мурожаат қиламиз.

³ Фолкнер У. Когда я умираю // Иностранная литература. – 1990. – № 8. – Б. 6. Кейинчалик ушбу нашрга мурожаат қиламиз.

билан юзма-юз келади, қачондир аҳамиятли бўлиб кўринган тушунчалар қимматини йўқотиб, инсон тафаккури бошқа томонга бурилади, кадр-қиммат, меҳр-оқибат деган кадриятлар ярқ этиб кўрилади. Аммо Аддининг ўлими атрофдаги яқинларининг биронтасига таъсир қилмайди, уларнинг дунёқарашида умуман ўзгариш рўй бермайди. Масалан, беморнинг эри Анс хотинининг ажали етганини, майитни олис масофага олиб боришга тўғри келишини кўрабила туриб, хўжалигидаги битта-ю битта аравани бошқа юмушлар учун бир неча кунга жўнатиб юборади. Асар қаҳрамонлари арава қайтишини уч кун кутадилар. Ёки аёлнинг ўғли Кеш ҳали ўлмаган онасининг кўз ўнгида тобут ясашга киришади. Онаси эса бу манзарани деразадан кузатиб ётади. Аддининг битта-ю битта қизи Дюи Дэлл эса, онасининг тезроқ ўлишини кутади. Сабаби, дафн баҳонасида шаҳарга бориб, ўйнашидан илаштирган ҳомиласини бир ёқли қилиш. Анс хотинининг жасадини Джефферсонга олиб кетиши ҳам бежиз эмас. Мақсад майитни қариндошларининг ўзи юма-лоқ-ёстик қилиб кўмса-ю, эр ортиқча ҳаражатдан кутулиб, ўзига ясама тиш солдирса. Ўлик ортилган арава ўтиш мушкул бўлган йўллару тошқиндан кутуриб оқаётган дарёдан бир амаллаб ўтиб, тўққиз кун деганда манзилга етиб боради. Адди дафн қилинади, охир-оқибат Анс ясама тиш кўйдиради, тошқинда Кешнинг оёғи синади; Дэлл яна бир марта алданади. Аддига содиқ қолган ягона инсон унинг ўғли Джул, Джефферсонга етгунча ярим телба бўлиб қолади.

Ҳар икки муаллиф ижодига хос хусусият шуки, асар воқеалари спиралсимон тарзда ривожланиб боради. Қаҳрамонлар воқеаларни баён этиш давомида, ҳеч қачон бир-бирини такрорламайди, улар ҳар бири муайян воқеа ҳақида ўз нуқтаи назаридан келиб чиқиб ҳикоя қилишади. Масалан, романда Музаффар инида ем ташмалаётган чумчуқларни кузата туриб, “бири дадаси, бири аммаси бўлса керак” деб ўйлашининг ўзида нақадар теран маъно бор: унинг онаси йўқ. Раъно уни ташлаб кетган, бола фақат отаси ва аммасини билади ёки Қора амманинг Кимсан ҳақидаги гаплари. Робиянинг Кимсанни эслаш ҳолатларини кўз ўнгингизга келтиринг. Уларнинг ҳикояси бир-бирини тўлдириб боради ва айни пайтда ҳар бири у ёки бу воқеага ўз нуқтаи назаридан баҳо беради. Бир қарашда бу бир-бирига алоқасиз парча-пурча лахтаклардек кўриниши мумкин. Аммо романнинг бош мавзуси ўша тарқоқ воқеаларни мантиқан шу қадар боғлаб ташлайдики, у китобхоннинг диққатини асло чал-

ғитмайди. Турли ёшдаги, турли феъл-атворли, турли қисматли одамларнинг ҳикоялари ягона мантиқ ипига боғланиб, бир-бирини чуқурлаштиради. Қизиғи шундаки, Музаффар ва Қора амма, Шомурод ва Раъно, Робия ва Зақунчи – ҳаммаси воқеликка ташқаридан туриб назар солади ва баҳолайди. У.Фолкнер романида ҳам қаҳрамонлар воқеага шу тарзда четдан туриб қарайдилар ва ўз дунёқарашидан келиб чиқиб баҳо берадилар.

Ў.Ҳошимов ва У.Фолкнер романлари учун муҳим яна бир хусусият бор. Асарнинг бош қаҳрамони ким ўзи, деган саволга жавоб топиш қийин. У.Фолкнер романида бош қаҳрамон Адди бўлиши мумкин. Чунки воқеалар Адди атрофида айланиб туради. Бироқ, Кеш, Джул, Вардаман, Дюи Дэлл ва бошқалар ҳам иккинчи даражали персонажлар эмас. Ў.Ҳошимов романида эса бош қаҳрамон Музаффар бўлиши мумкин. Бироқ бошқа персонажлар ҳам бемалол бош қаҳрамон бўлишга ҳақли. Чунки уларнинг ҳар бири ўз ҳикояси билан китобхон кўз ўнгида тирик одамга айланади ҳамда замон ва маконда рўй бераётган воқеаларнинг ҳам иштирокчиси, ҳам баҳо берувчиси сифатда кўринади.

Қора амманинг номаълум аскар ҳайкалини кучоқлаб фарёд солгандаги ҳолатини эсланг. Айни пайтда Кимсан (тўғрироғи ҳайкал) ҳам воқеалар иштирокчисига айланади ҳамда Робияни “кўриб” хайрон қолади. “Қизиқ. Робия қариб кетибдими? Ахир мен қариганим йўқ-ку? Ўн тўққиздаман. Бундан чиқди Робия энди ўн саккизга киряпти. Нимага унақа! Нимага сочига оқ тушади! Анови ким? Шомурод тоғамга ўхшайди-ку! Худди ўзи! Фақат мўйлов қўйиб юрибди. Нега оқсоқланади? Э, бўлди! Демак, ярадор бўлган. Тоғам урушга кетганини Робия ёзган эди. Кўксида нишонлар. Бундан чиқди яхши жанг қилган... Фақат анави йигитни танимадим. Ясаниб олган новча йигит ким? “Амма” деб ойимга ёпишдими? Бундан чиқди Шомурод тоғамнинг ўғли. Менинг жияним!.. Унақа бўлса нега Робияни ойи деб гапирди. Робия нега тоғам билан келди? Балки... Начора! Бўлса бордир! Мен энди марҳумман-ку” («Икки эшик ораси», 480 -бет). Бу монолог, аниқроғи, дил фарёди тасвирда замон ва маконнинг ифодалаш мушкул бўлган армонли манзараси топилгандек. “Ўлар чоғимда” романида ҳам шундай армонли манзара бор. Ўлим тўшагида ётган Аддига ягона садоқатли инсон Джул шундай ҳикоя қилади: “У (гап беморнинг ўғли Кеш ҳақида кетяпти) шундоқ дераза рўйпарасида туриб, анави сабил

қолгур тобутни яшаш билан овора. Онасининг кўз ўнгида туриб мих қоқади, тахта рандалайди. Бемор шўрлик ҳар нафас олганда ранданинг ғиртиллаши, болганинг тақиллаши жонини суғуриб олаётгандир! Ўғил эса “кўряпсанми, она сенга қанақа ажабтовур тобут ясяяпман!” – деб писанда қилаётгандек. Ҳой, ноинсоф, онангни тириклайин тикмоқчимисан тобутингга!” (“Ўлар чоғимда”, 8-бет).

Ҳикоя қилувчилар ўзгаргани сайин ҳикоя оҳанги ҳам ўзгариб боради. Кўп ҳолларда улар бир-бирига тамоман тескари гаплар айтадилар, баҳслашадилар. Бундай пайтда асар йўналиши диалогга айланиб кетгандек бўлади. Аммо У.Фолкнер ҳам, Ў.Ҳошимов ҳам бу билан асарнинг яхлитлигига зарра путур етказмайдилар, аксинча, бундай “бир-бирини инкор этувчи” ҳикоялар асарнинг мантиқий яхлитлигини кучайтиради. Муаллифлар асардаги асосий ва баъзи иккинчи даражали воқеаларни ҳам “жамоа бўлиб ҳикоя қилувчилар” ихтиёрига ташлаб қўядилар. Табиий савол туғилади. Китобхон бир марта ўқиган ҳодисага бир қанча қаҳрамон тилидан бир неча бор қайтиш шартми? Ҳар икки адиб асарини ўқиган китобхон бир қарашда аҳамиятсиздек туюлган оддий детал, оддий имо-ишора ёки бир оғиз сўз тагида талай яширин маънолар ётганини кейинчалик тушунади. Хусусан, Ў.Ҳошимов романидаги бирон сатр, бирон хатбоши, бирон жумлани “ташлаб кетиш” мумкин эмас. Негаки уларнинг ҳар бири воқеалар ривожига хизмат қилади.

Жаҳон адабиётида оламни бола кўзи билан кўриш кенг тарқалган услуб. Масалан, В.Гюго, Л.Андреев, Х.Ли, Ч.Айтматов асарларида шундай ёндашувни учратиш мумкин. Ўзбек адаби асарларида кичик Музаффар, қизалоқ Робия, У.Фолкнер асарида эса Вардаман тилидан қилинган ҳикоялар оламни бола кўзи билан тасвирлаш қанчалик жиддий аҳамият касб этиши мумкинлигини исботлайди. Музаффар ҳикоясидаги отасидан “анқиб турадиган тамаки ҳиди”, “қоп-қора, думалоқ” коптокка ўхшайдиган Қора амма, “иягида холи бор хотин” каби деталлар роман давомида ўзига хос жиддий маънолар ташийдди.

У.Фолкнер асарида ақли ноқисроқ Вардаман кўзи билан катталар оламининг тасвирланиши тагида ҳам теран маъно ётади. Ақли заиф Вардаман атрофида қандай воқеалар содир бўлаётганини тушунмайди, аммо кўрганини яққол гапирди. Масалан, у майитни олиб кетаётган арава устида чарх уриб учаётган ўлаксахўр тасқара

кушларга эътибор беради. Нима учундир улар кун сайин кўпайиб бораётганини пайқайди. Катталар эса бунга аҳамият ҳам бермайдилар.

Оламни бола кўзи билан кўриш “Икки эшик ораси”да, айниқса, ёрқинроқ очилган. “Қора амма” сочидаги сўлкавойлар асардаги вазиятга қараб нозик, гоҳ хавотирли жиринглайди. Бола тили билан айтилган бу ҳолат китобхон учун муҳим тағмаъно ташийди. Ҳар икки адиб асарида ҳам ҳидлар, овозлар қаҳрамонлар ҳолатини чуқур очишга хизмат қилади. Кичик Музаффар учун Қора аммадан келиб турадиган қатик иси, отасидан анқийдиган тамаки ҳиди, нотаниш хотиндан анқиб турадиган гунафша бўйи муҳим аҳамиятга эга. Улар асар қаҳрамони катта бўлганидан кейин унутилмайди ва муаллиф биргина гунафша ҳиди билан “нотаниш хотин” айнан Раъно эканига ишора қилади. Романдаги олма гули ҳиди поклик ва садоқат рамзи каби таассурот қолдиради. Биринчи май байрами куни Кимсан билан театрга тушган Робия айнан шу ҳидни эслаб қолган. Музаффар билан Мунаввар учун ҳам олма гуллаган фасл алоҳида маъно ташийди. Қизиғи шундаки, воқеалар ривожига қараб ҳидлар ҳам ўзгаради. Робия Комил табиб совчиларини рад этган куни “ҳаводан қор ҳиди келади”. Қор эса олма гулларини мавҳ этувчи куч. Музаффар болалигида ҳар гал Раънодан гунафша ҳиди келиб турганини эслаб келган бўлса, охириги кўриши – Қўқонга борганида эса ундан валерианка ҳиди келаётганини пайқайди. Қор ҳиди олма гулини қанчалик рад этса, валерианка ҳиди ҳам гунафша исини шунчалик инкор қилади. Демак, Раъно қисматида қандайдир фожеалар яқинлашяпти. Романда фақат ҳидлар эмас, товушлар ҳам катта маъно ташийди.

У.Фолкнер романида ҳам шундай манзаралар бор. Вардаман ҳам товуш ва ҳидга эътибор беради. “Ўрмон товушини эшитиб турибман. Аммо бу тирик эмас, ўлик товуш. Сукунат...” (Ўлар чоғимда, 19-бет). Адиб тасвирлаган арава ортидаги карвондан келаётган ҳид марҳума Адди қисматини эслатиб турганга ўхшайди.

Табиийки, бола психологияси билан катта одам психологияси ўртасида катта фарқ бор. Кичик Музаффар билан Робия ўртасида рўй берган боб тасвирида ниҳоятда кескин ва узоқ вақт эсда қоладиган вазият бор. Робия кўп йиллар кутган севиклиси Кимсан урушдан қайтмагач, Қора амма илтижоси билан Шомуродга тегишга мажбур бўлади. Шу туфайли ўзини кечиролмайди. Тўйдан

кейин Музаффарни хурсанд қилиш учун сандикдан болага аталган кийим-кечакларни олаётиб, бир вақтлар ўз қўли билан Кимсанга атаб тиккан қийиқчаларни топиб олади. Бу драматик ҳолат ёш бола тасаввури орқали тасвирлангани учун ҳам китобхонни ларзага солади:

– Ночорман! – деди ўкраб. Шўрим қурсин! – Қаддини ростлаб, қийиқчани бағрига босганча, яна мук тушди.

– Кечиринг мени! – деди қийинқчани юзига босиб. У қийиқчани лабига босганча бўғиқ овозда аянчли қичқирди:

– Бошимни қаёққа олиб кетай? – икки қўлини қийиқча аралаш баланд кўтариб сочини чангаллади. Кўрқиб кетдим. Дадамнинг: “Яхши бола бўлмасанг, Роби опанг кетиб қолади”, дегани эсимга тушди.

– Йиғламанг, дедим кучоқлаб. – Роби опа йиғламанг, ойи... майли дадам билан ётмайман, сизминан ётаман...” (“Икки эшик ораси”, 118-бет).

Робиянинг изтироблари, фарёд солиши, бутун вужуди билан тўлғаниши қалбида бўлаётган тўфонни англатади. Қизиғи шундаки, кичик Музаффар ҳеч нарсага тушунмайди ва Роби опасини хафа қилиб қўйгани учун ўзини айбдор санайди. Тушунтириш қийин бўлган ҳолат! Робиянинг Кимсанга қилган илтижолари китобхонни ларзага солади. Китобхон ўзи билмаган ҳолда Кимсанга ҳам, Робияга ҳам, кичкинтой Музаффар фожеасига ҳам шерик бўлади.

Катталар ҳаётини бола кўзи билан англаш асарнинг таъсир кучини оширишини романдаги “Ғалати хотин” боби мисолида кўриш мумкин. Музаффар тили билан баён қилинган бу боб романнинг энг кучли саҳифаларидан бири. Раъно эмизикли чақалоғини қолдириб, Зақунчи билан Қўқонга қочиб кетган. Унга боланг ўлган дейишган. Раъно тасодифан ўғли тириклигини эшитиб, Тошкентга келади ва ўғлининг мактабига боради. Абдували билан ёнғоқ қоқаётган Музаффар “гунафша хиди анқиб турган бегона аёл”ни қоравулни келини деб ўйлаб кўрқиб кетади. Унинг фикри-зикри тезроқ қочиб қутулишди.

– Сен Музаффарсан-а? – деди товуши титраб. – Ўртоқларинг айтишди. Дарсга кирмабсан?

– Ҳа! – дедим Абдувалидан кўз узмай. – Нимаиди?

– Ўғлим! – хотин инграб юборди, қўлидаги сумкаси тушиб кетди.

– Музаффар! Кетма-а... Тирик экансан-ку! (“Икки эшик ораси”, 360-бет).

Муаллиф ўртадаги диалогда икки олам – Раъно ва Музаффарнинг бир ходисага икки хил муносабатини кўрсатади. Раъно болага мен онангман деган гапни уқтирмоқчи. Музаффар эса ёнғоғи билан овора. Шу ўринда ғалати ҳолат рўй беради. Музаффар қорнига ниманидир қаттиқ ботаётганини ҳис этади. Бу – дўппи тўла ёнғоқ. Бир қарашда адиб асосий воқеликдан четлашгандек, драматизм сусайгандек. Аммо аслида бу ҳолат вазиятни янада чуқурлаштиради. Раъно ҳам боласини қанчалик қаттиқроқ бағрига босса, унга шунчалик озор бераётганини сезиб қолади. Бу эса Раънонинг вазияти нақадар иложсиз эканини, унинг нақадар ночор ва бахтсиз эканидан дарак. Раъно Музаффар учун йўқ. У тукқан онаси – бегона хотинни танимайди, буни хоҳламайди ҳам.

Воқеликни икки хил планда баён этиш Ў.Ҳошимов поэтикаси учун хос хусусият. Бундай баёнда тағмаъно ёки метафорик маънога алоҳида ўрин берилади. Тағмаъно пайдо бўлишида ҳар хил бадий воситаларнинг аҳамияти беқиёс. Бунинг учун сўзлар ва мотивларни қайтариш, образ-символлар яратиш, ранглар, ҳидлар, деталлардан фойдаланилади. Бундай бадий образ яратиш усулини ўз вақтида Э.Хемингуэй *айсберг принципи*, деб таъкидлаган. Бунда муаллифнинг асосий, муҳим ва энг нозик фикрлари матнда жуда чуқур яшириб қўйилади. Шундай пайтларда китобхон аксарият ҳолларда ўзининг тассавурига мурожаат қилади, акс ҳолда, муаллифнинг фикрлари унғача етиб бормади. Бундай усул жаҳон адабиётидаги қатор ёзувчиларга ҳам хос бўлган. Масалан, америкалик ёзувчилар У.Фолкнер, Э.Хемингуэй, рус ёзувчиси В.Набоков тасвирни нозик ўйин тарзида олиб борадилар. Ушбу услуб Ў.Ҳошимов ижодида ҳам намоён бўлади. Масалан, ёзувчи айрим фикрларини шундай яшириб қўядики, китобхон муаллифнинг атрофдаги бўлаётган воқеаларга муносабатини илғаб олиши анча мушкул бўлади. Тағмаънони англашиш учун Ў.Ҳошимов сўзлар, деталлар, аввал тасвирлаган воқеаларни қайта-қайта баён этиш орқали, яъни бадий такрордан унумли фойдаланади. Ў.Ҳошимов ижодининг янгилиги ҳам шундаки, ушбу бадий такрорлар фикрни тўлиқ ифодаламасдан, фақат ишора қилиш, сукут сақлаш каби усуллар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда матнда жумбоқлик, сирлиликни юзага келтиради. Романга бевосита мурожаат қилиш орқали бунга ишонч ҳосил қилиш мумкин. Асарнинг биринчи бобларида Музаффарнинг ёшлиги билан боғлиқ хотиралари баён этилади. У катталарни кузатади, ўйин-

лар ўйнайди, кўнгилсиз воқеа бўлиб ўтган, кўлини синдирган кунларини эслайди. Бир қараганда, бу оддий ҳолат. Лекин бирданига, матнга қаҳрамон ва китобхон учун тушуниб бўлмайдиган бир неча марта қайтарилган Шомуроднинг “Ўлдираман!” деган сўзлари кириб келади. Бироз кейинроқ айнан “Шомурод ... ўлдираман”, – деб алаҳсирайди” – деган сўзлар Қора амма ҳикоясида ҳам учрайди”. Ушбу такрорларнинг вазифаси шундан иборатки, биринчи навбатда, улар китобхонни ўйлантириб қўяди ва воқеани эслаб қолишга ундайди. “Ўлдираман!” сўзининг такрорланиши Шомурод ҳисларининг қанчалик драматик теранглигини англатади. Ундан ташқари лексик такрор композицион вазифани ҳам бажаради: асар бошида белгиланган бир кичкина мавзу, такрорларнинг қўлланилиши сабабли асар давомида жуда катта воқеа ва муаммога айланиб кетади. Асарда воқелар бир неча марта ҳар хил қаҳрамонлар томонидан такрорланиб баён этилар экан, муаллиф бўлаётган воқеани китобхон бошидан яна бир бор кечиришига ундайди. Асардаги анчагина воқеалар содир бўлганидан кейин китобхон учун Шомурод изтиробларининг сабаблари аён бўлади, Раънонинг бошидан ўтган воқеалар маълум бўлади. Бу эса Ў.Ҳошимов тасвирининг ўзига хослигидан далолат беради. Асарда бир-икки жумла билан қилинган имо-ишоралар, китобхон учун топишмоққа айланади. Роман бошланишида шундай жумла бор: “Тор кўча. Қор босган каталакдек ҳовли. Чақмоқ телпаки киши. Совуқ вокзал. Лагандаги ош. Қон йиғлаб қолган онам...”, “Авваллари ҳам шунга ўхшаш аҳволга тушганман. Ҳов, ўшанда Кимсан акамни кузатганимиздан кейин... Очил акадан совчилар келганда... Йиғлаб-йиғлаб Кимсан акамга хат ёзганимда... Бобом ўлганида...” Бундай саволлар китобхон ҳаёлини муттасил жалб қилиб туради ва у асарни янада қизиқиб ўқишда давом этади. Бир ҳодисага ҳар ким ўз нуқтаи назаридан қараши ҳам полифоник кудратни кучайтиради. Масалан, Робия ўз тўйидан норози. Унинг ўз изтироблари бор. Кичик Музаффар учун эса отанинг уйланаётгани ҳам, кимга уйланаётгани ҳам барибир. Унинг нияти келин бошидан сочилган ширинликлардан кўпроқ олиб қолиш. Бу ўринда китобхон ҳам рўй бераётган воқеа-ҳодисаларни янада теранроқ ҳис қилишга мажбур бўлади.

Романдаги ҳар бир детал алоҳида маъно ташийдими. Умар Закунчи портретидаги “Чақмоқ телпак” ва “Ингичка мўйлов” деталлари асар давомида бир неча марта учраса ҳам бир маънони так-

рорламайди. Закончининг мўлови гоҳ чиройли бўлса, гоҳ истехзоли қийшаяди. “Бозордаги ўғри” бобида эса мўйлов кўркувдан титраб кетгандек бўлади. Чакмоқ телпак эса олифта мунофиқ Закончи оламининг бир бўлаги. Кўп ҳолларда муаллиф асар қаҳрамонларининг исмини айтиб ҳам ўтирмай, уларнинг бирон белгисини айтиш ёки ишора билан кифояланади. Бўрижар, Алвасти кўприк деталлари ҳам ҳар хил ҳолатда турли маъно касб этади. Эсингиздами, ҳар сафар “Алвасти кўприк”ка яқин келиши билан оёғи қалтирайдиган Робия Шомурод тоғасининг уйига тасодифан кириб, Раённинг хиёнатини кўргач, “Раёно янгамникида кўрганларим олдида “Алвасти кўприк” нима бўпти деган хулосага келади. Бу кўприк инсонларнинг сарасини саракка – пучагини пучакка ажратадиган воситадек таассурот қолдиради.

У.Фолкнер романида ҳам дарё тасвири бор. Бу романга ҳам дарё детали бежиз киритилган эмас. Дарё тошиб кўприкни олиб кетади. Хачирлар сувга чўкиб, майит ортилган арава сувга ағдарилади. Бу билан У.Фолкнер бу дунёда маънавият қолмади, сувга оқиб кетди, дегандек бўлади.

Ў.Ҳошимов ижодининг яна бир ўзига хос хусусиятларидан бири бу “алданган кутиш” усулидан унумли фойдаланишидир. Бундай усул В.Набоков ижодида ҳам учрашини эслатиб ўтиш ўринли. Масалан, ёзувчининг “Машенька” ва “Қатлга таклиф” номли романлари бошидан охиригача ана шу усулга қурилган. Асардаги ҳар бир воқеа ана шу кутишлар орқали ўз аксини топади. Китобхон ва асар қаҳрамонлари воқеалар содир бўлиши давомида Машеньканинг Россиядан Германияга келишини астойдил кутишади. Аммо Машеньканинг келишини ёзувчи тасвирламай асарни тугатиб қўя қолади. Китобхон иккиланиб қолаверади: Машенька етиб келадими ёки йўқми? Иккинчи романда бош қаҳрамон Цинциннатни қатл қилишлари керак. Ёзувчи қатлнинг сабабларини ҳеч қаерда айтиб ўтмайди. Аммо Цинциннат шу қадар бечора ва шу қадар беозорлиги китобхонда қатлни бўлмаслик истагини ва шунга умидни уйғотади. Аммо асар охирида Цинциннат барибир қатл қилинади.

Кўриниб турганидек, ушбу асарларда ёзувчи китобхонни куттириш орқали у билан билан жуда нозик “ўйин” олиб боради. Ушбу усул Ў.Ҳошимовнинг мазкур асарида ҳам қўлланилишининг гувоҳи бўламиз. Масалан, асар бошида «Қора амма ҳикоясида» амманинг дарди ҳақида гап кетади. Лекин муаллиф Қора аммани

нималар безовта қилаётганини тасвирлашга шошилмайди. Анча воқеалар содир бўлгандан кейин китобхонга аён бўладики, бу дард – Музаффарнинг онаси йўқлиги, Робияни Шомуродга узатиши. Ёки романдаги воқеалар Музаффар онасининг вафотини маълум қилиниши билан бошланади. Аммо бир мунча вақт ўтгандан кейин маълум бўладики, Музаффарнинг онаси – Робия тирик. Аммо асар воқеаларининг ярми содир бўлганидан кейин Музаффарнинг ҳақиқий онаси Раъно эканлиги китобхонга аён бўлади. Ана шундан кейингина асар қаҳрамонлари гапларининг мазмуни, айрим воқеалар, ишоралар ўқувчига аён бўла бошлайди. Шунга ўхшаган мисоллар асарда талайгина учрайди.

Ҳар икки адиб ижодида замон ва макон ҳиси аниқ кўриниб турса-да, рўй бераётган ҳодисалар орасидаги замон масофаси узок бўлиши ҳам мумкин. Масалан, “Икки эшик ораси”да қарийиб қирк йиллик воқеалар қамраб олинган. Бир бобидаги воқеа ўтган асрнинг 50-йилларида рўй берса, кейинги боб 30-йилларга қайтиб қолади. Ёки тағин бир ҳолат. Адибларнинг асарларини синчиклаб ўқиган одам, ҳар бир ёзувчи асарида бир-бирига яқин ва таниш персонажларни учрашини пайқаш мумкин. Бу жаҳон адабиётида учраб турадиган ҳолат (масалан, О.Бальзак, Э.Золя, В.Набоков ижодларида). Ҳар бир янги яратган асарида, уларнинг умумий характери сақланиб қолса-да, янги қирралари очилади. У.Фолкнернинг “Шовқин ва ғазаб”, “Авессалом”, “Енгилмаганлар” романларида адибнинг ўз бобосини эслатувчи образ учрайди (Дж.Сарторис). Ў.Ҳошимов ҳикоя, қисса ва романларида эса Она образини кўп учратиш мумкин. “Баҳор қайтмайди”, “Урушнинг сўнгги қурбони”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” асарларидаги оналар қайси бир жиҳатдан бу мавзудаги энг ёрқин асарлардан бири – “Дунёнинг ишлари”даги Она образини эслатади ва тўлдиради. Ёки “Дунёнинг ишлари”даги Далавой налугчи билан “Тушда кечган умрлар”даги Комиссар, Умар Закунчи образлари бир-бирини тўлдиради.

Ўткир Ҳошимов реализмнинг бош йўналишини инкор этмаган ҳолда унинг “рамка”сидан чиқиб кетган ва бу билан О.Мухтор, Х.Дўстмуҳаммад, У.Ҳамдам, А.Дилмурод каби адибларга ҳам маълум маънода “йўл очган”.

Ў.Ҳошимов ва У.Фолкнер роман шакли устида ишлаш давомида инсоннинг руҳий оламига чуқур кириб боришга ҳаракат қилдилар ва бу йўлда тасвир усулини кенгайтиришга эришдилар.

СЕВИМЛИ ЁЗУВЧИМ

Ўшанда еттинчи синфда ўқирдик. Яхши китобнинг “таъмини” ола бошлаган кезларимиз. Ёзги таътилдан бошлаб қолган таътил ва дам олишлар асосан пахта даласида ўтарди. Китоб ўқиш учун энг қулай пайт тушлик вақти эди. Бундай пайтда на бригадир, на хисобчи гапиролмасди. Тушлик вақтини қандай ўтказиш ҳар кимнинг ўзига боғлиқ. Бизнинг бригадада тушлик вақтидан унумли фойдаланиб, бадиий китоб ўқиш анча яхши йўлга қўйилган.

Яхши китобни ўқиш учун навбатда турардик. Масалан, ўша йиллари асарлари қўлма-қўл бўлиб ўқилган машҳур ёзувчилар – Одил Ёқубов, Шухрат, Пиримкул Қодиров, Саид Аҳмад, Мирмуҳсиннинг изидан Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Шукур Холмирзаев, Ўткир Ҳошимов, Неъмат Аминов адабиёт оламига шиддатли тўлқиндай кириб келишди. Ўзининг дастлабки асарлари билан китобхонларни забт эта бошлаган истеъдодли ёзувчилардан бири шубҳасиз, Ўткир Ҳошимов эди.

Дастлаб қўлимга ёзувчининг “Баҳор қайтмайди” қисса ва ҳикоялардан иборат китоби тушди. Мендан олдинги навбатда тўрт киши бор эди. Бахтимга мендан олдин рўйхатда турган Саломат опа касал бўлиб қолди. Навбат сурилди. Хурсанд бўлиб китобни икки кун тушлик пайтида ўқиб тугатдим. Ва узоқ вақт китоб таъсирида юрдим. Шу-шу Ўткир Ҳошимов менинг сеvimли ёзувчимга айланди. Унинг асарларини излаб ўқийдиган бўлдим.

Тошкентга ўқишга келгач, 1973 йилда Ўткир Ҳошимовнинг “Қалбингга қулоқ сол” қисса ва ҳикоялар китобини олдим. Бу китобни ҳам қайта-қайта ўқиб чиқдим.

Ёзувчининг асарлари китоб дўконлари пештахталарида кўп турмасди. Айрим китобларга ўхшаб чанг босиб ётмасди. Босилиб чиқиши билан тез орада сотилиб кетарди. Айниқса, адибнинг “Нур борки, соя бор” романи жиддий баҳс-мунозараларга ва китобхонлар ўртасида ҳақиқий шов-шувларга сабаб бўлган эди. Янглишмасам, олтмиш минг нусхада чоп этилган роман бир ойнанинг нариберисида сотилиб кетганди. Бу ажойиб роман туфайли сеvimли ёзувчим билан юзма-юз танишим, у кишидан дастхат олиш бахтига муяссар бўлганман. Ўшанда Ўткир ака “Тошкент оқшоми” газетасида ишларди.

Нима сабабдан Ўткир Ҳошимовнинг китоблари севиб ўқилади, деган саволга адиб асарларини қайта-қайта ўқиш жараёнида ўзимча жавоб топгандек бўлдим.

Биринчидан, Ўткир Ҳошимов асарлари ниҳоятда халқчил ва халқона, ҳар бир сатрида, тасвирида ўзбекнинг ҳиди келиб туради. Адиб яратган характерлар киприк қоқишигача ўзбек. Иккинчидан, Ўткир Ҳошимов асарларида юракни жизиллатадиган, баъзан қаттиқ ҳаяжонга соладиган дард бор. айниқса, “Дунёнинг ишлари” қиссаси ва “Икки эшик ораси” романининг ҳар бир ҳикояси ва ҳар бир боби чуқур изтироб ва дард билан ўқилади. Баъзи саҳифаларда юзингизда табассум пайдо бўлса, баъзи саҳифаларни ўқиб юрагингиз йиғлайди. Ёзувчининг энг катта бахти ҳам шунда. “Шундай асар ёзсангки, китобхон уни ўқиётганида ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса. Китобни ўқиб бўлган куни кечаси билан ухлолмай, тўлғониб чиқса... Вақти келиб ўша китобни яна қўлига олганида ҳаяжонга тушса... Орзум шу...”, деб ёзади Ўткир Ҳошимов. Назаримда, ёзувчи ўзи орзу қилган асарларини китобхонларга тақдим эта олди.

Ўткир Ҳошимовнинг саҳна асарларини томошабинлар севиб томоша қиладилар. Ёзувчининг қаламидан тўкилган ҳажвий ҳикоялар, ҳангомалар китобхонларга ҳамиша қаҳқаҳа улашади. Айниқса, “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” китобининг қайта-қайта нашр этилаётганлиги ҳам Ўткир Ҳошимов асарларининг китобхонлар ўртасида қўлма-қўл бўлиб, завқ билан ўқилаётганида ёрқин мисолдир. Ёзувчи шундай дейди: “Китобхон меҳрини ялиниб ҳам, “зўравонлик” қилиб ҳам, сотиб олиб ҳам бўлмайди!

Худо китобхон меҳридан бегона қилмасин!”

Ўткир ака инсон сифатида самимий ва бағрикенг. Устозлари, дўстлари ва шогирдларига яхшилик қилишдан чарчамайди. Севимли ёзувчимнинг ҳимматидан, яхшиликларидан бир ука сифатида камина ҳам баҳраманд бўлиб келаётирман.

Машҳур адиб ва самимий инсон, давлат ва жамоат арбоби, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовни қутлуғ ёши билан чин дилдан қутлаб, у кишига мустаҳкам соғлик, узоқ умр ва улкан ижодий зафарлар тилаймиз. Ҳали кўплаб авлодларнинг севимли ёзувчиси бўлиб юришларини Аллоҳдан сўраймиз.

Сайди УМИРОВ,
филология фанлари номзоди, доцент

ЎТКИР ПУБЛИЦИСТ

Ўткир Хошимов таниқли ҳикоянавис, қиссанавис, романнавис бўлиши баробарида сермахсул, ўткир публицист ҳамдир. "Оқ камалак", "Нотаниш орол", "Хазина", "Бадбахт дала тутқуни", "Саккизинчи мўъжиза", "Инсоф" каби публицистик китоблари, ғаройиб саёҳатномалари, газеталарда бот-бот чиқиб турадиган мақола, суҳбатлари, эфир, экрандан янграб турадиган ўйчан, мароқли суҳбатлари, анжуман, учрашувлардаги эҳтиросли нутқлари бунинг ёрқин далилидир. Бундан ташқари, аксарият ҳикоялари, "Баҳор қайтмайди", "Дунёнинг ишлари", "Қалбингга кулоқ сол" қиссалари, "Нур борки, соя бор", "Икки эшик ораси", "Тушда кечган умрлар" романлари, "Қатағон" драмасида публицистик руҳ билан йўғрилган ўринлар кўп. Умуман, адиб асарларида бадиийлик билан публицистика бамисоли эт билан тирноқ, ўзаро вобаста туради.

Бадиий асарнинг публицистлиги, публицистик руҳини ҳамма ҳам бирдек маъқулламаслиги, хушламаслиги мумкин: ялтироқ, сохта, хайбаракаллачи, асар томирига сингиб кетмаган, юзада ёғ сингари сузиб юрадиган, тасвир таъсир кучини сусайтирадиган, саёз сувдек кўпикланиб, ваҳима қилиб оқадиган "публицистика" ҳақида гап кетса – бу тўғри. Далилли, мулоҳазали публицистика теран дарё янглиғ сокин "оқади", лекин қаъридаги пўртаналар гирдобини ўқувчига, томошабинга ўтади, жунбушга келтиради, фикрни, тасаввурни чарх урдиради. Ўқувчи "Икки эшик ораси" қахрамонлари, персонажлари кечинмалари, орзу-армонлари, дард-изтиробларига шерик бўлади. "Тушда кечган умрлар", "Қатағон"нинг кўп ўринларида персонажлар нутқи, муаллиф нутқи босими, харорати баланд. Инсон қон босимининг баландлиги – шикастлик аломати бўлса, бадиий, публицистик асарда вақти-вақти билан баланд қон босимининг кузатилиши асло носоғломлик эмас, тетиклик, бардамлик белгисидир.

Кўплаб қисса, роман драмалар муаллифи, ўзбек адабиётининг яқин дўстларидан, тарғиботчиларидан бўлган таниқли рус адиби Константин Симонов ўз китобларидан бирини "Журналист бўлиб қоламан" ("Остаюсь журналистом") деб атаган, севимли соҳасида

мунтазам, танаффус билмай ижод қилганини эслайлик. Бу эътироф бир қанча ўзбек адиблари, жумладан, Ўткир Ҳошимов ижодига ҳам хосдир. ТошДУ (ҳозирги ЎЗМУ) филология факультети журналистика бўлимида ўқиб юрган кезларидаёқ Ўткир газеталарда хабар, мақолалари билан қатнашиб туради. Ўқишни битиргач, узоқ йиллар "Тошкент оқшоми", "Тошкент ҳақиқати" газеталарида ишлади, "Шарқ юлдузи"га бир неча йил муҳаррирлик қилди, эфирда, экранда адабиёт, маънавиятнинг долзарб масалалари бўйича суҳбатлар олиб борди. Олий мажлис депутати, кўмита раиси бўлган йилларда матбуот ва оммавий ахборот воситалари муаммолари билан фаол шуғулланди. Кейинги йилларда "Театр" журналини бошқармоқда.

Журналистика бор, публицистика бор. Уларнинг муштарак жиҳатлари кўп, айтиш чоғда фарқли томонлари ҳам мавжуд. Ҳар қандай публицистик асар, шубҳасиз, журналистик асар, лекин ҳар қандай журналистик асар публицистикага дахлдор бўлмаслиги, унинг даражаси, савиясига кўтарила олмаслиги мумкин. Журналистика, асосан, кўлам, сиғим, сон, горизонтал ўлчов билан, публицистика сифат, жасорат, маҳорат, вертикал ўлчов билан ўлчанади, баҳоланади. Публицистика чўққисига журналистика пилла поялари, тепаликлари орқали, билим, тажриба, малака тўплаб чиқиб борилади. Олим, арбоб, ёзувчи, танқидчи, ўқувчи публицистикасининг ҳам ўзига хос хусусиятлари бор. Ёзувчи публицистикасининг мантикий муҳокама ва образли тафаккур, жасорат ва маҳорат вобасталигида юзага келади.

Муаммоли, таҳлилий публицистикага жамиятда эҳтиёж, зарурат, айтишга, кучли. Ўткир Ҳошимов замона зайлини тез илғаб фикр юритадиган, қалам сурадиган ҳозиржавоб ижодкорлардан. Унинг долзарб, оғриқли мавзулардаги, жиддий, муаммоли, таҳлилий публицистикаси бунинг далолати. Публицистиканинг ижтимоий педагогика деб аталиши бежиз эмас. Публицист Ўткир Ҳошимовни ижтимоий, маънавий муаммолар кўпроқ банд этади. Бу муаммолар йиллар оша тобора муҳим аҳамият, долзарблик касб этмоқда. Инсоннинг мураккаб ички олами, маънавий-ахлоқий камолоти, жамият, юрт, жамоа, оила олдидаги бурчи, масъулияти, моддий бойлик билан маънавий қашшоқлик орасидаги узилиш, истеъмомчилик пойгаси, тўқликка шўхлик, ҳаромхўрлик, мешчанлик, лоқайдлик, оқибатсизлик, тошбағирлик, имон-эътиқоднинг сустлиги, миллатлар орасига нифақ солишга уриниш каби иллатлар адиб-

публицистни анчадан бериб ўйлантириб, ташвишлантириб, қаламга олишга, фикрларини ўқувчи билан баҳам кўришга ундаб келади.

Маънавий-ахлоқий муаммолар доирасини публицист кенг миқёсда, турли аспектларда, ранг-баранг қирраларда кўришга, таҳлил этишга интилади. Масалан, "Нон – имон" деган туркумни ташкил этган "Ишонини қийин бўлган воқеа", "Дадам айтиб берган даҳшатли ҳодиса", "Нон иси", "Арзон, аммо бебаҳо", "Тўқликка шўхлик", "Нон... ароқ шишасидан арзонми?" мақолалари фикримиз далили бўла олади. Бир неча йиллар муқаддам ёзилган ушбу туркум мақолалар муаммобандлиги, характерли мисолларга мўллиги, далил-аргументларининг ишонарлилиги, ҳикоя, баённинг изчиллиги, таъсирчанлиги, полемик руҳи, услубининг раванлиги билан ажралиб туради ва бугунги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаган. Публицистиканинг энг муҳим, асосий вазифаларидан бири жамоатчилик фикрини шакллантириш ва омма онига таъсир этишдир. Шу маънода адибнинг "Қалбнинг оппоқ дафтари", "Муқаддас қасамни бузганлар" мақолалари алоҳида таъкидланишга лойиқ. Педагогика, медицина мавзуларида ёзилган ушбу мақолалар ўз вақтида анча-мунча шов-шув бўлган, хос вазирликлар коллегияларида муҳокама қилинган эди.

"Қалбнинг оппоқ дафтари"да публицист етмишинчи, саксонинчи йилларда кўпчилик мактабларда юз фоиз ўзлаштириш учун ҳаракат кучайгани фактини келтириб, бу нохуш тенденцияга кескин норозилик билдиради. Фойизлар кетидан қувиш, "илғорлик"ка, сиртқи ялтироқликка интилиш, чала билимларни тўла деб қўшиб-чатиб ёзиш ва ҳ.к.лар ана шу шубҳали пойганинг "соврин"лари, асоратлари эди.

"Муқаддас қасамни бузганлар" мақоласининг китоб вариантыда ярим бетлик изоҳ бор. Мақола "Тошкент оқшоми"да босилгач, газета таҳририяти, муаллиф номига кўплаб хатлар келади, муаллифлар мақолада ғоят муҳим муаммо кўтарилганини яқдил маъқуллашиб, шифокорлик касбини улуғлаётган кишилар, шунингдек, бу номни ерга ураётган айрим кимсалар ҳақида ёзиб юборишади. "Тўғри гап тукқанингга ёқмас" дегандек очик, аччиқ фикрлар республика соғлиқни сақлаш вазирлигидаги айрим масъул ходимларга ёқмайди, улар публицистни тухматчиликда, ифвогарликда айб-лашга, раддия юборишгача борадилар. Юқори доираларда газета чиқиши қўллаб-қувватланади.

Ўткир Ҳошимов кўп йиллардан бери "Дафтар хошиясидаги битиклар" номи остида ҳикматли сўзлар, қайроқи гаплар, фикр сачратқилари, митти ҳикоялар эълон қилиб келади. Барини тўплаб бадий-фалсафий китоб қилиб чиқарди. Кейин тўлдириб, янги нашрини тақдим этди. Ҳозиргача саккиз марта нашр этилди. Костюм, пальтонинг чўнтақларига сиғадиган чокқина китоб машхур бўлиб кетди: уни метро, автобус, трамвайларда, навбат кутиб турганлар ўқишаётганини кўп кузатганмиз. Муаллифнинг ўзи ҳам ижодий учрашувларда "Битиклар"дан парчалар ўқишни хуш кўради: ҳам қисқа, ҳам теран, ҳам мароқли, майин юмор, тагдор хажвга бой ижоднинг ушбу шакли кейинги йилларда бизнинг ёзувчиларимизда ҳам урф бўлаётгани: Асқад Мухтор "Тундаликлар"и, Иброҳим Ғафуров "Мансуралар"и, Ғайбуллоҳ ас-Салом...

"Қисқалик – истеъдоднинг ҳамшираси" ақидасига амал қилган адиб лўндаликка, оз сўз орқали кўп маъно англатиш, фикр қаймоғини беришга интилади. Кутилмаган иборалар, мақол, матал, ривоятларга унумли ва ўринли мурожаат, савол-жавоб (диалог), дил изҳори (монолог), қарши қўйиш (антитеза), ёнма-ён қўйиш (параллелизм), маҳобат ва кичрайтириш, қайроқи гаплар, сўз ўйинлари, калит-сарлавҳалар, митти қатра-фикралар – ёзилажак асарларнинг ҳамиртурушлари – бу ва бошқа фазилатлар, муаллифнинг эътирофича, кузатувлари, ўйлари, бир қадар табассумли хулосалари – бари "Битиклар"да мужассам. "Телбаларга таъзим қилинг! Юзта донишманд айтолмаган ҳақиқатни битта телба айтади!" "Девонаи ҳақгўй" битигидаги бор гап шу. Жумбоқ номи, илк сатрга муаллиф изоҳи, хулосасига тан берасиз. "Яхшигайм, ёмонгайм бирдек яхши кўринишга уринадиган одам энг хавфли одамдир", – дейилади бир битикда. Бир битикда Худодан умр, бахт, фарзанд, давлат, омад сўраб мурожаат қилишганини кўп кўрган ҳолда "мен нодонга бир чимдим ақл бер" деб сўраган бандасини кўрмаганига афсусланади.

"Начора, нур бор экан, соя ҳам бўлаверади. Биров нурни танлайди, биров сояни..." Балки бу битик" муаллиф хаёлида қачонлардир туғилиб, дафтарига тушгандир, "Нур борки, соя бор" романига ҳамиртуруш бўлгандир. Умуман, анча-мунча битикларни ўқиганимизда, булар ёзилган ва ёзилажак асарларнинг ҳамиртуруши эмасмикан, деган фикр хаёлимиздан кечади.

Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари иккинчи ярмидан кейин Ўткир Ҳошимов публицистика билан айниқса фаол шуғуллана

бошлади. Ошкоралик, ҳур фикрлик эпкинлари, ўзликни англаш, кадриятларни кадрлаш, Орол тақдири, она тилимиз истиқболи тўғрисида қайғуриш, саъй-ҳаракатлар, юртимизда юз берган мураккаб вазият, собиқ марказ ёпиштирган "пахта иши", "ўзбеклар иши" каби ёрликлар, Москва, Ленинград, бошқа шаҳар, вилоятлардан юборилган "десант раҳбар"ларнинг қилмиш-қидирмишлари, хурмача қилиқлари, кўпгина беайб одамлар, заҳматкаш деҳқонларнинг қамалиши ва бошқа нохуш ҳолатлар, буюк тарихий воқеа – Республикамизнинг Мустақилликни қўлга киритиши, истиқболга кенг йўллар очилиши миллатпарвар ижодкорларни лоқайд бўлмасликка, қўлга қалам олишга, ҳозиржавоб жанрга кўп мурожаат этишга даъват этди.

Ў.Ҳошимов вақти-вақти билан халқаро мавзуларда ҳам қалам тебратиб туради. Адиб ҳаётни, матбуотни синчков кузатади, бошқалар анчайин эътибор бермайдиган далил, воқеаларга алоҳида диққатни қаратади, хулосалар чиқаради. "Дўстлик ҳурматдан бошланади" мақоласида "Клуб служебного собаководства" тўпламида "Итларга қандай лақаб қўйиш керак?" – деган мақола билан чиққан И.Духновскийнинг "тавсия"ларига кескин эътироз билдиради. Итшунос таклиф этган лақаблар рўйхатида, асосан, мусулмон халқларига хос номлар кўп учрашини ва буни "мутахассис" марказ ёрликлар ёпиштирган, ёмонотлик қилган халқ томорқасига тош отиб қўйиш ниятида қилганини таъкидлаб ёзади: "Афсус, китобда И.Духновскийнинг исми-шарифи тўлиқ айтилмаган. Билмадик, балки Игордир, балки Иван, балки Илья...". Нима бўлганда ҳам итга бу қадар беқиёс меҳр қўйган муаллиф ўз тавсиясида бирорта (хатто энг зотдор итга ҳам) Игорь, Иван, Илья деб лақаб қўйишни лозим топмайди. Тўғри-да, айтайлик, итшуноснинг ён қўшниси тўрт оёқли биродарига Игорь (Иван ёки Илья) деб исм қўйса-да, унинг кўз ўнгида "Игор, мана еб ол" деб суяк ташласа, итсевар "олим" бу манзарадан унчалик ҳам қувонмаса керак. Шундай экан, нега у ўзига раво кўрмаган нарсани ўзгаларга раво кўради?"

Москва журналларидан бирида босилган "Маиший ислом" мақоласи ҳам ҳудудимиз халқлари турмуш тарзи, урф-одатлари, тарихий кадриятлари ҳақида юзаки тасаввур беришини, баъзан аноним хатлар асосида ёзилганини Ў.Ҳошимов далиллар асосида исботлаб беради. Оташин, ёлқинли нутқ ҳам публицистиканинг ёрқин намунаси бўлиши мумкин. Ўткир Ҳошимовнинг Ўзбекистон компартия-

сининг XXII съездида (1990 йил, 4 июнь), иттифоқ коммунистларининг XXVIII съездида (1990 йил, 5 июль) сўзлаган нутқлари жасоратли дадил публицистиканинг сара намуналаридандир.

Ўткир Ҳошимов қисса, романлари публицистик руҳ билан йўғрилганини алоҳида таъкидлаш керак. Бу хусусият ушбу "Нур борки, соя бор", "Икки эшик ораси", "Тушда кечган умрлар" романларидаги қаҳрамон, персонажларининг монолог, диалогларида, онг оқимида, муаллиф нутқида, хат, ҳужжатларда бўртиб намоён бўлади.

АСАР ТИЛИ – ЁЗУВЧИНИНГ ҚАЛБИ

*«Ёзувчининг ўқувчига айтадиган дарди қанча кучли бўлса, асар тили шунча бийрон бўлади»
«Дафтар ҳошиясидаги битиклар»дан*

Ўткир Ҳошимов айтмоқчи “бадий ижод” худди “нотаниш орол”га қилинган саёхатга ўхшайди. Бу “орол”нинг сир-синоатларини кашф этиш эса ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Менимча, чинакам ижод ҳар қандай назариялару, қонун-қоидалардан устун туради. Ота-боболари бешикчи ўтган хунарманднинг оддий ёғочдан яратган мўъжизаларини, маҳоратини эсланг! «Готика», «акустика», «конструктивизм», «барокко» сингари архитектура атамаларини хаёлига ҳам келтирмаган халқ усталари бунёд этган қадимий меъморий обидаларни, осори-атиқаларни кўз олдингизга келтиринг!

Бадий ижод ҳам шунақа нарса. Бадий асар аввало ёзилади, бошқа гаплар кейин унинг атрофида пайдо бўлади. Шу маънода, бадий ижод ҳам том маънода сирли ҳодиса. Ўткир Ҳошимов топиб айтганидек, «саккизинчи мўъжиза».

«Тасаввур қилинг, – деб ёзади у. – Сиз тасвирий санъат музейига кирдингиз. Полотнолардаги рангларни, одамларнинг қиёфасини кўзингиз билан кўриб, ҳаяжонга тушасиз. Тасаввур қилинг, сиз магнитофонда мусиқа тинглаяпсиз. Чолғу оҳанглари, хонанданинг овозини қулоғингиз билан эшитиб, ҳаяжонга тушасиз... Энди тасаввур қилинг: сиз китоб ўқияпсиз. Оқ қоғозда қора чизиқлар – ҳарфлардан бўлак ҳеч қанақа ранг йўқ. Ҳеч ким куй ҳам чалмайди. Аммо асарни ўқишга киришишингиз билан кўз ўнгингизда рангин манзаралар пайдо бўлади. Қулоғингиз остида ажиб оҳанглар жаранглай бошлайди. Ўзингиз билмаган ҳолда қаттиқ ҳаяжонга тушасиз...

Ҳеч шубҳасиз, бадий адабиёт – дунёдаги саккизинчи мўъжиза».

* * *

«Фақат ўзинг билган, ишонган нарсанигина ёз» деб таълим беришади устозлар. Шу маънода, Ўткир Ҳошимов ижодига назар ташлаган киши, аввало, ўзига таниш ва кадрдон манзараларга гувоҳ бўлади. Яъни ёзувчи айтаётган ва айтмоқчи бўлаётган фикрлар унга ҳам бегона эмас, уни ҳам ҳаяжонга солади, ўйлатади, куйдиради, кулдиради.

Ким билсин, «асардаги ҳаётӣлик» деганлари балки шудир? Ўткир Ҳошимов ижоди, асосан, кечаги, бугунги ва эртанги ўзбеклар ҳаётига бағишланган дейилса, муболаға бўлмаса керак. Уларда олис ва яқин уруш садоларини ҳам, собиқ шўро тузуми истибдодларию бугунги Мустақиллик қувончларини ҳам кўрасиз, ҳис қилиб турасиз. Адиб Паустовский ҳақ бўлиб чиқяпти: «Бисотида одамларга айтадиган янги, аҳамиятли ва қизиқарли нарсалари бўлган, оламда бошқалар сезмаётган нарсаларни кўп кўра оладиган инсонгина ёзувчи бўла олади», деганди у. Кейин шундай давом этади: «Ҳар бир дақиқа, бехосдан айтилган ҳар бир сўз ва ташланган нигоҳ, ҳар бир теран ва юзаки фикр, инсон юрагининг ҳар бир сезилмас ҳаракати, теракнинг учиб юрган момиғи ёки кечаси кўлмакда жимирлаган юлдуз шуъласи, ҳамма-ҳаммаси олтин чангининг зарраларидир. Биз қаламкашлар, ўн йилларча мана шу кичик зарраларни йиғамиз, йиғаётганимизни ўзимиз ҳам пайқамаймиз, бир бўлак тиллага айлантирамиз ва кейин ундан ўзимизнинг «олтин гул»имизни – повест, роман ёки поэмаимизни ясаймиз...»

Бадиий ижод психологиясининг ниҳоятда оригинал ва тўғри талқини бу. Лекин ўша зарраларнинг «олтин гул»га айланиш жараёни-чи? Буниси энди осон иш эмас. Бунинг учун қўлига қалам олган киши адабий асарнинг кўплаб компонентларидан хабардор бўлмоқлиги талаб қилинади. Мен бу фикрга тўла қўшилмасам-да, академик Иззат Султоннинг шу хусусидаги сўзларини эслайман: «Бадиий асар сюжет, композиция, характер ва бошқа компонентларсиз майдонга келмайди, – деганди у. – Характерлар тасвири бадиий асарда ҳаётни инъикос эттиришнинг бош воситаси ва шаклидир. Аммо бадиий асарнинг ҳамма компонентлари фақат тил орқали ифода этилади. Шунинг учун ҳам тилнинг бадиий асардаги ўрни жуда каттадир».

Ўткир Ҳошимов ижодига мурожаат қиладиган бўлсак, унда тил ва тасвирнинг рангин товланишларига гувоҳ бўламиз. Хусусан, «Тушда кечган умрлар» романида шундай тасвирлар бор: «...Тепакўрғон катта қишлоқ эди. Чор-атроф боғ-роғлар, узумзорлар... Соат баҳор палласи хирмонтепага чиқиб варрак учирар, бутун қишлоқ қафтда тургандек кўринар, ер-кўк ўриклару шафтолилар гулига кўмилиб кетганга ўхшар эди. Ҳар йили сомоншувоқ қилинавериб қалин тортиб кетган томлар устида қип-қизил лолақизғалдоқлар, мунис чучмомалар очилар, қишлоқ этагида ёйилиб

оқаётган Қонқус олисдан жигарранг илондек тўлғанаётгани кўзга ташланарди»

«...Курбонойнинг эсидан чиқмайди. Дадаси қамалган йили қиш қаттиқ келди. Кетма-кет қор ёғиб, совуқ забтига олди. Ҳовлидаги тут шохлари қор залвори остида эгилиб турар, мусичалар айвонда пилдираб нон-ушоқ излар, она-бола илимилиқ танчага тикилиб, кечалари алламаҳалгача ухлолмай ётишарди» Сезаяпсизми? Қанчалар ўзбекона тасвирлар, деталлар, миллий манзаралар. Ушбу саҳифаларни бирон хорижий тилга, айтайлик, инглиз, француз, немис ё испан тилига ағдараётган таржимонга қанчалар қийин бўлишини тасаввур қилиб турибман. Бунинг учун мутаржим бояқиш «хирмонтепа», «варрак», «сомоншувоқ қилинавериб қалин тортиб кетган томлар», «пилдираб нон ушоқ излаб юрган мусичалар»у, «илимилиқ танча» нима эканлигини билиши, кўз олдида келтириши, лоқал тасаввур қила олиши керак. Балки «бадий асардаги миллий колорит» деганлари шудир?

Ҳарқалай, адабиётшунос олимлар ва мунаққидлар Ўткир Ҳошимов ижоди ҳақида тўхталишаркан, кўпинча, «Тили ширин, тасвири тиниқ, услуби дилбар ёзувчи» дейишади. Мен ҳам шу ҳақда кўп ўйлайман. «Тилининг ширинлиги», «тасвирининг тиниқлиги», «услубининг дилбарлиги»ни сири нимада экан? Бир қараганда, адибнинг тили бошқа ёзувчиларнинг тилидан қарийб фарқ қилмайди. Ҳаммаси она тилимиз – ўзбек тилида ёзилган, ўша маълум ва машҳур, 35 та ҳарфдан иборат «алифбо»нинг ўзига хос «ракси», «намойиши» ҳам дейиш мумкин. Устоз Иброҳим Ғафуров ҳақли равишда таъкидлаганидек, «Ўткир Ҳошимов сўзга қут ва ранг бағишлай оладиган ёзувчи». Янглишмасам, Ўткир Ҳошимовда айнан шундай. У ҳеч бир сўзни беҳуда ишлатмайди, ҳеч бир бадий тасвир воситасини беҳуда қўлламайди. Уларнинг ҳар бири ўша асарнинг мазмун ва моҳиятига хизмат қилади. Зеро, Ўткир Ҳошимов ижод психологиясини чуқур биладиган адиб. Тўғри, у ҳаётда, адабий учрашувларда ёки ўзаро суҳбатларда бу ҳақда умуман гапирмайди. Ўз «устахонаси»нинг энг нозик сирларини яшириб юрадигандек туюлади менга. Балки бу «адабиётни муқаддас даргоҳ», ижод жараёнини «илоҳий бир неъмат» деб эътиқод қилгани учундир? Билмадим... Фақат биринчи асари эълон қилинганидан кейин орадан қирқ беш йил ўтгач, нашр этилган «Саккизинчи мўъжиза» деб номланган* китобидагина адиб Сўз кудрати ҳақида фикрларини эълон қилди.

* Ҳошимов Ў. Саккизинчи мўъжиза. Адабий ўйлар. Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2009.

Кези келганда айтиб кўяй: бу китоб тадқиқотчилар, филологлар, адабиёт ўқитувчилари, талабалар, бўлажак ижодкорлар учун кўп нарса беради. Ёзувчи Сўз деган муқаддас тушунча қаламкаш учун шунчаки фикрни ифодалаш воситаси эмаслигини сўз фақат маъно, портрет ёки манзара эмас, ранг, оҳанг, таъм, руҳият, ҳолат, кайфият, ҳаракат тушунчаларини ташийдиган қудратли қурол эканини ғалати мисолларда исботлайди.

Ҳийла каттароқ бўлса ҳам ушбу китобдан бир парчани келтириш лозим деб ўйлайман. Бир манзаранинг ўзи қаҳрамон руҳиятидан келиб чиқиб, икки хил маъно ташиши мумкин. «Осмонда юлдузлар ёрқин-ёрқин порлар, уч кунлик ҳилол тиллақошдек ярақлаб турар эди». Бу – бир ҳолат. «Қирланган доқадек хира булут ортида шом еган ой маънос мунғайиб турибди». Буниси – бошқа ҳолат.

«Қор учқунлади» деган ибора билан «Гупиллатиб қор ёғди» деган иборада бир хил табиат ҳодисаси – қор ёғиши тасвирланяпти. Аммо динамика, ҳаракат икки хил. Ёки «Шабда эди, дераза ортидаги бир туп терак япроқлари эркаланиб рақсга тушди» деган жумла билан «Тўсатдан қаттиқ шамол турди, дераза ортидаги бир туп терак япроқлари жонсарак қалтираб қолди» деган жумлада икки хил ҳолат бор. «Ойдин кечалари гуллаган ўрик тагида ётсангиз, осмоннинг аллақайси бурчида учиб бораётган турналарнинг шодон қийқириғи эшитилади» деган гап билан «Ойдин кечалари япроқи сарғайган ўрик тагида ётсангиз, булут қоплаган осмоннинг аллақайси бурчида учиб бораётган турналарнинг хорғин ноласи қулоққа чалинади» деган жумла орасида катта фарқ бор, икки хил фасл, икки кайфият, икки хил туйғу бор... «Булут босган осмонда чакмоқ чакди. Зум ўтмай момақалди роқ гумбирлади» деган жумлада тасвир бор. «Қўрғошиндек оғир ва қоп-қора булут босган осмонда чакмоқ илдиз отди. Зум ўтмай момақалди роқ наъра тортди» деганда эса булут ҳам, чакмоқ ва момақалди роқ ҳам образли тасвирга айланади. Адиб «Жала қуйди, ҳавода тут хиди гуркираб кетди» деб ёзса, кеч баҳор ёмғирини, «Ёмғир шивалаб ўтди, димоққа қизиган тупроқ хиди урилди» деса, эрта куз ёмғирини тасвирлаган бўлади...»

Мен адибнинг ана шу «сирли олами»га киргим, билгим, англаб етгим, баҳоли-қудрат таҳлил қилгим келади, қидираман, изланаман ва ниҳоят топгандек бўламан. Биласиз, адибнинг «Узун кечалар» деган гўзал бир психологик ҳикояси бор. Ўз вақтида оғизга тушган ва ҳозир ҳам мароқ билан ўғиладиган асарлардан бири. Унда Марат

Азизов деган ёш ёзувчи ҳаётдан айрим лавҳалар тасвирланиш баробарида юқорида эслатганим – бадий ижод психологияси, ёзувчининг шахсияти ҳақида ҳам озми-кўпми сўз юритиладики, мен худди «сирли сандик»қа «олтин калитча» топиб олгандек бўлман. Асар қаҳрамони ҳамиша фикрлашда. Бутун фикри-зикри ижодда. У ҳаётда ҳеч ким ва ҳеч нимага бефарқ қараёлмайдиган йигит. Лекин унинг учун, яна бир бор такрорлайман – биринчи навбатда ижод муҳимроқ,

Мисолларга ўтаман...

«– Шу сизнинг китобингизми? Қанақа қилиб ёзасиз?» – сўрайди қиз.

«– Стол ёнига ўтириб ёзаверади-да. Бу ҳам бир касб-да», – дейди қаҳрамон.

Бошқа бир ўринда Ҳилола «Мен ҳамма ёзувчилар ўзининг бошидан ўтганини ёзади, деб ўйлайман» дейди.

« – Йўқ, – Марат кескин бош чайқади. – Унақа бўлса кундалик ёзиб қўя қолган маъқул эмасми?»

« – Ҳаммасини ичингиздан тўқиб чиқарасизми? Бўлмаса, ёзганларингиз ёлғон экан-да?»

« – Ўша китобдаги гапларга ишондингизми ахир?»

« – Мен Ферузани худди ўзимга ўхшатдим»

« – Демак, ёлғон эмас экан-да»

« – Сиз ёзувчиларга мазза! Илҳом келганда китоб ёзасизлар. Ҳамма сизларни мақтайди...»

« – Илҳомнинг ўзи нима?»

« – Билмасам, ... «Илҳом париси», «Илҳом гулшани», яна алланималар дейишади-ку!»

« – Ҳаммаси мавҳум гап! Илҳом ҳаммада ҳам бўлади. Илҳом тез, осон, мазза қилиб ишлаш дегани. Гоҳо ойлаб-йиллаб қийналиб, битиролмай юрган ишингизни бир кунда бажариб қўясиз. Шунақа ишлайсизки, ўзингиз ҳам роҳат қиласиз...»

Яна бир жойда, Марат синиқ оҳангда дейди:

« – Ҳали сиз ёзувчиларга мазза, китобини ёзиб юраверади, дедингиз... Баъзан шунақа бўладики... Мана, сиз... Бировни ёмон кўрсангиз, гаплашмай қўяқоласиз. Унинг яхши томонларини кидириб ҳам ўтирмайсиз. Туғилганида ҳаммаям пок бўлади-ку! Ёзувчи душманидан ҳам дўст ахтиради. Ўшани тушунишга ҳаракат қилади...»

« – Ёзувчи холис бўлиши керак, – дейди яна бир жойда. – Мен ҳеч қачон бировни қоралаб, бировни оқламайман. Турмушда фақат оқ, фақат қора бўёқ бўлади деган гап ёлгон».

Энди мана бу лавҳага диққат қилинг: «... бирдан уйғониб кетасиз... Шунда сиз юрагингиз кўксингизга сиғмай типирлаб кетганини ҳис қиласиз. Алланечук олис, эртак каби гўзал бир олам кўз ўнгингизга келади.

Марат кўпдан буён ана ўша олам тасаввури билан яшар эди. Шу кеча уйғониб кетдию, бирданига ўзи кўпдан буён аниқ тасаввур қилолмай юрган оламини кўзгудек равшан кўрди... Бир ярим йилдирки, ўша сирли олам хаёлида тунлари уйқусиз кезиб чиқар, аммо унга киролмай азоб чекар эди. Бу – ижод олами эди... Бир ярим йилдирки, бўлажак китобининг қаҳрамонлари унинг атрофида айланиб юрардию, аммо тутқич бермасди. Мана, бугун улар бирданига ўз оёғи билан Маратнинг қалбига кириб келди. Уларнинг чехрасидаги ҳар бир ифодагача, кўнглидаги ҳар бир ниятигача аниқ кўра бошлади. Мавҳум бир оламда қочиб юрган қаҳрамонлар энди уни ўз кетидан эргаштириб кетди.

Марат шаршарадек оқиб тушаётган фикр-туйғуларини тўкиб сола бошлади. Қўллари титраб, эгри-бугри ҳарфлар билан ёза кетди...»

Тан олиш керак, бошқа ҳеч бир ўзбек ёзувчиси ижод оламини, илҳом дақиқаларини, ана шу сирли ва сеҳрли жараённи бунчалар нозик ҳис қилмаган, бунчалар аниқ ёзмаган.

Ҳикоя қаҳрамони Марат Азизов шу тариқа ўзининг ёзувчизувлари билан ўралашиб, кейинги пайтларда «Энг яқин одами бўлиб қолган, қалбининг нурли бир парчасига айланган қиз»нинг ёнига кечикиб боради. Турган гап, қиз ранжийди, шубҳаланади.

Шунда Марат «Мен бир нарса ёзаётгандим» дейишга, ростини айтишга мажбур бўлди.

Ва ҳикоя шундай давом этади:

« – Нарса ёзаман деб ҳаммадан кеча қолинг, – дейди қиз.

– Бошқа иложим йўқ эди...

– Иложи йўқ денг?

– Йўқ!

– Бўлмаса, мендан кеча қолинг!

– Мен айтгандим, менга дўст керак, ҳамроҳ керак дегандим...

– Йўқ, айтсангиз-чи, ижодингиз учун мендан кеча қолинг!

– Мен бошқача яшай олмайман. Балки иккаламиз ҳам адашгандирмиз. Сиз тўғри айтаяпсиз. Бир умрлик ташвишимга сизни шерик қилишимнинг нима кераги бор?»

Мана шу ерда бир деталга диққат қилишингизни истардим:

«Марат кескин бурилди-да, чироқ нурида ялтираб ётган халқоб устидан сакраб ўтди», – деб ёзади муаллиф.

Эътибор беринг: «халқоб» деяпти адиб. Аксинча, «шарқираб оқиб ётган ариқча устидан хатлаб ўтди» дейиши мумкин эди-ку? Лекин у бундай демайди. Айнан «халқоб» деб ёзади. Ва давом этади: «Нарироққа бориб қайрилиб қаради. Хилола халқоб олдида бошини қуйи солиб турарди...» Сезган бўлсангиз, «чироқ нурида ялтираб ётган халқоб». Оқар сув эмас, шунчаки кўлмак. Яъни ўқувчи юқорида гувоҳ бўлган йигит-қиз ўртасидаги муносабат чинакам муҳаббат эмас, шунчаки ўткинчи бир ҳис, бир хавас холос. У офтобнинг бир парчаси янглиғ кўзни олгудек ярақламайди. Хира. Оний бир муҳаббатнинг ожиз бир шарпаси...

Асар қахрамони шу ерда адашганини сезади. Сезадию, сездирмайди. Чунки у, аввало, олийжаноб инсон – ёзувчи! Ҳатто ўз душманига ҳам ёмонлик раво кўрмайди.

Ва муаллиф ёзади:

«У ёмғирпўшини осилтирганича, кўлмак кечиб борар, боя таҳририятга йиғлаб келган бахтиқаро қизнинг аччиқ қисматини ўйлар, ўзи эса қаёққа кетаётганини билмас эди...»

Ана шу ерда китобхон бир қалқиб тушади. Асар қахрамонининг бу ҳолатидан ҳайратланади. Балки ўша тобда хаёлидан «Мана, ёзувчиликни қисмат деб билган одамнинг ҳаёти» деган ўй ҳам лип этиб ўтиши мумкин.

Нимаям дейсиз, ёзувчининг такдири ўзи шунақа бўлади. «Эртак каби гўзал бир олам» – ижод оламининг ҳамма ҳам англаб ета олмайдиган сиру синоати шунда!

Назаримда, Ўткир Ҳошимов айнан шу асарида ўзининг «ижодий лабораторияси»га оид айрим «сирлар»дан китобхонни огоҳ этиб қўйган. Ким билсин, балки атайин шундай қилгандир?! Кейинчалик мен адибнинг «Нотаниш орол», «Дафтар хошиясидаги битиклар» деган китобларини ўқиб чиққандан кейингина, у маълум тажрибага эришгач, халқ тан олган, атоқли ва ардоқли ёзувчи бўлганидан кейингина, булар ҳақида атрофлича тўхталишни лозим топганини ҳис қилгандек бўлдим.

ҚОВУРДОҚ

Ёзувчи Эркин Усмоновнинг "Эртак каби гўзал бир олам..." деган китобчаси* кўлимга тушди. Китоб Ўзбекистон халқ ёзувчиси, эл ардоғидаги адиб Ўткир Ҳошимов ижодиёти ҳақида эди. Китобни қандай бошлаб, қандай тугатганимни билмай қолибман. Ўқиб бўлгандан кейин бир муддат кўзларимни юмиб гўзал таасуротларга ғарқ бўлиб ўтирдим. Ўткир аканинг ҳикоя, қисса ва романларини ўқиганман, адиб ҳақидаги мақолаю адабий портретнинг ҳам анча-мунчаси таниш. Лекин Эркиннинг эссесидан кейин адибни яна бошқатдан кашф этаётгандек, Ўткир аканинг эртак каби гўзал олами – ижод оламидаги инжа манзараларни томоша қилаётгандек эдим: "Жала куйди, ҳавода тут ҳиди гуркираб кетди", "Ёмғир шивалаб ўтди, димокқа қизиган тупроқ ҳиди урилди", "Анҳор ёқасида жимгина мудраб ётган гўристонда яна бир қабр мунгли дўппайди", "Осмон чинни тавоғи тўнтарилган уфқларга тикиламан", "Қора бахмалга қадалган дурдек ялт-ялт этиб кўз қисаётган юлдузлар мудраб-мудраб охири сўнди", "Машина ўйдимчуқур йўлда ҳаққалаб юра кетди", "Чирмандадай қизғиш ой тирмаша-тирмаша бақатеракнинг устига чиқиб олди", "Қонталаш осмон хиралашиб, адирлар орқасидан этагини судраб оқшом келабошлади", "Ҳовлидаги бир туп ўрик шохларида қинидан чиққан довучча мўралади..." Бири-биридан тиниқ бу манзаралар оғуши кимни сеҳрламайди, яйратмайди, ўйлатмайди, дейсиз! Эркинжонга раҳмат. Ёзувчининг кимлигини кўрсатиш учун том-том ҳамду санолар айтиш шарт эмас, мана шундай оддий мисоллар кифоя.

Бундан кўп йиллар илгари, талабалик даврида мен ҳам худди шундай ҳолатга тушганман. Пединститутнинг (ҳозир университет) учинчи курсида ўқирдик. Ҳам суюкли домламиз, ҳам ёш ижодкорларнинг "Чашмалар" тўғараги раҳбари Пирмат Шермухамедов ёзувчининг маҳорати ҳақида гапираётиб, Ўткир Ҳошимовнинг "Муҳаббат" ҳикоясидаги: "Арслонбоб тоғининг чўққиси ёниб кетди" деган тасвирни завқ-шавқ билан, узоқ таҳлил қилди. Мен адибнинг бу ҳикоясини ўқиган эдим. Домламизнинг сўзларидан кейин ҳикояни бошқатдан ўқидим. Нафақат "Муҳаббат"ни, "Бир

* Усмонов Э. Эртак каби гўзалбир олам... Т.: MUMTOZ SO‘Z, 2009.

томчи шудринг" китобидаги барча ҳикоялару "Шамол эсаверади" қиссасини ҳам ҳижжалаб, Пирмат Шермухамедов айтгандек, "ижодкор кўзи билан" ўқидим. Ва... худди ҳозиргидек, ажиб мўъжиза содир бўлди: китоб саҳифаларига жон кирди; ранг-баранг қиёфали, мураккаб тақдирли кишилар қуршовида қолдим; гўзал ташбихлар, манзаралар, тасвирлар, фикрлар дарёсида сузиб юрган-дек эдим гўё. Ўткир Ҳошимов ижодий оламининг нафис ранглари, гўзал шакли, мазмун ва моҳияти энди бутунлай бошқача бўлиб қолгандек эди. Мен ҳам китобдаги ёрқин тасвирлару ибораларни бир дафтар қилиб кўчириб олганман...

Ўзинг билган, таниган, ҳатто бир пайтлар "Шарқ юлдузи" журналинда бирга ишлаган ва ҳурмат қилган одамнинг тўғрисида илиқ ва ҳалол фикрларни эшитганда шундай ёқимли кайфият пайдо бўлар экан инсонда.

Ўткир Ҳошимов 1985 йилдан 1995 йилгача "Шарқ юлдузи" журналинини бошқарди. Ростини айтганда, бу йиллар республика-миздаги етакчи адабий журналнинг юлдузли онлари бўлди. Тиражи 150 мингдан ошиб кетди. Саксонинчи йилларнинг ўрталари юртимиз учун мураккаб давр бўлди. Бир томондан, "ошкоралик", "қайта қуриш" деган шиор удум бўлса, иккинчи томондан, "ўзбек иши", "пахта иши" деган қатағон бошланган эди. Айнан шу кезлари бир замонлар "қораланган асарлар – "Темур тузуклари", Чўлпон, Фитрат каби собиқ "халқ душманлари"нинг роман, шеър ва драмалари минг хил чиғириқдан ўтказилса-да, дунё юзини кўра бошлади. Шу тариқа журнал бўлажак мустақиллик йўлида имкон борича хизмат қилди. Шу боисдан бўлса керак "Шарқ юлдузи" эл орасида машҳур бўлиб кетган эди.

Адибнинг ўзи ҳам "Баҳор қайтмайди", "Нур борки, соя бор", "Қалбингга қулоқ сол", "Дунёнинг ишлари", "Икки эшик ораси" сингари китоблари, телевидениеда намойиш қилинадиган "Баҳс" кўрсатуви билан эл эҳтиромини қозонади. Шуларни эслаб туриб, Самарқандга қилган бир сафаримиз лоп этиб кўз олдимда пайдо бўлди. Ўша сафарни ён дафтаримга қайд қилиб борганим ҳам ёдимда. Дафтар қаердадир турган бўлиши керак.

"Архив"ни титкилаб-титкилаб, ахийри топдим. Муқовасига "1986 йил 4-5 апрель. Самарқандда "Шарқ юлдузи" кунлари" деб ёзиб ҳам қўйган эканман.

1986 йил... Ё кудратингдан! Ана-мана дегунча орадан шунча йил ўтиб кетибди.

Тошкентдан Самарқандга бораётганимизда баҳорнинг фарахбахш кунлари бошланган эди.

– Баҳор ҳавоси жа-а бошқача-да. Тоза, ўпка тўлиб нафас олганда танинг яйрайди, – деди олдинда – шофёрнинг ёнбошида атрофни суқланиб кузатиб бораётган Озод Шарафиддинов.

Тор, биқиқ шаҳардан чиққанингдан кейин ўзгариш дарров билинади, – деб домланинг фикрини қувватлади Саид Аҳмад ака.

– Баҳор гўзал, афсуски тез ўтади, – деди Ўткир ака.

– Ўткир, – деб илжайди Саид Аҳмад ака. – Бундай тиниқ ҳаво сенга ўхшаш чала паканалар учун жуда фойдали, бир тўйсанг, бир коп дори еган теракдай бўйинг ўсиб кетади.

– Одамнинг бўйи дори билан ўсганида сизнинг бошингиз аллақачонлар булутга тегиб юрган бўларди, устоз, – бўш келмади Ўткир ака ҳам. – Ўзбекистонда сиздан кўп дори ичадиган ёзувчи бўлмаса керак.

– Толиб Йўлдош уйига меҳмон келса уларни олдида телефон қилиб, мени сўкиб, меҳмонларга мактанади, – деди Саид Аҳмад ака менга қия қараб. – Редакторинг ҳам Озод домласининг олдида ўзини кўрсатмоқчи. – Сўнгра бошини чўзиб Ўткир акадан сўради: – Маҳмаданагарчилик қилгунча, менга айт, қовурдоқ нима бўлди? Ҳойнаҳой, эсингдан чиққандир?

– Устоз, сизнинг сўз – биз учун амривожиб. Устознинг кўнгли қовурдоқ тусабди, деб келинингиз икковимиз сўфи азон айтмай, пиширган бир қозон қовурдоқни кастрюлкага босиб олганман. Ана, машина багажида турибди. Бирон жойда тўхтаб, тамадди қилиб олайликми?

Озод ака савол бердию, мавзу ўзгарди.

– Учрашув қаяғда бўлади, Ўткир?

– Биринчиси университетда. Ундан кейин Ургутда, Каттакўрғонда.

– Ургутга борсак зўракан, жаннат жой. Бир келганда Чорчинорни зиёрат қилувдик. Неччи минг йиллик чинорлар, учи кўринмайди. Булоқларининг муздайлиги... Айтгандай, сиз Ургутдан, шундайми? – деди Озод ака елкаси оша менга бурилиб. – Ургут деган сўзнинг маъносини биласизми? – Аммо жавоб кутмай ўзи давом этди. – Ургутнинг асл номи Уркент, яъни – тепаликдаги шаҳар. Мирзо Бобур шундай ёзган. Замонлар ўтиши билан Уркент Ургутга айланиб кетган.

– Қутбиддин домла Ғафур Ғуломга Ургут тўғрисида кўп гапирар эдилар, – деб эслади Саид Аҳмад ака. – Ҳумулий Ургутий, Ғавсул Аъзам каби авлиёлар ҳақида айтганлари эсимда.

– Қутбитдин домла чин аллома эди, – деди Озод ака хўрсиниб. – Саид Аҳмад ака, кузатганмисиз, Нуриддин Шукуровда шу одамни эслатадиган доноликми, файласуфликми, ишқилиб, бир фаришталик бор.

– Воҳид Абдуллада денг, Воҳид Абдулла кўпроқ ўхшар эди...

Сухбат мавзуи шу тариқа самарқандлик олиму фузалоларга кўчди. Озод ака Навоий, Улуғбек, умуман, темурийлар замонида Самарқанд дунё маданияти бешиги бўлганидан, Саид Аҳмад ака Ғафур Ғуломнинг Садриддин Айний хонадонидаги саргузашларидан сўзлади.

Гап билан манзилга етганимиз сезилмади.

"Шарқ юлдузи" кунлари университетдан бошланди. Катта, хашаматли залда биттаям бўш жой йўқ эди. Шаҳардаги бошқа олий ўқув юртларида, мактаб-маориф соҳаларида ўқиб-ишлайдиган адабиёт ихлосмандлари ҳам ташриф буюришган. Адабий машваратга йўлда номи тилга олинган профессор Нуриддин Шукуров бошчилик қилди. Навбат Саид Аҳмад ака билан Ўткир акага етганда эса давра қизигандан-қизиди. Саид Аҳмад ва Ўткир Ҳошимов билан аввалроқ икки марта ҳамсафар бўлганим учун улар орасидаги муносабат устоз-шогирдликдан-да баланд, худди ота-бола, йўқ, туғилгандан бирга ўсган тенг-тўш ўртоқлар ўртасидаги каби содда, самимий ва очик-ойдин эканига гувоҳ бўлган эдим. Саид Аҳмад домланинг ичакузди хангомалари, ҳозиржавоб ва топқирлиги, Ўткир акани суюмли фарзанди каби эркалашлари, латифагўйлик бобида Ўткир ака ҳам устоз билан елкама-елка туриб "жанг" қилишлари таниш эди менга.

Улкан адиб Саид Аҳмаднинг ўша кунги чиқиши ҳам ҳазил билан бошланди.

– Самарқандга катта умидлар, ёруғ режалар билан келувдим, – деди минбарга чиққанидан кейин бир муддат залга тикилиб тургач. – Чиройли боши очик бева чиқса, самарқандга куёв бўламан деб ўйловдим. Афсус, бевақт суюнган эканман. Ҳаммангиздан хафаман. Шу зайлда ўтирганлар билан илиқ муносабат ўрнатишга эришган Саид Аҳмад домла “яна нима деркин”, деган қизиқиш ичра ўзига маҳлиё боқиб турганларга, журнал ва унинг мазмун-

мундарижаси тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини айтди. Машваратнинг "Савол-жавоблар" қисмида Саид Аҳмад ака янаям очилиб кетди. Ҳар саволга ҳазиломуз, аммо чуқур мантиқли иштибоҳлар топиб, даврани яшнатиб юборди.

Мана, ўша савол-жавоблар ва уларнинг дафтаримда қолган айрим шакллари.

Самад Тоғаев, 4-курс талабаси:

– Ҳозир Ўткир Ҳошимовнинг асарлари тили, маҳорати ҳақида гапирдингиз. Ҳаммамиз яхши кўрадиган ёзувчининг яна қайси фазилатлари сиз учун қадрли?

Саид Аҳмад:

– Билиб турибман, бу саволни сенга Ўткирнинг ўзи айтиб туриб ёздирган. Бўлмаса, "Шарқ юлдузи"га бағишланган йиғилишда бундай савол бермасдинг. Ўткир менинг шогирдим. Психологиясини икки карра иккидай ёдлаб олганман. Ҳозир ҳам устозим халойиқ олдида мақтасин, деб сени тезлаган. Аммо-лекин мақтаса-мақтагулик ҳамма фазилат бор Ўткирда. Қуёшдан энергия олиб ишлайдими, нима бало, ҳар кун икки-учта ҳикоя ёзиб, қиссага ўтиради, қисса тугаши билан роман ёзишга киришади, романга нуқта кўяр-кўймас пьеса бошлаб юборади. Ё кўли тўртта, ё хотини ёзишади, ёки маҳаллада ёзувчилик артели бор буни. Шунча ишни дўндирган одам, камида бир йил дўппини ёнига кўйиб, соя-салқинда ошхўрлик қилиб ётиши керак. Бу бўлса телевизордан тушмайди. Кейинги пайтларда токка дазмол тиксанг ҳам Ўткир Ҳошимов кўринадиган бўлиб қолди (қийқириқ, кулги).

Ирода Мўминова, биринчи курс талабаси:

– Менинг саволим иккита. Биринчиси, "Наврўз" байрами нима учун таъқибга учради. Иккинчиси, "Куёв" асарингизнинг ёзилишига нима туртки бўлган?

Саид Аҳмад:

– Мен ҳукумат эмасман, бир бечора ёзувчиман. Бундай саволларга анави редактор жавоб берсин. Саволингизнинг иккинчисига келсак, "Куёв"ни кўрганидан сўнг кўп чоллар заксадан ўтиб, бахтли турмуш қуришаётгани факт.

Муножат Омонова, талаба:

– Ўткир ака, сизни муҳаббат куйчиси дейишади. Бугун бир қиз билан юриб, эртага бошқа қиз билан кетадиган бевафо йигитларга муносабатингиз қандай?

Саид Аҳмад:

– Ўткир ўйлаб олгунича мен фикримни айтай. Йигит бўлиб қолсам, ўлай агар, мен ҳам худди шундай қилган бўлар эдим.

Ўткир Ҳошимов:

– Ёшлик инсонга бир марта берилади. Севги эса Яратган томонидан ёшликка инъом этилган бебаҳо неъмат. Уни қадрламаганлар, армон билан ўтади.

Осоқ Очилов, талаба:

– Ўткир ака, илҳом дегани нима?

Ўткир Ҳошимов:

– Маза қилиб ишлаш.

Шукур Солиев, ўқитувчи:

– Саид Аҳмад домланинг режаларини билдик. Сизники қандай?

Ўткир Ҳошимов:

– Қаламқаш фақат ёзаётганида эмас, ёзмаётганда ҳам ижод билан машғул бўлади. Унинг тафаккури ва изланиши бир лаҳза ҳам тўхтамайди. Бироқ мен зўр ёзувчи бўлдим, деган куни ўзини ўзи ҳалокатга йўлиқтирган бўлади. Аксинча, ўзидан қониқмаслик ҳисси ижодкорни тарбиялайди. Ҳозир каттароқ асар ҳақида ўйлаб юрибман. Бироқ битмаган нарса ҳақида гапиришни истамайман.

* * *

Учрашувдан кейин Ургутга, бизни қишлоққа жўнадик.

Саид Аҳмад ака дарвозахонадан супага ўтиб, кенг ҳовлига назар солди. Ҳовли адоғидаги баҳайбат уч туп ўрик, якка бўлса-да, уларданам басавлатроқ бўлиб турган ёнғоқ ва катта-кичик олмагилосларни мароқ билан кўздан кечирди. Супа, супа бурчида олхўри, олхўри остида семон ҳовузча, водопровод жўмрагидан жилдираб оқаётган сув ҳовузчани лимо-лим тўлдирган, ҳовуз деворидан тошиб чиқаётган сув майса қоплаган ариқча орқали дарахлар ости томон оқиб ётибди.

– Бойбово, кечкурун ҳув анови ерга битта симкарават қўйиб, Озод домлага жой қилиб берасиз, – деди Саид Аҳмад ака ҳовли тўридаги ёнғоқ тарафни менинг отамга кўрсатиб. – Томингизнинг шипири жуда юпқа экан, домланинг хуррагига чидолмайди, эрталаб шипир қидириб юрмайлик деяпман-да.

Меҳмонхонамиз бирпасда улкан ёзувчилар келганидан бохабар ҳамқишлоқлар билан тўлди. Саид Аҳмад ака улар қуршовида

дилкаш суҳбатга тушиб кетган пайтда Ўткир ака кўзи билан "кўчага чиқайлик" дегандай имо қилди. Ҳамминг эътибори Саид Аҳмад акада эмасми, сирғалиб чиқиб кетганимизни ҳеч ким пайқамасди.

– Бир қишлоқ айланмаймизми? – деди кўчага чиққанимиздан кейин Ўткир ака. – Анча бўлди, тўсатдан вовуллаб оёғингга ташланувчи кучукларга тош отмаганимга.

– Хавотир олманг, – дедим, – Бизнинг кучуклар ақлли, меҳмонга ташланмайди, салом беради.

Икковимиз қоп-қоронғи, тош кўчадан секин юриб кетдик. Ҳали ётар пайти эмас, қишлоқнинг турли томонида итлар акиллаши, эшак ҳанграши, аёлларнинг шанғиллаган овозлари, болаларнинг йиғиси эшитилиб турибди.

Бизнинг уй қишлоқ четида Ургут – Самарқанд асфальт йўлидан ўнгга бурилган ердаги биринчи кўча бошида жойлашган. Катта йўл ёқасида Зарафшон дарёсидан чиқиб келиб, беадоқ боғ-роғларга оби ҳаёт етказиш чун Самарқанд туманига шошаётган Янги ариқ каналлари бор. Ёзда ҳамма ўша томонга кўчиб чиқади: катта-кичик, бола-чақа, мол-ҳол, арава-трактор, бақир-чақир, қий-чув, хуллас, қишлоқнинг жами экин-текини, деҳқончилиги – тирикчилиги ана шу дала-даштда. Каналга етгунча Ўткир акага шуларни айтиб бердим.

– Бизни Дўмбираводдаям Қонқус деган анҳор бор, – деди Ўткир ака хира ойдинда оқ-қора илондек ялтираб кўринаётган каналдан кўз олмай. Баъзи кунлари қош қорайганда раҳматлик онам кўлимдан етаклаб уйга олиб кетмагунича ётаверардик тупрокда думалаб.

Ўткир ака узокда, ўнг томонимизни ердан осмонга довур девордай тўсиб ётган ҳайбатли Ҳисор тизма тоғларига бир пас тикилиб қолди.

– Боя келганимизда онангизни кўриб, ғалати бўлиб кетдим, – деди ўйчан. – Онаминг худди ўзи экан. Жуда ювош, жуда меҳрибон. Кўринишиям содда, ҳокисор. "Онажон!" деб юборишимга сал қолди. Ҳаммага яхшилик қилишни истайдиган, оқкўнгил, гинакудуратни билмайдиган беғубар аёл эдилар онам.

"Дунёнинг ишлари"ни ўқиганда онангизни қанчалар яхши кўришингизни сезганман. Азиз Қаюмов домла бир жойда бу китобни ўзбек аёлига қўйилган ҳайкал, ўзбек онасини ҳаммага кўз-кўз қиладиган асар, деб ёзибди.

– Домлага раҳмат, албатта. Аммо китобда онамдаги фази-латларнинг ўндан бирини ҳам айтолганим йўқ. Менимча, оналар қалбини, меҳр-муҳаббатини ҳеч ким, ҳеч қачон охиригача таърифлаб беролмаса керак.

Канал бўйида юриб яна узоқ суҳбатлашдик. Ўткир ака тамакичилик соҳасига оид кўп такрорланадиган, аммо энг жиддий саволни сўради.

– Ургут бошқаларга нисбатан анча “бадавлат” туманлардан дейишади. Аммо меҳнати ҳам шунга яраша бўлса керак? Албатта, ҳар ким меҳнатига яраша яхши кун кўргиси келади. Лекин пул деб саломатликни эсдан чиқариш ҳам яхши эмас.

Сездимки, Ўткир ака тамакичилик муаммоларидан анча-мунча хабардор. У кишига умумий тушунча эмас, моҳиятни кўрсатувчи деталлар керак.

– Ҳозир икковимиз сув бўйида юрибмиз. Устимизда кастюм-шим, оёғимизда иссиқ пайпоқ, туфли. Шунга қарамай салқиндан этимиз жунжикяпти. Тўғрими? – Ўткир ака ёнбошимда жимгина тинглаб боряпти. – Ҳозир биров келсаю, оёқни ечиб, шимни тиззадан баланд шимаринг, тамаки экасиз, деса, одам қандай аҳволга тушади? Тамаки деган бу “арзанда – захар” шу қадар безбетки, уни етиштириш билан боғлиқ юмушларнинг тўқсон тўққиз фоизи қўлда бажарилади. Даставвал уруғи қопчаларда намланиб, ўн беш-йигирма кун сандалга ёпилган кўрпа остида нишлатилади. Уруғ иссиқ кўрпа тагида соч каби нозик, оппоқ илдизчалар чиқаргач, майин гўнг ва тупроқ аралаштирилиб парникка сепилади. Парникдаги уруғ ўсиб, икки-учтадан кулоқ чиқаргунча, қарийб бир ой, кунига икки-уч маҳал сув, ўғит ва ҳар хил зарур дори-дармонлар билан парваришланади. Шу оради ер ҳайдалади, жўяк олинади. Экишдан бир-икки кун аввал жўяклар захлатиб суғорилади ва милдиратиб оқизиб қўйилади.

– Сув-лойга ботиб экиларкан-да.

– Жўяк захламаса, ерга қадаётганда илдизи синиб кетади. Жўякдаги милдираган сувда қўл чайилиб турмаса, бармоқларга лой ёпишиб қолади, оқибатда экиш янаям қийинлашади. Асосан аёллар, мактаб ўқувчилари бажаради бу ишларни. Бир гектар майдонга 13-15 минг туп ниҳол қадалиши керак. Бу – бир гектарга тамаки экиш учун шунча минг марта эгилиб турилади дегани. Оёқ-қўлинг музлаб, белинг тарашадай қотиб, бошинг айланиб кетади.

– Шунинг учун аҳолининг ярми касал денг? Бундай оғир меҳнатга миллион берса оз... – Ўткир ака бир зум жимиб қолди-да, қандайдир ички изтироб билан қўшиб қўди. – Адолатсизликлар бижғиб ётибди...

Адиб нимани назарда тутганини тушундим. Худди ўша йиллари “пахта иши” деган туҳмат билан минглаб одамлар қамокқа тикилаётган эди... Мустақилликнинг биринчи йилларидаёқ Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романи эълон қилинди. Бу асарни яна неча йилдан кейин ҳам ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас. Ёзувчи мустабит шўро тузумининг авра-астарини ағдариб ташлаган.

Қишлоқ айланиб уйга қайтиб келганимизда Саид Аҳмад аканинг ҳангомалари баланд пардаларда давом этар, ҳовли этагидаги ўрик томондан баралла эшитилиб турган Озод аканинг хурраги гуриллаган кулгиларга жўр бўлмоқда эди.

* * *

Эртасига Ургут гилам фабрикасида, Каттакўрғон ёғ-мой заводида учрашувлар бўлди. Оқшом Тошкентга қайтдик.

– Биринчи бўлиб Ўткирни уйига қўямиз, – деди шахарга кирганимизда Саид Аҳмад ака. – Ахир, у раҳбаримиз.

Ўткир ака ҳарчанд қаршилик қилмасин устод адиб фикрида туриб олди.

– Келинни чақир, – деди Ўткир аканикига етиб келганимиздан кейин амирона оҳангда.

Зум ўтмай остонада Ўлмасхон опа пайдо бўлди.

Саид Аҳмад ака машина багажидан қовурдоқ солинган кострюлкани олиб, Ўлмасхон опага тутқазди:

– Шунақа эр билан яшаётганинг учун раҳмат. Қара, қовурдоқни едирмай қайтариб олиб келди.

Устоз, хотинимга мени мақтаса керак, деган илинжда турган Ўткир ака хаҳолаб кулиб юборди.

Ҳаммамиз қўшилдик.

Қовурдоқ машина юкхонасида эсимиздан чиқиб қолиб кетган экан.

УСТОЗ ҲАҚИДА СЎЗ

1968 йилнинг ёзида Тошкент давлат университетининг филология факультетини имтиёзли диплом билан битирдим. Тақсимот бўйича Қашқадарё вилоятидаги мактабларда ўқитувчилик қилишим керак. Аммо муаллимликка иштиёқим йўқ, матбуотда илк шеърларим эълон қилинган, ижодга ҳавасим баланд. Газета ва журналлардан иш қидира бошладим. Дўстларимдан бири “Тошкент оқшоми” газетасининг бўлим мудирини ўтқир Ҳошимовни танишини, агар истасам унинг хузурига олиб боришини айтиб қолди. Бу айни муддао эди. Чунки “Чўл ҳавоси” қиссаси ва қатор ҳикоялари билан танилиб қолган истеъдодли ёзувчи эканлигини билар эдим. Ёзувчилар уюшмасидаги учрашувларда кўрган бўлсам-да, яқиндан танимасдим. “Тошкент оқшоми” эса энг ўқиладиган газета эди. Унда адабиёт ва санъатга кенг ўрин бериларди.

Хуллас, дўстим билан етаклашиб “Тошкент оқшоми” таҳририятига келдик. У пайтда таҳририят “Билимлар уйи” (ҳозирги рус драма театри) ёнидаги эски меҳмонхона биносида жойлашганди. Ўтқир ака бизни яхши кутиб олди. Ўзаро савол-жавоблар ва танишувдан кейин газета бош муҳаррири – атоқли адиб ва журналист Саъдулла Кароматов билан гаплашиб кўришини айтди. Орадан бир ҳафталар ўтгач, Ўтқир акадан масала ижобий ҳал этилганлигини, аммо адабиёт ва санъат бўлимида ўрин йўқлиги учун вақтинча ахборот бўлимида ишлаб туришим кераклигини билдим. Бу катта ютуқ эди. Ўшанда адабиётга меҳримни сезган, тақдиримга бефарқ қарамаган ва Тошкентдек шаҳри азимда ишлаб қолишимга сабабчи бўлган устоз – Ўтқир акадан бир умрга миннатдорман.

Шу тариқа илк меҳнат фаолиятим “Тошкент оқшоми”дан бошланди. Олти ойча Ахборот бўлимида ишлаб, сўнгра Ўтқир ака раҳбарлигидаги Адабиёт ва санъат бўлимига ўтдим. Жами устоз билан ёнма-ён 10 йилдан ортиқроқ ишладим. Ўша йиллари газета таҳририятида Саъдулла Кароматов, Максим Каримов, Тўлқин Расулов, Ўтқир Ҳошимов, Усмон Юсупов, Алиназар Эгамназаров, Солиҳ Ёқубов, Абдулла Пўлатов, Маҳмуд Комилжонов, Абдуғани Абдуллаев, Раҳматулла Файзуллаев сингари бир гуруҳ қобилиятли

ёзувчи ва журналистлар меҳнат қилишарди. Улар билан ҳамкорлик мен учун чинакам ҳаёт мактаби бўлди. Муҳаммад Юсуф, Сирожиддин Саид, Гаффор Хотамов, Отаёр сингари таниқли шоир ва адиблар ҳам турли йилларда бу даргоҳда ишлаганларини эслаш кифоя. Улар ҳам ижод оламига йўллангани шу ерда олишган. Бу ердаги ҳазил-мутойибага бой ижодий давралар ҳамини гавжум бўларди. Газета адабиёт ва санъатга катта ўрин бергани учун машҳур ижодкорлар ҳам тез-тез келиб туришарди.

“Тошкент оқшоми”да ишлаган даври Ўткир Ҳошимов учун энг сермахсул ижод йиллари бўлди. “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга кулоқ сол”, “Дунёнинг ишлари” қиссалари, “Нур борки, соя бор” романи, “Инсон садоқати” телесериали, ўнлаб ҳикоялари ўша йиллари ёзилди. У ҳикоялар, ҳажвиялар, публицистик ва одоб-ахлоқ мавзудаги мақолаларни ишхонада ўтириб ҳам ёзар, баъзан тўғридан-тўғри машинкачига айтиб туриб ёздирарди. Мен устознинг қобилиятига, ишчанлигига ва дадиллигига қойил қолардим. Ўша йиллари эълон қилинган долзарб мавзудаги ҳикоялари ва кўплаб публицистик чиқишлари мухлислар тилига тушган эди.

Бир воқеа эсимда қолган. “Тошкент ҳақиқати” газетасида Ўткир аканинг “Иқронома” деган ҳикояси босилди. Воқеа Туркияда бўлиб ўтади. Унинг қаҳрамони – пахтакор деҳқон. Аммо дефолация пайти кичик самолёт захарли дорини далада одамлар устига ҳам, сувлар, моллар устига ҳам сеппиб кетаверади. Деҳқоннинг моллари нобуд бўлади. Фарзанди сариқ касалидан кўз юмади. Ғазабдан ўзини йўқотган деҳқон ов милтиғи билан самолётни уриб туширади. Ҳикояни ўқиган ҳар бир ўқувчи гап Ўзбекистон ҳақида кетаётганлигини сезиб турар, захарли дорилар халқ генофондига катта зарар етказаётганлиги, унинг сабр касаси тўлиб бораётганлиги унда ўз бадийий инъикосини топган эди. Бу Шўролар тузуми учун жиддий айбнома эди. Ҳақиқатни айтиш учун ҳеч нарсадан тап тортмаган Ўткир аканинг жасорати мени лол қолдирганди.

Орадан кўп ўтмай Ёзувчилар уюшмасида бўлган бир мажлисда “сиёсий ҳушёр” оқсоқол адиблардан бири шу асарга “ташланиб қолди”. “Бу ёзувчи воқеани Туркияга кўчиргани билан аслида Ўзбекистонни назарда тутяпти, у пахта мустақиллигининг душмани”, деди (Исмини айтмай кўяқолай, ўша оқсоқол раҳматли бўлиб кетган). Шунда Озод Шарафиддинов сўзга чиқиб, Ўткир Ҳошимовни ҳимоя қилгани эсимда. “Ҳар қандай нарсадан ишқал

қидираверадиган бўлсак асар ёзмаслик керак, ёшларга бунақа айбнома қўйиш яхши эмас”, деганидан кейин бояги хушёр “устоз”нинг дами ичига тушди...

Ўткир Ҳошимовнинг барча асарларида даврнинг муҳим ахлоқий-маънавий муаммолари қаламга олинган. “Баҳор қайтмайди”, “Дунёнинг ишлари” қиссалари, “Нур борки, соя бор, “Икки эшик ораси” романлари худди шу жиҳатлари билан эл эътиборини қозонди. “Баҳор қайтмайди” қиссаси асосида Мираббос Мирзааҳмедов саҳналаштирган телеспектакль эса ҳамон намоёиш этиб келинмоқда.

“Тошкент оқшоми”да иш анча тиғиз эди. Ҳар душанба куни ё “Адабиёт ва санъат” ёки “XX аср овози” саҳифаси чиқиши керак. Бунинг учун эса кўплаб шеър ва ҳикояларни, таржималарни ўқиб, яхшисини танлаб олиш зарур. Ҳар куни ўнлаб муаллифлар қабул қилинади. Бўлимда эса Ўткир ака билан мендан бошқа ҳеч ким йўқ. Бундай пайтда ижод ҳақида ўйлаш ҳам қийин. Аммо Ўткир ака энг иш тиғиз вақтда ҳам ижодга вақт топар эди. Баъзида шамоллаб ишга чиқмай қолганида дўстлари ҳазиллашиб “Ўткиржон янги асарини биткизиб келади-ёв” деб қўйишарди. Мен устоздан сўз билан ишлаш санъатини, ҳозиржавобликни, меҳнат-севарликни ўрганганман.

*Мираббос МИРЗААҲМЕДОВ,
Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими*

**ТЕЛЕВИЗИОН СЕРИАЛЛАР
ШУНДАЙ ЯРАТИЛГАН ЭДИ**

Телетомошабинлар учун, айниқса, аёллар учун энг сеvimли машғулот нима? Тўғри айтасиз! Телесериал кўриш! У ёғи Лотин Америкаси, бу ёғи Япония, Туркия, Корея... Шунақа пайтда палакат босиб, телевизорни ўчириб қўйсангиз, балoга қоласиз!

Хонандалару “эстрада юлдузлари” учун энг қимматбаҳо нарса нима? Микрофон билан фонограмма! Палакат босиб чироқ ўчиб қолса борми, овоз ҳам, куй ҳам, қўшиқ ҳам тақа-тақ тўхтайдди!

Албатта, булар – янги замон белгилари. Санъаткор учун кенг имкониятлар берадиган шароит неъматлари. Бундан қирқ йиллар аввал аҳвол бошқача эди. Шунга қарамай Ўзбекистон телевидениесида миллий сериалларни суратга олиш ўтган асрнинг 60 –70 - йилларидан бошланган. Буни биласиз. Аммо Ўзбекистонда фонограммани биринчи бўлиб ким қўллаганини билмайсиз! Бизнинг “ойинаи жаҳон”даги биринчи фонограммани қойилмақом қилиб ижро этган – Ўзбекистон халқ артисти Лутфулла Саъдуллаев билан таниқли хонанда ва истеъдодли олим Ҳожиакбар Ҳамидов бўлади! Аниқроғи, қўшиқни экран ортида Ҳожиакбар Ҳамидов айтган, “лаблаштириш”ни эса Лутфулла Саъдуллаев қойил қилган. Ўшандан кейин анча йиллар давомида Лутфулла бирон тўйга бориб қолса, ундан Алимардоннинг қўшиғини айтиб беришни сўрайдиганлар кўп бўлган.

Хуллас, бу воқеа Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди” китоби ўқувчилар орасида қўлма-қўл бўлиб кетганда бошланган. Асарни телеэкранга олиб чиқиш нияти туғилди. Ўша йиллари “Тошкент оқшоми” газетасида ишлаётган ёзувчи, унинг кадрдон дўсти Тўлқин Расулов (Худо раҳмат қилсин) ва мен учовлашиб суҳбатлашаётганда шу таклиф ўртага ташланди.

Ёзувчининг рухсати билан сценарийни қоғозга туширдим. Ўткир Ҳошимов уни кўриб, бир қанча жойларни қайта ёзди, қўшимча ва тuzатишлар киритди. Роллар тақсимланди. Бош ролларни – истеъдодли актёр Лутфулла Саъдуллаев билан унинг умр йўлдоши Гулчеҳра Саъдуллаева ўйнайдиган бўлди. Фақат бир

муаммо бор эди. Лутфулла умрида кўлига соз олиб, кўшиқ айтмаган. Аммо асардаги Алимардоннинг кўшиғини айтиши керак. Шунда Ўткир Ҳошимов ўз маҳалладоши, олий ўқув юртининг тарих куллийетида ўқиётган истеъдодли хонанда Ҳожиакбар Ҳамидовнинг овози ширали экани, бу йигит машҳур ҳофиз Фахриддин Умаровнинг шогирдлигини айтди. Шу билан кўшиқни Ҳожиакбар айтиб, уни Лутфулла фонограммага “жойлади”.

У пайтларда телевиденида оқ-қора тасвирдан бошқа ранг ҳам, ҳозиргидек ихчам камералар ҳам йўқ, ҳамма тасвир студиянинг ўзида олиниши шарт эди. Студияда ҳақиқий фидойи инсонлар ишларди. Тасвирчи Илёс Шоиноятов асарнинг ярмисига етиб, у ёғига етмай қолган плёнкани ўз пулига сотиб олиб суратга туширгани эсимда. “Баҳор қайтмайди”нинг умумий эфир вақти 2 соату 40 дақиқа бўлди. Студиялар кундузи банд бўлгани учун ижодий ходимлар асосан кечаси ишлашига тўғри келар, ҳар ким ярим кечадан ошганда уйига кетар эди. Ўша йиллари бизнинг жонимизга оро кирган “такси” – сувсепар машиналар эди. Улар тонготаргача кўчаларга сув сепиб чиқар, кўлига бир сўм берсангиз, “Ҳирот”га бўлса ҳам обориб кўяр, баҳонада кўчангизга ҳам сув сепилиб қоларди.

Ҳожиакбар Ҳамидов Ўткир Ҳошимовнинг кўп серияли телевизион фильм қилинган бошқа асарлари – “Дунёнинг ишлари”, “Нур борки, соя бор” (афсуски, айрим “хайрихоҳлар” бу телефильм кассетаси устига бошқа нарса ёзиб, асарни йўқотиб юборганлар) ва бошқаларда ҳам кўшиқ айтган.

Асарнинг энг драматик нуқтаси – Алимардоннинг машинаси билан тоғдан ағдарилиб кетиш манзарасини суратга олиш қизиқ бўлган. Ҳали айтганимдек кўчма камералар йўқ. Кўчада суратга олишнинг иложи ҳам йўқ. Аммо машина юриб бораётган, рулда ўтирган Алимардон ҳолатини аниқ кўрсатиш керак. Бир “Волга” машинаси топиб, студияга олиб кирадиган бўлдик. Студияга машина кириши таъқиқланган экан: ўт тушиб кетиши мумкин. Бензобакдаги ҳамма ёнилғини идишга қуйиб олдик. Беш-ўн киши “хай-хайлашиб”, зилдек машинани студияга итариб киргиздик. Ўзиям 800 метргача кучаниб бориб терга ботиб кетдик. Кадрни суратга олиш охирлаб қолганида бир ходимимиз Тошкент фестивалига олиб келинган фильмлардан бирида машинанинг тоғдан ағдарилиб кетиш манзараси борлигини айтиб қолди. Начора,

студиянинг ўртасига тоғ ясаб, машина ағдара олмаймиз-ку! Хуллас, ўша фильмни кўрдик. Ундаги воқеа кундузи бўлади. Алимардон эса тоғдан кечаси ағдарилиб кетади. Шунни айтсам, тасвирчи инженеримиз “бунинг иложи бор, диафрагмани ёпсак, кундузи кечасига айланади” деди. Шундай қилдик!

Хуллас, анча фурсатдан сўнг асар тайёр бўлди. Энди уни бадий кенгашга топшириш вақти келди. Бу – жуда қалтис имтихон эди. Баъзан шунча меҳнат, шунча маблағ билан тайёрланган асардан иллат ахтаришар, “сиёсий қалтис” жойларни кавлаштиришлар бўлиб турар эди. Телеспектакл кўрсатиб бўлингач узоқ жимлик чўкди. “Оббо, ёқмади шекилли, ҳозир савалаш бошланади”, деб турсак, гулдурас карсаклар янгради. “Бу телевизион спектакл эмас, ҳақиқий видеофильм бўлибди, кўрасизлар, бу асар узоқ йиллар яшайди”, деди кенгаш раиси Элбек Мусаев. Элбек аканинг башорати тўғри чиқди. Мана, орадан 36 йил ўтди. Шундан бери телевизион фильм ойнаи жаҳонда қирқ мартадан ортиқ намойиш қилинди ва ҳар гал томошабинларни ҳаяжонга солади. Ҳозирги кўрсатилаётган телефильм – “Баҳор қайтмайди”нинг учинчи варианты. Кўп манзаралар рангли тасвирга туширилган. Бироқ актёрлар ўша-ўша. Менимча, “Баҳор қайтмайди”нинг бу қадар машҳур бўлиб кетишига сабаб – асар пухта ёзилган. Алимардон мураккаб шахс. Унда ёрқин истеъдод ҳам, ички мардлик ҳам, айни пайтда худбинлик ва хиёнаткорлик ҳам бор. Аниқроғи, қиссада тирик одамлар ҳаракат қилади.

Суратга олиш пайтида баъзан ғалати воқеалар бўлади. Ёдингизда бўлса, Алимардон билан Анварнинг тўқнашуви сахнаси бор. Алимардон энг яқин дўстига хиёнат қилади. Муқаддамга чанг солади. Бу ҳам етмагандек Анварга “Муқаддам меники, мен уни ўзимники қилиб қўйганман”, дейди. Бундай паллада ҳар қандай одам ҳам портлаб кетиши аниқ. Анвар Алимардоннинг юзига тарсаки туширади. Бироқ Анвар (Рустам Афзалов)нинг тарсакиси шу қадар “юмшоқ” эдики, ғашим келди. “Қанақа одамсан, кучинг борича урмайсанми?” десам, Рустам “Мираббос, Лутфулла менинг кадрдон дўстим, уролмайман!” деб туриб олди.

Телевизион фильм 1974 йил 17-23 март кунлари ойнаи жаҳонда намойиш қилинди. Томошабинлар томонидан қизғин кутиб олинди. Студияга ҳам, муаллифга ҳам жуда кўп хатлар келди. Улар асардан қаттиқ таъсирланганларини айтган эдилар. Аммо бошқа-

чароқ гаплар ҳам бўлди. Бир куни халқнинг суюкли актрисаси Клара Жалиловага дуч келиб қолдим. “Менга қаранг, – деди опа аччиқланиб, – нима бало, сизларга Кларадан бошқа от куриб қолганми, қачон қарасанг, ёмон хотинларнинг оти Клара бўлади!” Нима дейишимни билмай қолдим. Яна бир сафар телевидение раҳбари “Мираббос, машҳур хонанда Фахриддин Умаров сендан хафа, телевизорда кимни қоралаяпсизлар” деяпти, деди. Ўткир Ҳошимовдан ҳам бир неча марта “Баҳор қайтмайди”даги Алимардон фалончи эмасми?” деб сўрашган. Охири ёзувчи бу ҳақда радио ва матбуотда жавоб қилган эди. “Бир хонандага бағишлаб бутун бошли асар ёзиш – бачканалик бўлади. Мен аниқ бир шахс эмас, истеъдоднинг парвози ва инқирози ҳақида ёзганман. Қолаверса, ёшликда кўйилган битта ножўя кадам инсоннинг ўзигагина эмас, атрофдагиларга ҳам фожиа келтириши мумкин деган мақсадни ўйлаганман. Бу – умуминсоний мавзу. Мен атоқли ҳофиз Фахриддин акани ҳурмат қиламан. У киши ўзи айтаётган ҳар бир кўшиққа жиддий масъулият билан ёндашади, ҳар бир сўзнинг маъзини чақиб, ижро этади, айниқса, Бобур ижодини теран билади” деб ёзган. Гап шундаки, “Баҳор қайтмайди”даги Алимардоннинг кўшиғини Ҳожиакбар Ҳамидов маромига етказиб ижро этган. Фақат овози устозиникига ўхшагани учун томошабинлар юқоридаги фикрга борган бўлиши мумкин.

“Баҳор қайтмайди”да роллар ижро этган Обид Толипов, Манзура Ҳамидова, Рустам Абзалов, Воҳид Қодиров, Мўътабар Комилова, Шухрат Зиёмухамедов, Тамара Сочакова сингари санъаткорлар ҳозир орамизда йўқ (охирати обод бўлсин). Аммо уларнинг номи, шунингдек, экранда ўзи кўринмай исми шарифи бир кўриниб ўтадиган режиссёр, оператор, режиссёр ёрдамчиси, сахна устаси, чироқ устаси, муҳаррир каби заҳматкашларнинг хизматини ҳам алоҳида таъкидласак ёмон бўлмайди. Асарни экранга олиб чиққан барча заҳматкашларга миннатдорчилик билдириш бизнинг инсоний бурчимиз, деб ўйлайман.

“Инсон садоқати”, “Дунёнинг ишлари”, “Нур борки, соя бор” кўп серияли телефильмларнинг ҳам ўзига хос тарихи бор. “Нур борки, соя бор” экранлаштирилганида телевидение раҳбарлари анча пайтгача “юррак ховучлаб” юришгани эсимда. Чунки асарда ўша кезлари авж олган порахўрлик, савдо-сотикдаги қаллобликлар, хуллас, ҳаром-ҳариш соялар кескин фош қилинган эди. Асарда бош

ролни ижро этган машҳур атрифт Теша Мўминовдан ҳам тез-тез “тинчликми ишқилиб” деб сўраб туришганини актёр ҳамон эслайди.

“Дунёнинг ишлари” эса миллионлаб томошабинлар олқишига сазовор телевизион фильм бўлди. Мен қиссани “Шарқ юлдузи” журналида ўқиб, ларзага тушган эдим. Бош ролларни ўйнайдиган актёрларни ўзимча белгилаб ҳам қўйдим. Бош ролни Саидкомил Умаров, Она ролини (ёшлигини) Рихси Иброҳимова, кексалигини Манзура Ҳамидовалардан ўтказиб ўйнайдиган санъаткорларни тасаввур ҳам қилолмасдим. Бироқ қиссани экранга олиб чиқиш жуда қийин эди. Сабаби, асарда ривожланиб борадиган сюжет линияси йўқ. Ҳаммаси катта-кичик ҳикоялардан иборат. Фақат уларни Она сиймоси боғлаб туради. Асарни экранлаштириш ҳақида таклиф қилганимда ёзувчининг ўзи ҳам шу андишани айтди. “Телефильм шунчаки парчалардан иборат бўлиб қолса нима бўлади, ички тарағлик йўқолиб кетади-ку”, деди. Бироқ икковлашиб сценарийни қоғозга туширдик. Бу 1982 йил эди. Сценарий устида анча узоқ иш-лашди. Студияга ўша паллада янги техник воситалар келган, бироқ уларни эплаб ишлатадиган мутахассислар йўқ ҳисоб эди. Ростини айтсам, менинг энг кўп кучимни, вақтимни, асабимни олган фильм ҳам шу бўлди. Суратга олиш 1983 йил 3 апрель куни Қозирабод қабристонидан бошлаб, 15 сентябрь куни студия павильонида ўша қабристон манзарасини қайтадан тасвирга тушириш билан якунланди. Дастлабки кунлари суратга олинган плёнкаларни монтаж қиламиз, десак, деярли ҳаммаси “қуйиб кетибди”. Негаки, техник ходимлар янғича ускуналар билан ишлашни эплай олмаган.

Фильмда павильонда эмас, ташқарида олиниши керак бўлган ҳолатлар кўп. Болаларнинг анҳор бўйида ўйнаши, Далавойнинг от миниб келиши, “ўрис бола” – Валининг юк машинаси миниб онасини кабинада олиб келиши... Суратга олинаётган от учун ҳам, машина учун ҳам, эчки учун ҳам ҳақ тўлаш керак. Телевидениеда бунга ажратилган маблағ йўқ. Шундай пайтда ўз ёнимдан ҳақ тўлашга мажбур бўлганман. Ёмони шундаки, не ҳасратда суратга олинган кадрлар баъзан хира чиқади ёки умуман, ҳеч нима кўринмайди... Бош қаҳрамон (Саидкомил Умаров)нинг қабристондаги изтиробли сахнасини суратга олганда қувонган эдик. Афсуски, монтаж пайтида маълум бўлдики, унинг армон билан айтган сўзлари ниҳоятда паст товушда ёзилган, ташқаридан келаётган ёт товушлар эса унинг овозини “кўмиб ташлаган”. Шу сабабли бу

манзарани студияда қайтадан тасвирга туширдик. Асар охирида “Дунёнинг ишлари” китобининг сотилиш манзараси бор. Буни карангки, Тошкентдаги биронта китоб магазинида “Дунёнинг ишлари” қолмаган эди. Охири адибнинг оиласи – Ўлмасхондан сўнгги бир неча дона китобни олиб, дўкон пештахтасига қўйдик.

Асар руҳига мос оналар ҳақида қўшиқ бўлса яхши бўларди, деган таклиф ўртага тушгач, шундай қўшиқ матни ва мусикасини топиб, тагин Ҳожиакбар ижросида фильмга киритдик. Асар воқеалари турли ҳикоялардан иборат бўлгани учун, “стоп-кадр”лардан фойдаланиш, психологик нозик, фалсафий чуқур матнларни қаҳрамон монологи сифатида бериш ҳам биз кутганидан яхшироқ натижа берди. Телефильм 1983 йил 3 октябрь куни биринчи марта эфирга узатилди. Одамлар бир зум ҳам хаёли бўлинмай фильмни охиригача ҳаяжон билан томоша қилишига ишонч ҳосил қилдик. Асар ўзбек халқига хос бўлган болажонлик, бағрикенглик, бир-бирига меҳр-оқибат кўрсатиш сингари фазилатларга бой бўлгани учун ҳам минглаб хатлар кела бошлади. Телефильмда иштирок этган Замира Ҳидоятова, Холида Хўжаева, Икрома Болтаева, Толиб Каримов, Тоҳир Миралиев, Гулираъно Ҳакимова, Рустам Афзалов, Мукамбар Раҳимова, Шухрат Ҳакимовалар номи халқ орасида машҳур бўлиб кетди. Айниқса, Рихси Иброҳимова, Манзура Ҳамидова ижросидаги Она сиймоси томошабинлар қалбини ром этди.

Рихси опанинг чакка ўтиб турган хонада болага алла айтиши, Манзура опанинг суратга тушишни илтимос қилиши, Тоҳир Миралиевнинг от гижинглатиб одамларга дағдаға қилиши, Икрома Болтаеванинг совчиликка бориши, Саидкомил Умаровнинг вазминлик ва донолиги – ҳаммаси томошабинлар қалбидан жой олди. Асар якунидаги алла сахнаси, бош қаҳрамоннинг она меҳри ҳақидаги теран ўйларини эслаб кўринг.

“Дунёнинг ишлари” телефильми бир томондан соф миллий, иккинчи жиҳатдан эса умумбашарий туйғулар билан йўғрилгани учун ҳам томошабинларга манзур бўлди. Мана, салкам ўттиз йилки, бу асар ҳам ҳар йили “зангори экран”да намойиш қилинаётгани ва янгидан-янги авлодларга миллий кадриятларимизни эслатиб, уларнинг маънавий оламини бойитишга ҳисса қўшаётгани шундан бўлса ажаб эмас...

ЁЗУВЧИ НЕГА ЙИҒЛАЙДИ?

Улуғ ёзувчи Абдулла Қодирий ҳаётига оид бир воқеа ҳақида кўп ёзилган. Адиб одатда, ўз асарларини қиш палласида ёзар экан. Кунлардан бир кун ёзувчининг умр йўлдоши уйга кирса, Қодирий домла йиғлаб ўтирганмиш. Аёли: “Сизга нима бўлди?” – деса, Қодирий: “Кумуш ўлиб қолди!” – деган экан.

Адабиётдан узоқ одам учун бу – афсона бўлиб туюлиши мумкин. Лекин ижод жараёнидан озми-кўпми хабардор одам бу – айна ҳақиқат эканига шубҳа қилмайди...

Ўтқир Ҳошимов билан турмуш қурганимизга қирқ йил бўлди. Худога шукур, ўғил-қизли, қўша-қўша набирали ҳам бўлдик... Турмушимиз байрамдан иборат бўлди, десам, рост гапирган бўлмайман. Ҳаёт қувончларини ҳам кўрдик, ташвишларини ҳам... Мана қирқ йилдирки, ижодий меҳнат нақадар машаққатли ва масъулиятли жараён эканига гувоҳ бўлиб келаяпман...

Олтмишинчи йилларда адабиётга кириб келган Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Худойберди Тўхтабоев, Шукур Холмирзаев, Учкун Назаров, Неъмат Аминов каби истеъдодли шоир ва ёзувчилар ижод оламига янги ҳаво олиб киргандек бўлдилар, нуқул сиёсатни эмас, Инсонни тасвирлайдиган асарлар дунёга кела бошлади. Энди билсак, бунинг сабаби, бир томондан Хрушчёв замонида пайдо бўлган ҳийла эркин фикрлаш бўлса, иккинчи томондан бу ижодкорларнинг кўпчилиги Тошкент Давлат университетига таҳсил кўрган, улар чуқур билимли, ҳақгўй, талабчан устозларнинг сабоғини олган эканлар. Шундай шогирдлар қаторида Ўтқир Ҳошимов ҳам бор эди... Биринчи китоби учинчи курса ўқиётганида чоп этилган, биринчи йирик бадиий асари устоз адиблар таҳсинига сазовор бўлган талабалар унчалик кўп бўлмайди. Ўтқир Ҳошимов эса шундай талаба эди. Унинг “Чўл хавоси” деган биринчи қиссаси талабалар орасида машҳур бўлиб кетди.

Ёзувчининг кейинги қирқ йил давомида яратган асарлари қандай туғилганига гувоҳман.

Янги асар ёзиш пайтида адиб хаёлчан, бир қадар тажанг бўлиб қолади. Кечами-кундузми ҳамма нарсани унутиб, ёзади. Лекин асар битмагунча ҳеч кимга кўрсатмайди. Биз ҳам ёзувчи ишлаётган пайтда безовта қилмаймиз, нима ёзилаётганини ҳам сўрамаймиз (оилада шундай тартиб бор). Адиб ёзганидан ўзининг кўнгли тўлса, чеҳраси очилиб, бизга беради. Шу тариқа оила аъзолари – фарзандлар ҳам кўлёмани биринчи бўлиб ўқиймиз. Асар ҳақида айтилган фикрларни муаллиф оғринмай қабул қилади. Сўнг деярли барча асарлар Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Иброҳим Ғофуров, Абдуғофур Расулов, Носир Фозилов, Тўлқин Расулов (худо у кишини раҳмат қилсин) каби устоз ва дўстлари назаридан ўтказилган.

Башарти асар муаллифнинг ўзига ёқмаса-чи? Бундай ҳоллар бир неча марта бўлган. Адиб кўлёмани йиртиб, ёқиб ташлаган (баъзан ҳатто матбуотда янги асардан парчалар босилгандан кейин ҳам).

Бадиий асар катта ҳаяжон билан, шавқ билан ёзилиши керак. Бу ҳақда ёзувчи бундай дейди: “Китоб ёзаётган қаламқаш ҳаяжони китоб ёқиётган ўқувчи ҳаяжонидан ўн карра кучлироқ бўлади. Китоб ўқиётганингизда жиндай табассум қилсангиз, билингки, ўша саҳифаларни қаламқаш росмана кулиб ёзган. Китоб ўқиётганингизда кўзингизга бир қатра ёш келса, билингки, қаламқаш ўша саҳифаларни росмана йиғлаб ёзган”.

1982 йили Пицундага бордик. Ёзувчилар ижодий уйидан хона беришди. Мен болаларни денгизга олиб бораман. Адаси деярли хонадон чиқмай ишлайдилар... Орадан ўн кунлар ўтди. Бир гал хонага қайтсак, ёзган нарсаларини йиртиб ташляптилар. “Хай-хайлаб” бир қисмини олиб қолдим. Қўлёмма сарлавҳасини шунда кўрдим. “Эртага – куз”. Юз бетлар ёзилган экан, деярли ҳаммаси йиртилиб бўпти...

– Нега ундай қилдингиз? – десам, қўл силтадилар.

– Бўлмади! Сизғмаяпти! Хом!

Қўлёманинг омон қолган саҳифаларини ўқиб кўрсам, биноийдек... Нима “бўлмагани”, нима “хом”лигини орадан икки йил ўтгач, “Икки эшик ораси” романи қоғозга тушганидан сўнг англадим. “Икки эшик ораси”дек салмоқли, фалсафий, психологик роман аввалги услубга ҳам, қолип (композиция)га ҳам сиғиши мумкин эмас экан...

“Икки эшик ораси” романи минглаб ўзбек хонадонларига кириб борди. Деярли уч юз минг нусхада ўн марта нашр этилди. Бошқа тилларга таржима қилинди.

Дарсликлар ва ўқув дастурларига киритилди...

“Тушда кечган умрлар” романининг дунёга келиш тарихи ҳам ўзига хос. 1991 йили Ў.Ҳошимов таваллудининг 50 ёши нишонланди. Ўша оқшом Президентимиз адибга табрик йўллаганлари биз учун унутилмас воқеа бўлди. Шу арафада адибнинг устозларидан бири – Умарали Норматов шогирдга жўяли маслаҳат бердилар:

– Одатда, ижодкорлар ўз тўйига янги асар билан келади. Сиз ҳам янги асар ёзинг!

Адиб Умарали аканинг шу таклифини айтганларида севиниб кетдим.

– Домла тўғри айтибдилар, – дедим. – Ҳамма ижодкорлар шундай қилади. Сиз бўлсангиз анчадан буён каттароқ асар ёзганингиз йўқ.

Гапим негадир ёзувчига ёқмади.

– Бошқалар нима қилса ўзининг иши. Мен кучаниб ёзмайман! Асар туғилгиси келса ўзи туғилади.

Орадан кўп ўтмай, адиб бетоб бўлиб қолди. Шифохонага ётдик. Дўхтирлар операцияни қиламиз, деб тикилинч қилади, адаси кўнмайдилар... Кеч куз эди. Бир оқшом адаси балконга чиқиб, узок ҳаяллаб қолдилар. Изиллаб шамол эсиб турибди. Жоним ҳалак бўлиб, ичкари киринг, дегим келадию, ийманаман...

Бир маҳал ўзлари палатага кириб, “қоғоз борми?! деб сўрадилар. Касалхонада қоғоз нима қилсин? Шу кеча шифохона палатасида тонг отгунга қадар чироқ ёниб чикди. Эрталаб тутунга тўлиб кетган хонага кирган дўхтир койиди:

– Ўзингиз бу аҳволда бўлсангиз, устига-устак босиб чекаверсангиз, нима, жонингизда қасдингиз борми?

Дўхтир чиқиб кетиши билан адиб ўз қарорини айтди.

– Уйга кетамиз.

Уйга қайтишга қайтдик, лекин асар ёзиш тагин орқага сурилди. Орада сафар чиқиб қолди. Иброҳим Ғафуров, Дадахон Нурий, Аҳмаджон Мелибоевни чет элга хизмат сафарига юборадиган бўлишибди. Ў.Ҳошимов сафарга боришни асло хоҳламас эди.

– Шу, сафарга мендан бошқа одам борса бўлмасмикан?!

Йўлдан қолишнинг иложи бўлмади. Орадан анча ўтиб, “Тушда кечган умрлар” романи эълон қилинган, китобхонлар билан учрашувларнинг бирида Иброҳим ака чет эл сафари ёзувчига асло татимаганини айтиб бердилар: “Ўткиржон, сафарда юрдию, чамаси ҳеч нимани кўргани йўқ. Фикри-зикри бошқа ерда эди. Кейин билсам, роман ёзаётган экан...”

Сафардан қайтиши билан адиб деярли кеча-кундуз тўхтовсиз ишлаб, романнинг илк вариантыни бир ойнинг нари-берисида ёзди. Асарда қандайдир мунгли руҳ сезилиб турар, унинг биринчи жумласи эса бундай бошланар эди: “Куз – ўлим тўшагида ётган беморга ўхшайди. Оёқ остида касалманд хазонлар инграйди”. Бу – ўша кеч куз оқшоми ёзувчи касалхона балконида чиқиб кузатган манзара бўлса ажаб эмас...

Бу романнинг қисмати ҳам ёруғ бўлди. Кўп марта нашр этилди, бошқа тилларга таржима қилинди... Агар Мустақиллик бўлмаса, бу асар дунё юзини кўрмаслиги аниқ эди. Негаки, унда мустабид тузум фош қилиб ташланган. Худо асрасин, собиқ шўро тузуми бўлса, бу роман учун ёзувчи мислсиз балоларга қолиши мумкин эди.

* * *

1980 йили ойимлар (қайнонам) тўсатдан вафот этдилар (Худо раҳмат қилгур хоксор, меҳрибон ва доно аёл эдилар). “Дунёнинг ишлари” китобида Она қиёфаси айнан тасвирланган. Адиб бу жудоликдан жуда қаттиқ изтиробга тушди. Шусиз ҳам ўта таъсирчан одам янада маънос, ҳаёлчан бўлиб қолди. Охири Абдуғафур Расулов, Баҳодир Ғуломов (домланинг жойлари жаннатда бўлсин) билан маслаҳатлашиб, Сижжакка – Опоқ хўжа ака деган эски кадрдонлариникига чиқиб кетишди. “Дунёнинг ишлари” китобининг дастлабки боблари ўша ерда ёзилган. Адибнинг ўзи таъкидлашича, бунга Абдуғафур ака даъват қилганлар. “Бошқаларда йўқ имконият сизда бор-ку, ўзингиз ҳис этаётган шу изтиробларни қоғозга туширсангиз, бир томондан, дардингиз енгиллашади, иккинчидан, холамларнинг руҳини шод қилган бўласиз”.

“Дунёнинг ишлари” бошқа асарларга ўхшаб тез ва шиддат билан ёзилгани йўқ. Ҳар бир ҳикоя мустақил асар сифатида туғилган. Аммо уларнинг ҳаммасида Она образи бор. Бу китобнинг дунёга келишида атоқли шоира Зулфия опанинг катта ҳиссаси бор. Адиб бўлажак китобнинг биринчи бобларини “Саодат” журнаliga

олиб борганида Зулфия опа бу жуда яхши асар бўлишини таъкидлаб, уни давом эттириш кераклигини, журнал эса китобни сонма-сон босиб боришини айтган эканлар. Бу ҳақда муаллиф ўз мақоласида ёзган... Шундай қилиб китоб бир йилдан ортиқ муддатда дунёга келди. Унинг энг охирги саҳифаси қандай туғилгани ҳамон кўз ўнгимда турибди. Баҳор эди. Кечаси гумбирлаган товушдан уйғониб кетдим. Момақалди роқ бўлаётган экан. Қарасам, хонада адаси йўқлар. Айвонга чиқдим. Соат тўртдан ўтибди. Нариги хона эшигидан чироқ нури тушиб турибди. Киришга тортиндим. Чой қўйдим. Анча иккиланиб туриб, эшик олдига келдим. Секин ичкарига кириб яқин бордим. Қарасам, адиб унсиз йиғлапти... Қўрқиб кетдим. “Нима бўлди?” – десам, индамай чиқиб кетдилар... Кўз ёши томган саҳифаларни беихтиёр ўқидим. Ўқиб, йиғлаб юбордим. Бу – “Илтижо” деган боб эди. Мана ўша боб:

“Ойи мен келдим... Эшитяпсизми, ойи, мен яна келдим...”

Қаранг, ойи, тагин кўклам кирди. Эсингиздами, ҳар йили баҳор кириши билан Сизни далага олиб чиқардим. Сиз чарақлаган офтобни, тиниқ осмонни, кўм-кўк майсаларни кўриб қувонардингиз. Эсингиздами, невараларингиз териб келган бойчечакларни кўзингизга суртиб, “омонлик-сомонлик” қилардингиз...

Бугун... ўзингизнинг устингиздан бойчечак ўсиб чиқибди... Йўқ, йўқ, ойижон... йиғлаётганим йўқ. Биладан, мен йиғласам, сиз безовта бўласиз... Ҳозир... ҳозир ўтиб кетади. Мана бўлди...

Эрталаб-чи, ойи, ёмғир ёғди. Қаттиқ ёмғир ёғди. Сиз баҳор ёмғирини яхши кўрардингиз... Кейин офтоб чиқиб кетди. Қаранг, офтоб чарақлаб ётибди... Эсингиздами, сиз менга офтоб ҳақида чўпчак айтиб берар эдингиз. Ўша офтоб чарақлаб ётибди... Кўраяпсизми...

Эсингиздами, ойи, сиз укамга алла айтардингиз. Мен алланинг оҳангига маст бўлиб ухлаб қолардим. Ўша бешикда мен ҳам ётганман. Аллангиздан мен ҳам ором олганман. Нима қилай, ойи, мен алла айтишни билмайман. Қабрингизни силаб қўйсам ором оласизми... Мана, ойижон, мана... Йўқ, йўқ, йиғлаётганим йўқ. Ҳозир, ҳозир ўтиб кетади...”

Балки бу парчани алоҳида ўқиган китобхон унчалик ҳаяжонга тушмас. Бироқ, “Дунёнинг ишлари”ини бир бошдан ўқиб, Онани қаттиқ севиб қолган китобхон бу сатрларни ўқиганда ларзага тушмай қолмайди. “Илтижо” бобини кўзда ёш билан ёддан ўқиб

берган кўплаб талаба ва ўқувчиларни кўрдим. Дарвоқе, “Икки эшик ораси” романининг “Зилзила”, “Тушда кечган умрлар” романинг “Оппоқ-оппоқ қорлар ёғди” бобини ларзага тушиб, ёдаки ўқиган китобхонлар ҳам оз эмас. Балки муаллифнинг ўзи уларни росмана йиғлаб ёзгани учун ҳам шундайдир. Нима бўлганда ҳам адиблар йиғиси ўқувчининг қалбига нур олиб киради. Ёзувчилик қисмати шундай бўлса керак эҳтимол.

АДАБИЁТИМИЗНИНГ ПЎЛАТ ЧАВАНДОЗИ

Ўткиржон! Сиз ўтган асрнинг 60-йиллари ўрталарида янгила-наётган ўзбек насрига лирик йўналишни олиб кирган, унинг оҳангининг ўқувчиларга маъқул бўлишига муносиб ҳисса қўшган адибсиз. Илк китобингиз “Пўлат чавандоз” талабалик пайтингизда чиққан эди. Мен бу ерда насрни алоҳида ажратиб кўрсатганимдан хайрон бўлманг. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг ўзбек шеъриятида ҳам, насрида ҳам қандайдир дағаллик, баландпарвозлик, қуруқ шовдиروقлик оҳанги устунлик қилаётган эди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Жамол Камол кабилар шеъриятда, Сиз, Шукур Холмирзаев, Учқун Назаровлар эса ҳикоя ва қиссаларингизда лирик оҳангни кучайтириб, асарларнинг ўқишлилигини оширдингизлар. Бу борада, айниқса, Сизнинг хизматингизни алоҳида таъкидлаш ўринлидир. Сиз талабалик йилларингиздаёқ “Чўл хавоси” деб аталган илк қиссангиз билан йирик сўз санъаткори Абдулла Қаҳҳорнинг юксак баҳосини олишга эришгансиз.

Лирик оҳанг бора-бора ижодингизнинг бош фазилатига айланди. Қисса ва романларингиз, ҳатто “Дафтар хошиясидаги битиклар” гача ана шундай оҳанг билан суғорилган.

Қарийб ҳамма қисса ва романларингиз бадий тасвирнинг ажралмас қисми ҳисобланган пейзаж манзараси, асосий қахрамонлар ҳолати, кайфияти, тасаввурларини ифодалаш билан бошланади. Сиз бу услубни устоз адибимиз Ойбекдан ўргангансиз, деб ҳисоблайман. Биласизки, улуғ санъаткорнинг “Қутлуғ қон” романи саратон тасвири ва Йўлчининг ҳолати, “Навоий” тарихий романи Ҳиротдаги “Гавҳаршодбегим” мадрасасининг умумий кўриниши ва ундаги толиби илмлар турмуши, “Улуғ йўл” романи эса куз фасли тасвири, Оташ дукчининг оғир меҳнати, қалбидаги туганмас ташвишларини чизиш билан бошланади. Мана шу тасвирларнинг ўзидаёқ ёзувчи бутун асарнинг руҳини белгиловчи бош оҳангни аниқлаб олади. Худди шундай хусусиятни Сизнинг ижодингизда ҳам кузатиш мумкин. Масалан, “Шамол эсаверади” қиссангиз Хирмонтета қишлоғи, эрта баҳор тасвири, “Баҳор қайтмайди” асарингиз Бўстон қишлоғи ва куз фаслининг умумий манзараси, “Нур

борки, соя бор” романингиз эса, Шерзод даволанаётган шифохона палатасининг кўринишию қишининг охириги кунларини ифодалаш, “Тушда кечган умрлар” романингиз Рустамнинг охириги кундалигидан олинган ғоят таъсирчан ва маънос куз кўринишларини тасвирлаш билан бошланади.

Асар бошида келтирганингиз бу лавҳалар кўпинча асар охирида ҳам такрорланади. Масалан, “Баҳор қайтмайди” қиссангиз бошида Алимардонинг даҳшатли туши, унинг паст-баланд қоялар орасидан жарликка тушиб кетгани қисса охирида ўнгида рўй беради. Бу билан Сиз ўқувчига Алимардоннинг тушини бежиз киритмаганингизни ва бу психологик детал асар сюжетида изсиз қолмаганини аниқламоқчи бўласиз.

Ўткиржон! Сиз “Икки эшик ораси” ва “Тушда кечган умрлар” романларингиздаги айрим образлар билан ўзбек адабиётининг сўнги эллик йилда туғилган қаҳрамонлар галереясини мутлақо янги, ўлмас характерлар билан бойитдингиз. Бошқаларини қўя турайлигу фақат Ориф оқсоқол билан комиссар Соат Ғаниевнигина олиб кўрайлик. Ориф оқсоқол том маънодаги ўзбекнинг отаси, бағри кенг, ҳар қандай вазиятда ҳам ўйлаб иш тутадиган, ўзини эмас, ўзгаларни ўйлайдиган донишманд одам. У менинг отамга ҳам, амакимга ҳам ўхшайверади. Нимасидир улардан олингандек. Ишонасизми, бир талабаимизга Ориф оқсоқол образи талқини бўйича диплом иши бергандим, у оқсоқолнинг портретини чизиб келибди. Худди дадамга ўхшайди денг. Келсангиз кўрасиз, кафедра деворига илиб қўйганман. Кирганлар “Бу ким?” деб сўраб қолишса, ҳеч ўйланиб ўтирмай “отам” деб қўя қоламан. Бир ўринда “Шундай асар ёзсангки, уни ўқиган китобхон ҳамма нарсани унутса, асар қаҳрамонлари ҳаёти билан яшаса...” деб орзу қилишингизни ёзган эдингиз. Дадил айтишим мумкинки, “Икки эшик ораси” романи ана шундай китоб бўлиб қолди. Менимча, кейинги ўн беш-йигирма йил ичида халқимиз томонидан энг кўп ўқилган, энг кўп хат олган асар мана шу романдир. Бу жараён ҳануз давом этаётир. Бунинг сабаблари кўп. Энг муҳими, романнинг қизиқарли услубда ёзилгани ва шубҳасиз, катта тарбиявий аҳамиятга эга эканлигидир. Асарнинг номланишиёқ ўқувчини мушоҳада қилишга ундайди. “Хўш, ҳаёт деб аталмиш икки эшик орасида кечган қисқа умримда мен бу эшикдан кириб, у эшикдан чиққунча нима қилдим? Бу ҳаёт иморатига битта ғишт қўйдимми ёки битта ғиштни қўчириб олиб,

шикаст етказдимми? Мен ўзи кимман?” Бундай мулоҳаза китобни ўқиган энг ёмон одамнинг ҳам хаёлидан кечишига ишонаман. Чунки романдаги ҳар битта эпизод, ҳар бир персонаж ёзувчининг бош мақсадини ифодалашга хизмат қилади. Ҳатто ахлоқсизнинг қилимишидан ҳам ўқувчи сабоқ олади, беодобдан одоб ўрганади...

Романнинг архитекtonикаси ниҳоятда оригинал, пишиқ-пухта, мукамал ва ғоятда соғлом асардир. Бадиий асар ҳам жонли организм каби соғлом бўлсагина, узоқ яшайди ва ўқувчининг кўнгил мулкидан муносиб ўрин топа олади... Буларнинг барчаси ушбу асарнинг умрини узайтиради. Ишонаманки, “Икки эшик ораси” романи ўзбек адабиётида шу пайтгача яратилган энг сара асарлар каторида халқимизнинг суюкли ва доимий ҳамроҳи бўлиб қолади.

“Тушда кечган умрлар” романидаги Комиссар образини ҳам миллий адабиётимиздаги янги қиёфа, янги тип деб аташ мумкин. “Етмиш беш ёшда. Миллати йўқ. Сўққабош” бу киши бир қарашда инсонийлик фазилатларидан маҳрум, одам зотининг ашаддий душмани, ўзининг ваҳшиёна қилмишлари билан фахрланадиган аблах қиёфасида намоён бўлади. Унинг нутқи ҳам ўзига хос. Комиссар ўз нутқида инсонни менсимаган, ҳуқуқини камситган, номусини оёқости қилган ва бундан лаззатланган бутун бир жамиятнинг иллатларини мужассам ҳам этади. Комиссар нутқида ишлатилган биргина “хеҳ” элементи вазиятига қараб турлича маъноларни англади. “Хеҳ” бу бу сўз эмас, товушдир. Сиз персонажнинг характерини шакллантиришда тилнинг фонетик элементларидан ҳам унумли фойдалангансиз. Унинг “хеҳ” дейиши Қурбоной холага одамни майна қилгандек ғалати кулиш бўлиб туйилса, Рустамга калтакесакнинг совуқ чиқиллашига ўхшаб эшитилади.

Умуман, Комиссар бутун роман давомида 30 мартача “хеҳ” элементини қўллайди. Шундан иккитаси кулги шаклида уч мартадан такрорланиб келади. Қолганлари бир мартадан кескин оҳангда айтилади ва ҳар сафар контекстга қараб янгича маъно касб этади. Шу биргина товуш элементининг ўзи бир неча сўздан иборат гап маъносини англади, ўрнига қараб вазиятни кескинлаштиради. Ҳар сафар Комиссар характерининг янги қиррасини очади.

Ўткиржон! Сизга ҳат ёзиб ўтирибман-у, хаёлимда бундан 30-йиллар аввалги бўз йигитлик пайтимиз гавдаланади. Эсингиздами, сирдарёлик дўстимиз Акромжон Каттабеков (Аллоҳ раҳматига олган бўлсин!) номзодлик диссертациясини ҳимоя қилганда тун

билан ухламай, шаҳарни кезиб чиққанларимиз? Сиз ва мендан ташқари Абдуллажон Орипов, Рауф Парфи, Бегали Қосимов, Умрзоқ Ўлжабоев, Азимжон Раҳимов сингари ўнга яқин шоиру олимлар пой-пиёда чакчақлашиб, кўшиқ айтишиб, аввал Қорақамишга – Бегалиникига бордик. Ярим кечада унинг оиласини безовта қилишдан хижолат ҳам чекмабмиз. Бунинг устига ўша куни бир ярим-икки яшар қизчасининг қулоғи оғриб, азоб чекаётган экан, денг (буни кейин эшитдик-да!) Лекин ҳеч нарса бўлмагандек, дўстимизнинг рафиқаси Матлубахон дастурхон ёзди, овқат тайёрлади. Биз шоввозлар эса шеър ўқиш ва кўшиқ айтиш билан банд эди. Мана, ўша билимдон, дўст учун ҳеч нарсасини аямайдиган Бегали биродаримиз бугун орамизда йўқ. Аммо ундан хийла катта мерос қолди. Бу илмий мероснинг асосини миллий истиқлол ғояси ташкил этади. Зеро, Бегали Қосимов умрининг учдан икки қисмини мустақиллигимиз учун кураш олиб борган жаҳид боболаримиз фаолиятини тадқиқ этишга бағишлади. Ўзи ҳам ўша жаҳидлар сингари мўътабар зотга айланиб қолди. Аллоҳ раҳматига олган бўлсин!

Бегалиникидан чиқиб талабалар шаҳарчасига йўл олдик. Йўл-йўлакай фақат битта кўшиқни айтардик:

*Оқ илон, оппоқ илон, ойдинда ётганинг қани?
Мен ёмондан айрилиб, яхшини топганинг қани?*

Бу кўшиқ Сизнинг буюртмангиз бўйича айтиларди. Нега бу ашулага ёпишиб олганингизни кейинроқ билдим. Назаримда, ўша пайтда Сиз “Баҳор қайтмайди” қиссангизнинг “тўлғоғида” юрган экансиз, шекилли. Қиссани ўқиб билдимки, бу нола Анварнинг қалбидан Муқаддамга, Муқаддамнинг юрагидан Алимардонга қарата отилиб чиққан экан. Кейин бу кўшиқ “Икки эшик ораси” романингиздаги Робия ҳикояларига ҳам киритилди ва ҳақиқий муҳаббатнинг гимнига айланиб қолди. Асарларингизнинг руҳига сингиди, асосий оҳангини белгилади.

Ўткиржон! Биз Сиз билан фахрланамиз. Сизнинг Фарғонага келишингиз чинакам байрам бўлиб кетади. 2003 йилнинг сентябр ойи мен учун анча хайрли келди. Худо ёрлақаб, Сиз рафиқангиз Ўлмасхон билан Чимёнга дам олгани келган экансиз. Буни менга Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлимининг масъул котиби Энахон

Сиддиқова айтиб қолди. Дарҳол Йўлдош Сулаймонов бошчилигида талантли ижодкорлар Алишер Ибодинов, Зухра Алиева, Энахонлар билан биргаликда етиб бордик. Сой бўйидаги сўлим чойхонада ўз кўлим билан палов дамладим. Биласиз, Йўлдош ака бор жойда давра қаҳқаҳага бой бўларди. У киши ўша кунлари анча бетоб эдилар, лекин Сизнинг келганингизни эшитиб, жон-жон деб бордилар. Ўзиям яйраб кетди-да, Йўлдош ака! Кетишда индамай кетган одам қайтишимизда шунақанги қувнаб, ҳазиллашиб келдиларки, асти кўяверасиз. Бу Сиз билан бўлган завқли суҳбатнинг натижаси эди.

Ўша кунги келишувимизга биноан 19 сентябр куни университетда талабалар билан учрашувингизни ташкил этдик. Учрашувни ўша пайтдаги ректоримиз профессор Ўриновнинг ўзи олиб боради. Анжуман бирам файзли, бирам қизиқарли ва мазмунли ўтдики! Сиз, айниқса, талабаларимизнинг чиқишларидан, берган саволларидан жуда хурсанд бўлдингиз. “Асарни яхши тушуниб, таҳлил қилишар экан” деб, биз эса Сизнинг шу гапингиздан суюндик, негаки ўша талабаларни биз ўқитяпмиз-да!

Хуллас, ўша куни Сизни университетимиздаги мен мудирлик қилаётган ўзбек адабиётшунослиги кафедрасининг фахрий профессорлигига қабул қилдик. Университет илмий Кенгашнинг октябр ойидаги йиғилиш қарори билан бу таклиф расмийлаштириб ҳам кўйилди. Қарордан кўчирма обориб берганман-а? Энди, оғайни, Сиз мен мудирлик қилаётган кафедранинг аъзоси бўлдингиз, чакирган пайтимда келиб турасиз-да! Яна шуниси фахрлики, Сиз устозимиз Саид Аҳмад акадан кейин иккинчи фахрий профессорликка қабул қилинган ёзувчимиз ҳисобланасиз. Кўрдингизми, фақат зўр ёзувчиларни “ишга” оламан, холос.

Ўтқиржон! Борди-келдимиз, учрашувларимиз камайиб кетмасин, иложи борича, тез-тез учрашиб, суҳбатлашиб туришдан умидвор дўстингиз Йўлдошали.

ТЎҒРИ ЧИҚҚАН БАШОРАТ

1959 йилнинг бошлари эди. Тошкент темир йўли бошқармасида (ҳозир “Ўзбекистон темир йўллари” давлат акциядорлик компанияси) ўзбек тилида “Темирйўлчи” номи билан чиқадиган газета ташкил этилди.

Дўмбиравот маҳалламизда яшовчи ўша йили ўрта мактабни битирган Ўринбой исмли йигит босмахонага материалларини олиб борувчи (курьер) эди. Газета Тошкент тепловоз вагон таъмирлаш заводи босмахонасида чиқар эди. Ўринбой бироз вақт ишлаб “мен дўхтир бўлишни орзу қиламан, ТошМИда ўқимоқчиман”, деб ишдан бўшашга ариза берди. (Ҳозир у тажрибали дўхтир). Хайрлашиб кетаётганда, “мен билан бир синфда ўқиган Ўткир шу соҳага жуда қизиқади, ўрнимга келса майлими” деди.

– Айт, келсин, – дедим унга. – Ўткир бизнинг маҳаллада бўлгани учун мен уни яхши биламан. 10-синфни медаль билан битирган.

Эртасига таҳририятимизга Ўткир келди. Мен уни муҳаррир хонасига бошлаб бордим. Ўринбосари Асом ака Исҳоқов ҳам унинг ҳузурда экан. Ичкарига кирдик.

– Бу йигит қизиқиб ишлаб кетса керак, – деди газета муҳаррири Раҳимов. Ўткирнинг ўша жойда ўзини тутишини зимдан кузатиб ўтирган Асом ака гапга аралашди:

– Вақти келганда, мени айтди дерсизлар, бу камтарин, тийрак йигитча таниқли ёзувчи бўлади. Ҳаким Назир ҳам болалар газетасига келганида шунақа ёш йигитча эди, – деди самимийлик билан.

Ўткирга адабий ходимлар ва мухбирлар хонасига стол қўйиб бердик. У босмахонага бериладиган материалларни тартиб билан тахлаб, ўз столи тортмасига қўярди.

Кунлардан бирида шу хонада ўтирадиган, доим “Беламор”ни бурсиқтиб чекадиган, кекса ходимлардан бири “ука, мана бу кулдон тўлиб кетибди, уни йўлакдаги урнага ағдариб кел” деб буюрди. Ўткир ғаши келиброқ кулдонни олди. Хонадагилар эшитадиган қилиб “менга бунақа иш буюргандан кўра ёзган нарсаларимни ўқиб кўр, деса бўлмайдими?” деб чиқиб кетди. Шу баҳона у таҳририятга келган хатларни, газета учун тайёрланган материалларни

синчиклаб ўқийдиган, лозим бўлса таҳрир қиладиган бўлди. Бу билан у шунчаки хат ташувчи дастёр эмас, ижодий фикрлайдиган ходим эканини кўрсатди, мақолалари тез-тез босиладиган бўлди.

Ўша пайтда Сирдарё туманида ўқитувчи бўлиб, газеталарга хабарлар ёзиб юрган Жўра Холқосимов адабий ходим бўлиб келди. Унинг қадди-қомати келишган, баланд бўйли эди. Лекин русчадан нўноқроқ эди. Ўткир руслар билан худди ўзидек тиллашарди. Улар иккаласи биргалашиб заводларга, деполарга боришар, Жўрабой саломлашиб, ўзларини таништирардию у ёғини Ўткир дўндираар, натижада икковининг номидан мақола тайёр бўларди.

Ўша кезлари рўй берган бир воқеа эсимдан чиқмайди. “Қизил тўқимачи” станциясида Анатолий Вареник деган бошлиқ бор эди. У билан тез-тез гаплашиб турардик. Анатолий кўнғироқ қилиб, сўраб қолди. “Ҳошимов деган йигит сизларда ишлар экан. Мен билан станциямиз фаолияти ҳақида анча суҳбатлашдик. Рус тилини бунчалик тоза гапирадиган ўзбеклар кам бўлади. Қаердан ўрганган, тилни?”

Қизиғи шундаки, Вареникнинг ўзи ўзбек тилини “сувдек” билар, биз билан ўзбекча гаплашардик. Мен кулдим. – Сизнинг ўзингиз ўзбекчани қаёқдан ўргангансиз? – десам, “мен қишлоқда, ўзбек болалар орасида ўсганман, шунинг учун тилни яхши билман”, деди.

– Ўткир эса ўрис болалар орасида ўсган. Уларнинг ҳовлиси тўқимачилар комбинатига қарашли пионерлар лагерининг ўртасида. Ота-онаси ҳам ўша ерда ишлайди. Шунинг учун у рус тилини яхши билади, дедим. Хуллас, адибнинг рус тилини яхши билиши таҳририят учун ҳам фойдадан холи бўлмади. Кейинчалик ёзувчи баъзи асарларини рус тилига ўз таржимасида нашр эттирагини кўрдим...

Ўткир ўша пайтда ҳам синчков эди. Қаерга борса, у ердан бир таассурот олиб қайтарди.

– Қойил! – деб қўйди бир куни у.

– Ҳа, яна нима гаплар? – дедим. Айтиб беришича, Тошкент тепловоз депоси касаба уюшмаси қўмитасининг раиси билан телефонда алоқа боғлаб, эртасига соат 11 да учрашадиган бўлишибди. Касаба уюшмаси қўмитасининг раиси белгиланган мавзуга тегишли олти кишини ўз хонасига тўплаб туришни ваъда қилибди. Ўткир айтилган вақтда борса касаба уюшмаси бошлиғининг бир ўзи эмиш.

– Қани ваъда қилган одамларингиз? – деса у киши соатига қараб, ҳали бир ярим минут бор, келишади, дебди. Орадан бир ярим дақиқа ўтгач, олти киши кириб келибди.

– Яхшиям ишни шу ерда бошладим, – деди у. – Чиндан ҳам бу соҳада “темир интизом” бор экан.

Ўткир Ҳошимов “Машаққатли сафар” деган автобиографик мақоласида ўзининг биринчи бадиий асари – “Тўрт мактуб” деган ҳикояси 1963 йил 17 апрел куни “Тошкент ҳақиқати” газетасида босилганини ёзган. Аслида ундай эмас. Унинг биринчи ҳикояси 1961 йили “Темирйўлчи” газетасида эълон қилинган. Бу стрелкачи тўғрисидаги ҳикоя эди. Шуниси эсимдаки, ҳикоянинг ҳажми каттароқ эди. Ўқиб, бир қисмини ихчамлаштирдим. Уни босма-хонага топшира туриб, Ўткирнинг ўзига кўрсатган эдим, “билинтирмасдан қисқартирибсиз, ўша жойи ўзимга ҳам эришроқ туюлаётган эди”, деди. Ҳикояни Асом ака ҳам ўқиди.

– Бу йигитдан яхши ёзувчи чиқади, демаганмидим, – деди у киши сидқидилдан севиниб. – Қаранг ҳаммасини билиб, лўнда қилиб ёзган. Темир йўл соҳасини ҳам чуқур ўрганган.

Ўткир Ҳошимовнинг биринчи ҳикояси кўпчиликка маъқул бўлди. Эртасига темир йўл бошқармасининг бўлим бошлиғи Қаноат Хўжаев кўнғироқ қилди.

– Кеча газетамизда бир ҳикоя ўқидим. Ўткир Ҳошимов ким? Темир йўлчилар ҳаётининг ўзига хос жихатларини жуда яхши ёритибди. Абдулла Қаҳҳор сингари ихчам ва мазмундор сўзларни топиб ишлатибди, – деди.

– Ўзимизнинг ходим, ёш йигит, бу унинг биринчи ҳикояси, дастлабки ижодий маҳсули, – дедим унга.

– Эй, анави ихчамгина йигитчами? Биринчи ҳикояси шунақа бўлса, ҳали у катта ёзувчи бўлиб кетади, – деб қўшиб қўйди Қаноат ака. Эҳтимол адибнинг бу ҳикоядан кўнгли тўлмаган ва шу сабабдан уни унутиб юборган бўлиши мумкин...

Орадан йиллар ўтиб Ўткир Ҳошимов, “Тошкент ҳақиқати”, “Тошкент оқшоми” газеталарида, “Шарқ юлдузи” журналида ишлади. Олий Мажлисда хизмат қилди. У элимизнинг ардоқли адиби, Ўзбекистон халқ ёзувчиси... Бундан эллик йил аввал бўлажак ёзувчининг иш фаолияти мен билан бир жойда бошланганидан қувонаман ва фахрланаман.

“СЎҚҚАБОШ БЕВАГИНА” ВАСФИДА...

Ўша куни бозор ораламаганимизда, “Сўққабаш бевагина”ни учратмаган бўлармидим. Парранда растаси томон бурилай деб турганимда, аллақандай “антиқа янгилик”дан дарак бергандай, юрак қурғур дангалига дукиллаб кетди. Ўгирилиб қарадим. Туйғуларим тоймаган, сезгиларим сийпанмаган, ҳисларим ҳисобдан адашмаган экан. Не кўз билан кўрайки, биқин томонимда – бозор бўсағасида бежиримгина “Билимлар дунёси” супермаркети қад ростлаб турарди. Сўнгги кезларда айрим манзилгоҳларда таъмир-талаб клуб, кутубхона, китоб дўконлари бузиб ташланиб, улар ўрнида кундузи “Кафе”, тунда бебош болалар бодрайдиган – “Бар”, шарм-ҳаёсиз фильмларни тарғиб этувчи видеосалонлар кўпайиб кетаётганлигидан кўнгиллар хираю хижил тортаётганди.

Мана “заҳар” ўрнига ҳақиқий Зиё улашадиган маскан – маърифатхона курадиган валломатлар ҳам топиларканку! Бундайларнинг отасига олқишу ўргатган устозига офарин... Шундай хайрли юмушни амалга оширган тадбиркор зиёкорга чин дилдан ташаккур ва таъзим қилганча, дарҳол “Билимлар дунёси” томон ошиқдим. Толени кўрингки, худди шу жойда, яна ҳам, аниқроғи, “Дунё”нинг “Ҳажв ва юмор” бўлимида... “Сўққабаш бевагина”га дуч келсам бўладими? Дилтортар, дулхуш ва дилкаш “Бевагина” “кулги ифори”ни баралла таратганча, менга қараб, ширингина жилмайиб турарди. Шу сабабми, кўзим қамашди, қулоқларим тагида сифатли, экологик тоза кулги янграйдиган бўлди, димоғимга тахи бузилмаган табассум ифори урилди. Лабларим иржайиб, иршайишга тутинди, қўлларим эса беихтиёр унсизгина, умидли нигоҳ билан ўзига имлаётган “...Бевагина” томонга чўзилди. Аммо “...Бевагина”га суқ кўзини “сузаётганлар” талайгина экан! Гўзалликка ўч миямда чақмоқ чақилди: илдамроқ ҳаракатимни қилмасам, ўзгалар “ўлжа”ни илиб кетишлари турган гап. Шу сабабдан савдони дарҳол пишитдим-да, “Сўққабаш бевагина”ни бағримга босганча, тизгиним танобини тўғри уй томон торта қолдим.

Ҳеч кимдан яширадиган сирим йўқ. Ҳозир ошкорларик маҳали. Шу боис бемалол айта оламан. Ўша куни хилватгина хонада, тунги

чироқ ёруғида “Сўққабош бевагина” билан гоҳ ёнбошлашиб, гоҳ чўзилишиб, алламаҳалгача “сухбати анжуман” курдик. Аммо-лекин, бироқ кўнгилдан кетиб фиरोқ деганларидай, шу кеча “Бевагина” билан менчалик мириқиб, маза қилган одам бу дунёда бўлмаса керак! Кўнгилдаги “ёр”ни энди топгандай эдим... Вой, бу “Сўққабош”нинг илмоқли ибораларга чечанлиги, ҳазил-мазахга устамонлиги! Вой, бу “Бевагина”нинг жилмайиб туриб жон олишларию қитиқламасдан кулдиришлари! Яна бу “Қақажон” курмағурнинг ўзбекча, ўрисча, инглизча ва яна алламбало тилдаги “қичик” ва “қочиримлари”нинг ўзига ярашганлиги-чи?! Гап-сўзи оҳангидан ҳангомаю ҳажв, юмшоққина, беозоргина кулги салқиб турсада, аммо ақл тарозисида тортиб кўрсангиз, тоши босиб, ҳар қандай паллани лапанглатиб юборади-я! “Бевагина”нинг хўп “юриб”, кўпни “кўриб” қўйганлар тоифасидан эканлиги яққол сезилиб турарди. Танимаган кишиси йўғ-а! Яна кимлар, денг? Казо-казо ёзувчишоирлар, машҳур санъаткорлар, таниқли олиму фузалолар! Бир қарасанг, Саид Аҳмад домланинг бу ёғи Амриқою у ёғи Андижонга қилган “Ғаройиб саёҳатлари”ни тиниқ табассум билан ҳикоя қилади. Бир қарасанг, домлаю адиб Озод Шарофиддиновнинг ўзига хос “шумликлар”идан шўх-шодон сўзлайди.

Айниқса, “Елвизак”ни жиловлаган ҳажвчи Неъмат Аминов, “Қишда бодом гуллатган” ёзувчи Шукур Холмирзаев, “Қўп қаватли” қаҳқаҳаси билан “чумчуқларни чўчитган” шоир Йўлдош Сулаймон ва бошқа ижод ҳамда илм аҳлларига қувноқ ва ҳазин хотиралари билан ҳаётий ҳайкал қўйганда, ҳурматинг минг чандон ошиб, “Бевагина”нинг манглайига муччи билан “муҳр” қўйгинг келади. Аммо шу аснода “сухбатдошим”нинг “шпана”лик сир-асрорлари ҳам очилиб қолса бўладими?! Ўзининг иқрорига кўра, “Бевагина”си тушмагур кимсан қаҳрамон шоирлар Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, номдор ёзувчилар Носир Фозилов, Эркин Аъзамов, Мурод Муҳаммад Дўст, таниқли танқидчилар Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, Иброҳим Ғафуровларга сайру саёҳатларда “илакишиб”, уларнинг “қусурлар”ини кулгили тарзда фош қилади.

Пойтахтликлар ўз йўлига. Бу “Сўққабош”нинг олис кашқадарёлик қурувчи Жуманазар Салаев билан “жўравоз”лик қилиб юрганига нима дейсиз? Булари ҳали ҳолва. “Бўлган ёки бўлмаган воқеалар”ни “Зил-ҳазил” тарзида “Хитойча усул” қўллаб, “Бўй-

доққа маслаҳат” қабилида “Омадли жентельменлар”га “Жинни бўлиш осон”лигидан “Жазо” лозим топилганда эса “Маълумот-нома” беришига ҳам тараф йўқ.

“Сўққабош”гинанинг суҳбатидан кўнгиллар сув ичганда “Туғма истеъдод” эканлигига тан бермай иложсиз қоласиз. Хусусан, кулиш-кулдириш бобида тараф йўқ. Боиси, “Намунали эр” сифатида “Мўминтой” деган “Бутун йигит”га “Телпак” кийдириб, “Ош” едириб, сўнг “Соқов лайча” қиёфасида “Ўзбекнинг соддаси” саналмиш “Шаҳарлик куёв”ни қай тарика “Кўк йўтал”га дучор қилганлиги, устига-устак “Уста кўрмаган шогирд” мақомида ичкиликни макруҳ атаб, аммо ичидаги “сув”ини бисёр нўш айлайдиган “Бутилка ҳожи” устидан “Муштум” журналига раддия берганлиги борасидаги ҳажвий ҳангомаларидан хохолайвериб, холдан тойиб қолишингиз табиий ҳол...

Бас, шундай экан... “Бевагина”нинг асл “башараси”ни фош этиш ва мақсадини баён айланиш фурсати етди! Бунинг учун узок изланиш шарт эмас. Ана, манглайига босилган “тамға”дан аёнки, бу “Сўққабош бевагина”нинг соҳибби – машҳури жаҳон ёзувчи (ёзувчи эмас) Ўткир Ҳошимов экан. “Бошпурти”даги бошқа “данний”ларга қараганда бу “Бевагина” ана шу ёзувчи акамизнинг қалами ва қалб амри “буюртмаси” билан Шарқ НМАК “туғруқ-хонаси”да ўн минг нусхада “кўз очиб”, сўнг махсус топшириқ, яъни “кулгитерапия” хизматини ўташ учун барча музофотларга жўнатиб юборилган экан.

“Сўққабош бевагина” хусусидаги тавсифимиз худди ана шу жойга етганда кўнгилда андак “андишасизлик” ва арзимасгина “арз” ўрмалаб қолди: “Хасислик” ҳам эви билан-да, ёзувчи ака!

Иддаони йўғон ичакдай чўзмай, муддаога ўтсак, кўнгли ярим қилгувчиларга ҳам болиш, ҳам овунчоқ бўлувчи “Сўққабош бевагина”ларни дунёга келтириш” кўлингиздан келаркан, нима қилардингиз бунақа тарзда “курумсоқлик қозони”га ўт қалаб?!

Ахир, ўзингиз бундай қаламни қайраб, ҳисоб-китоб қилиб кўринг, миллионлаб табассум ошуфталарию ханда ошиқларига бор-йўғи ўн мингта “Бевагина” урвоқ бўлармиди? Айниқса, “Сўққабош...”ларга суқланиб қаровчиларнинг чап ичагига ҳам юк бўлмайди-ку! Шундай экан, арз-иддаомизни ҳамда “Бевагина”нгизга бўлган муҳаббатимизни тўғри қабул қиласиз.

АЛАНГА БИЛАН БОШЛАНГАН ИЖОД

Ўтган асрнинг 60-йиллар ўртасида, аниқроғи, Тошкент зилзиласидан (1966 йил, 26 апрель тонготарини эсланг) кейин кўп ўтмай, 1 июлдан “Тошкент оқшоми” ва “Вечерний Ташкент” газеталари нашр қилина бошланди. Эркин Воҳидовнинг “Палаткада ёзилган дoston” асарини биринчи бўлиб “Тошкент оқшоми” чоп қилган. Яна ўнлаб ватанпарварлик, бунёдкорлик тўғрисидаги шеърлар, ҳикоялар газеталар саҳифасидан тушмас эди. Ўша йиллари газетанинг адабиёт ва санъат бўлими мудири бўлиб ишлаган Ўткир Ҳошимов бундай охори тўқилмаган асарларни тез топар, муаллифларга буюртмалар берар, бир сўз билан айтганда, “Оқшом”нинг ўқишли бўлишини таъминлар эди.

Мен бу газетага “Ёш ленинчи” (ҳозирги “Туркистон”) дан бўлим мудири лавозимига ўтгандим. Дастлаб Ўткиржоннинг тиним билмай ишлашини кўриб, ҳайрон қолар эдим. Ҳали мақола ёзади, ҳали муаллиф билан суҳбат қуради, матн кўчирувчи хонасидан ярим кунлаб чиқмайди: қарийб бутун бошли газетанинг материалларини русчадан ўгиради.

Ҳамон эсимда, бир куни иқтидорли публицист ва ёзувчи, газета бош муҳаррири, раҳматли Саъдулла Кароматов шундай деб қолдилар:

– Сиз, Ўткиржон, фақат журналист эмас, истеъдодли ёзувчисиз. Нега машбюродан чиқмай қолдингиз. Сиздан бошқа таржимон йўқми? Ҳикоялар ёзинг. Газетамизда яхши асарларингиз чиқиб турсин.

Биз бош муҳаррирнинг гапларига кўшилдик. Саъдулла ака гапида яна давом этдилар:

– Таржима билан Солиҳжон, Алиназар, Усмон Юсупов, Каримжон шуғуллансин...

Газета бош муҳаррирининг ўша пайтдаги ўринбосари, раҳматли Максим Каримов гапга аралашди:

– Саъдулла ака, жуда тўғри айтдингиз. Жадвал билан ишласак, Ўткиржон учун асарлар ёзишга имконият яратилади.

...Бир воқеа эсимдан чиқмайди. Ўткиржон баъзан ишга кечикиб қоларди. Бир гал таҳририят мажлисида интизом масаласи кўрилди. Шунда ходимлардан бири талаб ҳамма учун бир хил бўлиши керак, баъзиларнинг ишга қачон келиб қачон кетгани назорат қилинмайди, деди. Саъдулла ака кимни назарда тутаяпсиз, деб сўраганда ўша ходим Ўткиржонни айтди.

– Бўпти, – деди Саъдулла Кароматов, – бу масалага алоҳида қайтамиз. Ҳозир эса сиз билан Ҳошимовга топшириқ. Сиз фалон мавзуда, Ўткир фалон мавзуда бир саҳифадан материал тайёрлайсизлар. Кейинги сонда босилиши керак.

Кечқурун соат бешда одатдаги “планировка” бўлди.

– Саҳифа қани? – деб сўради Саъдулла ака бояги ходимдан.

– Улгуролмадим, эртага топшираман, – деди ходим.

Саъдулла ака столи устида турган бир тахлам материалларга имо қилди.

– Ўткир Ҳошимов эса саҳифани икки соатда столга қўйди. Орангиздаги фарқни энди тушундингизми?.. Менга кун бўйи хонасига кириб олиб қоғоз қиртиллатадиган ходим эмас, иш берадиган одам керак!

Талабчан бош муҳаррирнинг бу гапида ҳақиқат ва бағрикенглик бор эди. Адибнинг кўп яхши асарлари “Тошкент оқшоми”да ишлаётган йиллари яратилди. “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга қулоқ сол”, “Нур борки, соя бор”, “Инсон садоқати”, “Тўйлар муборак” кабилар ўша йиллари ёзилган. Ўткиржон ўзига жуда талабчан ёзувчи. Адашмасам, ўша йиллари “Тошкент оқшоми”да унинг ўнлаб ҳажвий ҳикоялари босилган эди (турли тахаллуслар билан). Бироқ адиб улардан жуда оз қисмини тўпламларига киритди. Ҳолбуки, уларнинг кўпчилиги ҳозир ҳам китобхонга маъқул келишига шубҳа қилмайман. Ўткиржоннинг онаси (ҳаммамиз у кишини ойи деб атардик) барчамизни бирдек яхши кўрар, худди “Дунёнинг ишлари”да тасвирлангандек, ўта камтар, ўта меҳрибон эдилар. Ўткиржонларнинг шифтига гулқоғоз ёпиштирилган торгина уйига ўнлаб дўстлар бемалол сиғиб кетаверар, оймиз ҳар биримиз билан айланиб-ўргилиб кўришар эдилар. “Тўлқин ўғлим нега келмади?” (Тўлқин Расулов ҳақида), “Қора болам нега кўринмайди?” (Низом Комилов тўғрисида) сингари саволлар берардилар...

Бир куни адиб уйида ҳашар бўлди. Иш устида мен, Насриддин Муҳаммадиев, Отаёр (Худо раҳмат қилган бўлсин) “Баҳор қайт-

майди”даги Алимардон асар охирида ҳалок бўлиши шартмиди, деган масалада гаплашдик.

– Буни мен истамаганман, – деди муаллиф. – Лекин баъзан қаҳрамон мантиқи ёзувчи мантиқига бўйсунмай қоларкан. Уни мен эмас, ўзи ўлдирди. Алимардон енгилиб яшашдан кўра ўзини нобуд қилишни афзал кўрди. Эҳтимол, бу унинг мардлигидир...

“Нур борки, соя бор” романида лола сайли манзараси ниҳоятда тиниқ тасвирланган. Бу бежиз эмас. Деярли ҳар йили баҳорда Тўлқин Расулов, мен Ўткиржоннинг ҳаворанг “Жигули”сида Қозоғистон қирларига чиқиб денгиздек чайқалиб ётган лолазорни томоша қилардик. Баъзан баҳор жаласида қолиб кетган пайтларимиз ҳам бўлган (дарвоқе, романда Шерзод билан Зухра ҳам шундай жалада қолади)...

Бир йили Абдуғафур Расулов, Баҳодир Ғуломов, Ўткиржон Қўқонга бордик. Қўқон театрида “Тўйлар муборак” комедиясининг премьераси бўлди. Томошабинлар комедияни қизғин кутиб олишди. Зални тўлдириб ўтирган беш юзга яқин одам қотиб-қотиб кулар, лекин муаллиф негадир жиддий эди. Эртасига саҳналаштирувчи режиссёр ва асарда роль ўйнаган актёрлар билан суҳбатда муаллиф эътироз билдирди.

– Комедия дегани масхарабозлик эмас. Илтимос, артистлар саҳнада қилиқ қилмасин!

Ўйлаб кўрсам, муаллиф тўғри айтган экан. Ўша йиллари Ўткир Ҳошимов асарларини синчиклаб ўқиб, ютуқ ва камчиликларини кўрсатган адиблар орасида Ўлмас Умарбеков, Учқун Назаров, Носир Фозилов, Ҳасан Тўрабеков, Тўлқин Расулов, Низом Комилов, айниқса, ажралиб турарди. Ўткир Ҳошимовнинг китобхонга маъқул келмаган, уни лоқайд қолдирадиган асари йўқ. Олис кишлоқлардаги мактабларда, овлоқ кутубхоналарда ёзувчининг муқоваси йиртилиб, саҳифалари титилиб кетган китобларини кўп кўрганман. Бу – ижодкор учун катта бахт. Айниқса, “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга кулоқ сол”, “Дунёнинг ишлари”, “Икки карра икки – беш”, “Тушда кечган умрлар”, “Икки эшик ораси”, “Дафтар ҳошиясидаги битиклар” китобларини китобхонлар қўлмакўл қилиб ўқиганини биламан. Бундан қарийб эллик йил аввал талаба ёзувчининг биринчи асарига оқ фотиҳа берган ўта талабчан устоз Абдулла Қаҳҳор “бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади”, деганда тўғри башорат қилган экан. Ўткирнинг ижоди ҳамон ловуллаб турибди.

АЗИЗ ДЎСТИМ

Одам бу дунёда дўстсиз яшай олмайди. Менинг ҳам дўст-биродарларим оз эмас. Шулар орасида энг сирдош, энг кадрдон, оғир-енгил паллада ёнма-ён турадиган дўстим Ўткир Ҳошимов. Мен унга ҳамиша “азиз дўстим” деб мурожаат қилишимнинг боиси шу.

Қалбида истеъдод ўти бор қаламкаш бошданоқ ярқ этиб тезда мухлислар ихлосини ўзига тортади. Мен рўзномаларда Ўткиржоннинг оддий мақолалардан тортиб, лавҳаю очерklarини ҳеч қолдирмай завқ билан ўқиб юрардим. Бир куни Эскижўвадаги китоб дўконидан “Пўлат чавандоз” деган кичкина рисола сотиб олдим. Бу Ўткиржоннинг “Тошкент” нашриёти чоп этган очерklar тўплами – биринчи китоби эди. Унда одамлар, воқеалар, гўзал табиат жонли тасвирланган, қаламкашнинг тили ширинлигидан ғоят равон ўғилар эди. Орадан бир йилча ўтмай, 1963 йил 17 апрел кунги “Тошкент ҳақиқати” рўзномасида Ўткиржоннинг “Тўрт мактуб” сарлавҳали ҳикояси босилиб чиқди. Мароқ билан ўқидим. Бу ёш ижодкорнинг ўқувчиларга ҳадя этган биринчи бадиий асари эди. Ўткиржонни ажойиб ҳикоя билан табрикларим, шунда мени жуда яқин олиб, “Тўрт мактуб” асосида бир қисса ёзиш нияти борлигини айтди.

Яхши ният – ярим давлат экан. Ўткиржон Тошкент давлат дорилфунунида ўқиб юрганида “Чўл ҳавоси” деган қисса ёзди. У “Шарқ юлдузи”да чиқди, тезда эл оғзига ҳам тушди. Китобхонлар қиссаси қўлма-қўл олиб қизиқиш билан ўқишар, айниқса, ёшлар соф муҳаббатнинг қудрати ҳақида баҳслашар эди. Турмуш қийинчиликлари боис кундузи рўзномада ишлаб, кечкурунлари муаллимлар олийгоҳига ўқишга қатнардим, қаламкаш сифатида унчамунча ҳикоялар ҳам машқ қилиб юрардим. Ёзганларимни кўпинча “Тошкент ҳақиқати” рўзномасига олиб борардим. Бу ерда адабиёт бўлимига хушфёъл, бағри кенг, ёшларга меҳрибон устоз шоир Назармат ака мудир эдилар. Ўткиржон эса дорилфунунининг тўртинчи курсида ўқиш билан бирга адабиёт бўлимида ходим бўлиб

ишларди. Бир куни “Қўштерак” деган ҳикоямни Назармат акага бериб кетдим. Уни Ўткиржон ҳам ўқибди.

– Ҳикоянгиз менга ёқди, – деди одатдагидек хушнуд табассум билан, – яқин икки-уч кунда чиқиб қолади.

Ўткиржон билан у ёқ-бу ёқда суҳбатлашиб ўтирдик. Шу қисқа дақиқада юз-кўзларига разм солиб нимадир кашф этгандек бўлдим. Юзидан фақат ҳалол ва холис одамларда бўладиган нур ёғилиб тургандек эди.

– Айтгандек, Тўлқин ака, сизга китоб ҳадя қилмоқчийдим, – деди ва стол ғаладонидан бир рисола олиб қўлимга тутқазди. – Сизга атаб ёзиб қўйгандим. Китоб муқовасига қарадим. Бу 1965 йилда “Ёш гвардия” нашриёти тўрт муаллиф асарларини мужас-самлаб чоп этган китоб эди. Унинг номи Ўткиржоннинг “Гунафша” асари билан аталиб, “Чўл ҳавоси” қиссаси, “Гунафша” ва “У кетди” ҳикоялари киритилган эди. Ўткиржоннинг бу китоб-даги асарларини тоза ҳаво олаётгандек мириқиб ўқиб, адабиётимизга тили жозибали ёзувчи кириб келаётганидан тўлиб-тошиб севиначдим.

1966 йилнинг иссиқ ёз кунлари эди. 26 апрель тонготаридаги каттиқ zilзиладан кейин ҳам Тошкент замини бот-бот беланчакдек тебраниб, zilзила сони уч юз мартадан ҳам ошиб кетган эди. Ўша пайтда “Ўқитувчилар газетаси” Пушкин кўчасидаги 1-уйда жойлашган бўлиб, “Правда Востока” кўчасидаги нашриётда чоп этиларди. Рўзнома тайёрланадиган куни навбатчиликка шу ерга келардик. Ўткиржон ишлайдиган “Тошкент ҳақиқати” рўзномаси нашриёт биносида, тўртинчи қаватда бўлиб, биз саҳифа ўқийдиган хона Ўткиржоннинг хонаси билан ёнма-ён эди, тез-тез дийдор кўришиб турардик.

Бир куни навбатчиликда эндигина саҳифани ўқиб ҳам бўлгандим, Ўткиржон келиб қолди:

– Юринг, театр майдонида чиқиб, фонтан олдида бир шамоллаб келамиз, – деди.

Нимагадир Ўткиржоннинг руҳи паст, тажанг кўринарди. Ҳайрон бўлиб эргашдим. Иккаламиз Навоий театри фаввораси тўғрисида ўсган қайрағоч тагидаги скамейкага ўтирдик. Ўткиржон сигарет чекарди.

– Хафа кўринасиз? – оҳиста сўрадим.

– Э, дунёнинг ишларидан хафа бўлиб кетасиз, – деди сигаретни тутатиб: – Биласиз, уйга қарашай деб университетнинг сиртки бўлимига кирдим, “Темир йўлчи”, “Қизил Ўзбекистон” газеталарида курьер бўлиб ишладим, тўртинчи курсдан кундузги бўлимга ўтиб, “Тошкент ҳақиқати”да ярим кун ишлаб, ярим кун ўқишга югурдим.

– Бу яхши-ку, Ўткиржон, – дедим тасалли бермоқчи бўлиб.

– Ҳа, яхши, – деди Ўткиржон чимирилиб. – Ўзингиз ўйланг, газетада ярим кун ишлаганимда, редакторимиз Аҳмаджон Исмоилов, бўлим мудури Назармат ака, “Сен ўзинг кимсанки, бунақа чиллаки ишлайсан”, деб бир оғиз танбеҳ сўз айтишмади, ҳаммалари ҳурмат қилишади. Энди бўлса янги ташкил этилган “Тошкент оқшоми”га ўтиб ишлашим керак эмиш. Ҳозир Марказкомга бориб келяпман, “Оқшом”га ўтасиз дейишди.

– “Оқшом” жуда ўқимишли газета бўлади, – дедим маслаҳат тарзида, – адабиёт-санъат бўлимини гуллайтиб ишлайсиз...

– Ишлайманку-я, – деди Ўткиржон ҳамон куюнчак оҳангда. – Аммо “Ҳақиқат”даги устозларимни ташлаб кетгим келмаяпти. Ўшанда Ўткиржон нима учун “Тошкент оқшоми” газетасига ўтишни хоҳламаганини тушундим. Одатда одамлар мансаби бир поғона кўтарилиб, маоши бир мунча ошса хурсанд бўлади-ку... Гап шундаки, Ўткир Ҳошимов андишали одам! “Тошкент ҳақиқати” раҳбарияти унинг тушгача ишлаб тушдан кейин ўқишга югуришига, ҳатто бир ойдан ортиқ пахтага боришига ҳам рухсат берганини унутмаяпти, истихола қияпти...

Дарвоқе, мен ҳам кўп ўтмай “Тошкент оқшоми”га ўтиб ишлай бошладим. Иккаламиз ўн олти йил бир қаватда, ёнма-ён хоналарда меҳнат қилдик. Ёзувчининг ўзига хос хусусияти – ниҳоятда тез, шиддат билан ишлайди. Бунинг боиси – у қўлига қоғоз-қалам олганидан кейин эмас, ундан анча аввал ёзилажак нарсани пишитиб кўяди. Ўша йиллари чиққан “Оқшом”ни варақласангиз, “Очиллов”, “Бозорбоев”, “Ҳамидов”, “Ҳамдамов” каби имзолар билан эълон қилинган ўнлаб ҳажвияларни ўқишингиз мумкин. Буларнинг ҳаммаси Ўткир Ҳошимовники! Кўпларини Ўткиржон тўғридан-тўғри машинкага “диктовка” қилиб ёзган.

Адибнинг “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга кулоқ сол”, “Нур борки, соя бор” каби роман ва қиссалари, сахна ва телевидениеда намойиш этилган “Инсон садоқати”, “Тўйлар муборак”, “Ҳазон бўлган баҳор” каби асарлари ўша йиллари ёзилган эди. Мен бу-

ларнинг деярли ҳаммасини қўлёзмада ўқиганман. Муаллиф ижобий фикрни ҳам, танқидий мулоҳазаларни ҳам оғринмай қабул қилганини кўп бор кўрганман.

Ўткир Ҳошимовнинг саксонинчи йиллари телевидениеда олиб борган “Баҳс” кўрсатуви бутун мамлакатда машҳур бўлиб кетди. Эсимда бор. “Баҳс”ни минглаб томошабинлар ҳамма ишини йиғиштириб қўйиб кўрар эди. Сабаби – бу суҳбатларда Ҳақиқат деган тансиқ неъмат бор эди. Адибнинг Чилонзордаги ижодхонасида “Баҳс” бўйича келган икки мингга яқин хатни ўзим кўрганман...

Телевидениеда “Баҳор қайтмайди”, “Инсон садоқати”, “Дунёнинг ишлари” йиллар давомида неча марта намойиш қилинмасин, одамларни ларзага солгани ҳаммага маълум.

Мен Ўткиржонлар хонадонининг аъзосидек эдим. Ўткиржон – менинг онамни, мен Ўткиржоннинг онасини “ойи” деб атар эдик. “Дунёнинг ишлари” қиссаси нақадар изтироб билан туғилганига гувоҳман. Адибнинг онаси (ойимлар) ниҳоятда кўнгли кенг, меҳри дарё аёл эдилар. Менга “сиз менинг бешинчи ўғлимсиз”, дедилар. Бу асар адибнинг бошқа йирик роман ва қиссалари каби бир зарб билан ёзилган эмас. Ҳар бир боби (ҳар бир ҳикоя) алоҳида-алоҳида, қарийб бир йил давомида қоғозга тушган. Уларнинг деярли ҳаммасини қўлёзмада ўқиганман. Мен ҳам муаллифга қўшилиб изтироб чекканман.

Ёзувчининг энг катта бойлиги – китобхон меҳридир. Шу ҳақиқатдан келиб чиқадиган бўлсак, азиз дўстим Ўткир Ҳошимов чинакам “миллионер”. Уни чин дилдан севадиган миллионларча китобхонлар бор!

ЯЛПИЗ СОМСА

Ўтган асрнинг етмишинчи-саксонинчи йилларида Тошкент вилоятининг Калинин (ҳозирги Зангиота) туманида “Москва” жамоа хўжалиги бўларди. Мен шу ерда боғбон эдим. Боғ унчалик катта бўлмаса ҳам, чиройли узумзор, олмазор жуда файзли эди. Ўша йиллари “Тошкент оқшоми” газетаси қўлма-қўл ўқилар, шу таҳририятда хизмат қилувчи Ўткир Ҳошимов, Тўлқин Расулов, Солиҳ Ёқубов сингари қаламкашлар боққа тез-тез келиб туришар, қозонга шўрва солиб қўйиб узоқ-узоқ суҳбат қурадди. Ўткир аканинг уйи яқин бўлгани учун баҳор кезлари ўғли ва қизалоғи билан шу ерга келиб, яйдоқ далада варрак учиришарди.

Мен оддий боғбонман. Ёзувчиликка даъво қилган эмасман. Аммо кўнглимга келган баъзи ибратли воқеаларни қоғозга тушириб турар, ҳеч кимга кўрсатмас эдим. Бир сафар уларни Ўткир акага журъат қилиб кўрсатдим. Адиб бўш машқларнинг камчиликларини очик-ойдин айтди. Улар орасида яроқлиларни кўриб қувонганини таъкидлади, газета ва журналларга тавсия қилди. Шу баҳона кейинчалик чоп этилган бир неча китобчаларимни ўзи таҳрир қилиб, сўзбоши ёзиб, нашр этишга ёрдам берди...

Эсимда, эрта баҳор кезлари эди. Тушлик қилиш учун уйга кетаётсам, дала йўлининг четида Ўткир аканинг ҳаворанг “Жигули” машинаси турибди. Яқинроқ бориб қарасам, ёзувчи умр йўлдоши Ўлмасхон опа билан анҳор қирғоғида юришибди.

Ялпиз теришаётган экан. “Нега шийпонга бормадингиз?” десам, “Сизни ишдан қолдиргимиз келмади”, дейишди... Эртасига нима сабабдандир шийпонга пешиндан кейин бордим. Қарасам, шийпон устунининг миҳида бир халтача илиғлик турибди. Очиб кўрсам, ичида қоғоз пакетга солинган ялпиз сомсалар бор экан. Газета таҳририятига кўнғироқ қилдим. “Эрталаб ишга келаётганда чайлага ўтган эдим, йўқ экансиз, сизнинг насибангизни қолдирдим”, деди Ўткир ака...

Ҳаётда ҳар хил одамга дуч келаркансан. Бир хиллар бор. Мансаби жиндай кўтарилса, ёки назарга тушса, эртасигаёқ бошқа одамга айланиб қолади. Саломингга ўйлашиб алик олади. Ўткир

Ҳошимовни билганимга қирқ йилдан ошди. У халқнинг севимли ва энг машҳур адибларидан бири. Турли юқори лавозимларда ишлади. Аммо бирон марта димоғи кўтарилганини кўрганим йўқ. Ёши мендан каттароқ бўлса-да, мени Ғанижон ака деб атайди. Ҳар гал кўришганда мендан олдинроқ салом беради. Унинг самимияти асарларида ҳам яққол кўриниб туради. Эҳтимол, юз мингларча китобхонлар уни чин дилдан севиши, асарлари ўқувчини ларзага солиши ҳам шундандир.

“БАҲОР ҚАЙТМАЙДИ”НИНГ БИРИНЧИ ЎҚУВЧИЛАРИ ЭДИК

Атоқли ёзувчимиз Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди” китобини қўлимга олар эканман, беихтиёр талабалик йилларим ёдимга тушади. Умримнинг қаймоғи, қайтмас тўлқинлари бўлиб қолган у кунларни эсласам юрагим орзикади.

1969 йилнинг кеч кузи эди ўшанда. Биз талабалар Фарғона вилоятининг чекка туманларидан бирида пахта терганмиз. Янги йилга яқин ўқиш бошланган эди. Қўлимга “Шарқ юлдузи” журнали тушиб қолди. Журнал Ўткир Ҳошимовнинг “Баҳор қайтмайди” қиссаси билан бошланган эди... Бунгача ҳам ёзувчи бизга жуда яқин, қадрдон бўлиб қолганди. Чунки унинг “Одамлар нима деркин?”, “Шамол эсаверади” қиссаларини таллашиб-тортишиб ўқиганмиз, ёзувчи иштирокида баҳс-мунозара уюштирган, саволларимизга адибнинг ўзидан жавоблар эшитиш бахтига муяссар бўлганмиз. Журнал талабалар, хусусан, филологлар ўртасида қўлма-қўл бўлиб кетди. Жасорат ва кучли илҳом билан ёзилган бу оташин қисса университет талабаларининг баҳс мавзуи бўлиб қолди.

Домламиз, адабиётшунос олим (Ўткир аканинг ашаддий мухлиси) Йўлдош Солижонов бизга янги хушxabарни етказди. “Баҳор қайтмайди”ни муҳокама қиламиз, чуқур таҳлил қиласизлар, Ўткиржоннинг ўзи келадиган бўлди”, деди. Белгиланган кун етиб келди. Мажлислар залига одам сиғмай кетди. Учрашувда ўша бизга таниш қиёфа, ўрта бўйли, қоп-қора соч, самимий боқувчи кўзлари билан Ўткир ака ҳар бир сўзга чиққан талабаларни эътибор билан тинглар, жилмаяр, қоғозга алланималарни ёзиб ўтирарди. Саволлар ёзма бериладиган бўлди. Адиб саволларни ўқиб, қисқа, лўнда жавоб беряпти.

– “Ўткир ака, қиссадаги Алимардон Тўраевнинг прототипи ўзингиз эмасми?”

Залда қийқириқ, кулги кўтарилди, онда-сонда қарсак чалганлар ҳам бўлди. Бизнинг тахминимизча бу савол ёзувчини гангиратиб кўйиши, жавоб бермай ўтиб кетиши мумкин эди. Йўқ, ундай

бўлмайди. Пастки лабини тишлаб, ўзи ҳам кулгига қўшилиб турган Ўткир ака ниҳоятда самимий ва босиқлик билан жавоб бердилар.

– Савол берган талабанинг жасоратига балли. Бундай савол, албатта, қақажон қизлардан чиқади. Афсуски, ўз имзосини қўймабдилар... – Ўткир ака кафтдеккина қоғозни кўлида тутиб давом этди. – Йўқ, мен Алимардон эмасман. Аммо унинг жасоратига тан бераман, иктидорини кадрлайман.

Баҳс давомида биз Ўткир акани ниҳоятда билимдон, жаҳон адабиётининг энг дурдона асарларини ўқиб, ҳатм қилган, рус тилини мукамал билгувчи ёзувчи эканлигини чуқур ҳис қилар ва уни ниҳоятда ҳурмат қилардик.

Орадан йиллар ўтди. Севимли ёзувчимизнинг бирин-кетин йирик асарлари – “Нур борки, соя бор”, “Дунёнинг ишлари”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар” дунё юзини кўрди, китоб-севар халқимизнинг маънавиятини янада бойитди.

Таассуфлар бўлсинки, кейин бизга ёзувчи билан учрашиш, янги асарларини адиб иштирокида муҳокама қилиш насиб этмади. Чунки биз олийгоҳдан учирма бўлган, турли манзилларга парвоз қилгандик. Иттифоқо, айти кунларда бир қанча газеталарда Ўткир Ҳошимов имзосини кўриб қувониб кетдим. Ўша ўзига хос услуби, теша тегмаган мавзулар, ширали тили, бир оз қув, қайсар қаҳрамонлари таниш бўлган адибнинг ҳикоя, ҳажвияларини ўқирканман, ёзувчи билан боғлиқ хотиралара бир-бир кўз ўнгимдан ўтди!

Ҳурматли Ўткир ака! Биз сизни ўша биринчи асарингиз “Чўл ҳавоси” билан кашф қилганмиз. Сизнинг ижодингиз бизнинг кўз ўнгимизда униб, ўсди, камол топди. Мамлакатимизнинг барча ҳудудларига етиб борди. Хорижда ҳам сизнинг китобларингиз таржима қилинмоқда, севилиб ўқилмоқда.

АДАБИЁТ – САККИЗИНЧИ МЎЪЖИЗА

Ўтмишда бирор нарса сабаб бўлиб, ғурбатни ихтиёр айлаган аждодларимиз ўзлари билан бир сиқим тупроқ олиб кетишар экан. Машаққатли сафарларда, фароғатли дамларда, беморликларда, амалдорликларда... сўнгги сафаргача бу тупроқ сиқими Аёзнинг чориғи каби уларнинг доимий ҳамроҳи бўлган. Ёзувчи ҳам адабиёт мулкига сафар қилганида бир сиқим Ватан туйғуси билан чиқмоғи зарур. Чунки «Миллий руҳи йўқ асар қоғоз гулга ўхшайди. Ҳусни бору, хиди йўқ...»

Ижод жараёнини узоқ сафарга, адибни эса йўловчига менгзаш янги ташбиҳ эмас... Йўловчи ўз сафари давомида ўзи учун энг керакли нарсаларни олиб юради, энг азиз нарсаларини бошига қанча қийинчилик қилич қайраб туришидан қатъи назар, ўзи билан охиригача олиб кетади. Ижодкорнинг сафар тўрхалтасида маҳорат, малака ва тажрибадан ташқари хотира юки ҳам бор. Хотира – камолот ёшидаги одамлар учун умумий хусусият. Хотирагўйлик тарзидан ҳам инсоннинг феъл-атвори, шахси ҳақида хулоса чиқариш мумкин. Баъзида ёзувчилар учун ёш бир жойга бориб қолганда «жабрдийда», «мазлум», «эзилган» қиёфага киришни, «жасорат» ва «қахрамонлик»лари ҳақида қалин-қалин «Эсдаликлар» чиқаришни хуш кўрадилар. «Саккизинчи мўъжиза» китобининг муқаддимасида эса, муаллиф энг нурли, энг ибратли хотираларини ўқувчилар билан баҳам кўради, «фош қилиш» – касофат, бировни уялтириш – ҳаром эканлигини билиб туриб, фақат яхшилар ва яхшиликлар ҳақида гапирди. Кимнингдир хатоси ҳақида гапирса ҳам, унда таъна-маломат йўқ, надомат – ачиниш ҳисси устун. Шукур Холмирзаев шу хислатини назарда тутиб, «Ўткир – самимий ёзувчи» дея таърифлаган бўлса, ажабмас...

Ҳар бир миллатнинг ўзига хос адабий диди бўлади. Араб ўқувчисини ҳаяжонга солган нарсани инглиз ўқувчиси совуққонлик билақ қабул қилиши мумкин, француз китобхони «классика» деб қабул қилган асар ўзбек ўқувчиси учун фахш ва зўравонликдан бошқа нарса эмас... «Саккизинчи мўъжиза» китоби «сарик матбуот»даги рангсиз адабиёт туфайли анча ўтмаслашиб қолган ўзбек

адабий дидини юксалтиришга хизмат қилувчи, адабиёт ва ижод ҳақида тасаввурларни кенгайтирадиган китоб...

«Мўъжиза» сўзига «Ислом энциклопедияси»да «инсон тафаккури англашга ожиз қоладиган амаллар» дея таъриф берилган. Диний таъриф бўйича, мўъжиза – Аллоҳ таолонинг энг азиз бандалари – пайғамбарлар томонидан содир бўладиган фавқулодда амалларнинг умумий номидир.

Сеҳр деган нарса ҳам бор, у инсонга таъсир кўрсата олади. Қуръони каримнинг «Бақара» сураси 102-оятда Аллоҳ сеҳрни ҳаром қилди. Шу билан бир қаторда, «баъзи бир сўзларда сеҳр, баъзи шеърларда ҳикмат бор» ҳадисига таяниб, ҳақиқий адабиёт намуналарини ўтмишдаги алломалар «сеҳри ҳалол» дея таърифлаганлар. Сеҳри ҳалол – инсон тафаккури маҳсули бўлмиш мўъжизалар мажмуи, десак, янглишмаган бўламиз. Ўткир Ҳошимов дунёдаги саккизинчи мўъжиза – Адабиёт аталмиш муқаддас ўлканинг содиқ фуқароси сифатида бадий ижоднинг сир-синоатлари, ижодкор ва даврнинг ўзаро муносабатлари, ижодкор сийрати ва ижод маҳсулининг боғлиқлиги, тил ва бадий ижод, адабий тил ва бадий тил, «классик»лик офати, асар оҳанги, туйғу ва тафаккур, бадий ижоднинг бошқа санъат турларидан фарқи сингари «шаҳри юз рисола бўлғуси» (ҳазрат Навоий таъбирлари) масалалар ҳақида ўз мулоҳаза ва кузатув, хулоса ва фаразларини ихчам, фасоҳатли, таъсирчан, «сеҳри ҳалол» даражасида баён этади.

Француз адиби Шарл Бодлер айтганидек, ҳар бир адабий асарнинг қиймати уни бошқа ёзувчи ёза олмаслиги билан белгиланади. Бу – асарнинг муваффақиятли ва бетакрор чиқиши, энг аввало, адибнинг индивидуал маҳорати, оригиналликка боғлиқ демакдир. Бугунги кунда сон жиҳатидан кўпдан-кўп шоиру ёзувчиларимиз борлиги билан уларнинг ҳаммаси ҳам ўз овози, ўз услубига эга эмаслиги ўзларига ҳам маълум. Мамнуният билан айтиш керакки, Ўткир Ҳошимовнинг қаламидан чиққан сўзларнинг ўз қиёфаси, ўз эгаси, ўз оҳанги бор.

* * *

Ҳақиқий асар яратилиши имкониятдан кўра ниятга кўпроқ боғлиқ экан. Акс ҳолда бир умр дарбадарлик ва муҳтожликда яшаган Сервантес, Гулханий, Машраб, Горький, Хемингуэй... лар мангуликка даҳлдор асар яратишга қурби етмасди. Ўз даврининг

ижтимоий-сиёсий ҳаётини белгилаб бериш қудратига эга бўлган Алишер Навоий, Мирзо Бобур, Лев Толстой каби зотлар эса адабиёт билан шуғулланмаслиги ҳам мумкин эди. Зотан, адабиётга дахлдорликнинг ўзи камлик қилади, билим, зехну заковат ва энг асосийси, покиза ният ва ижод дардига лиммо-лим қалб ҳам зарур. Зеро, адиб китобида таъкидланганидек, ҳақиқий ёзувчи қалби буюрганини қоғозга туширади.

Мен ижодкорларни ёши ёки жинсига қараб таснифлашга мутлақо қаршиман. Мавлоно Лутфий биргина байти эвазига бутун бошли девонини алмаштиришга тайёр бўлган Алишер Навоий тўққиз ёшдаёқ тилларда дoston бўлганди. XX асрнинг энг сара романларидан бири – «Тинч Дон» йигирма тўрт ёшли йигит қаламига мансуб эди. Гуржи адабиёти классиги Николаз Вараташвили ўттиз ёшда оламдан кўз юмди. Бугун бутун дунё кунт билан ўрганаётган Артур Рембонинг адабий мероси 19 ёшгача таълиф этилган. Йигирма тўрт ёшида қатағон қурбонига айланган Усмон Носирнинг биргина «Шеърим, яна ўзинг яхшисан» шеъри узоқ умри давомида ўн-ўн беш том хомсемиз китоб нашр этган айрим маддоҳларнинг бутун ижодидан устун туришини иккита олий ҳакам – Вақт ва Китобхон белгилаб берди.

Биламизки, ижод – мукамал ва охирга етган асарлардангина иборат эмас. Ўз ниҳоясига етган ва одамлар қўлига етиб борган асарлар ижод маҳсулидир. Ижод жараёни эса ҳаммада ҳар хил амалга ошади. Қайсидир ижодкор ўзининг энг яхши асарини 20 ёшида ёзиб қўяди, бошқа ижодкор эса, ўз ижодининг шоҳ асарини қарилик чоғида яратади. Ўтган асрнинг сўнгги чорагида катта шовшувга сабаб бўлган «Дата Туташхиа» романи 60 ёшдан ошган Чабуа Амiredжиби қаламига мансуб эди. Инглиз адиби Уильям Голдинг 70 ёшида Нобел мукофоти совриндори бўлди. Бу тарзда мисолларни кўп келтириш мумкин, лекин моҳияти – Худо берган истеъдод ва заҳмат туфайли камолга етган ижодкор ўзгармайди... «Саккизинчи мўъжиза»да айтилганидек, «Ёзувчи бўлиш учун истеъдоднинг ўзи камлик қилади. Қалби қоғоздек оппоқ, қоғоздек ловуллаб ёнадиган одамдангина чинакам адиб чиқади».

* * *

Китобда бир неча маротаба Ҳазрат Навоийнинг исмлари эҳтиром билан тилга олинган, шунингдек, «Ҳайрат ул-аброр»

достонидан куйидаги байт Қуръони каримнинг «Қахф» сураси асосида таҳлил қилинган:

*Қаҳфи фано ичра алар бўлса гум.
Мен ҳам ўлай «робийъухум калбуҳум».*

Муаллиф «Асҳоб ул-Қахф» қиссасини келтирганидан сўнг фикрини куйидагича хулоса қилади: «Гап шундаки, «Хамса» яратишдек улуғ ва машаққатли юмушни Алишер Навоийга қадар Низомий, Деҳлавий ва Жомийгина уддалаган. Бу ўринда ҳазрат Навоий устозларига содиқ ит каби эргашиб, шундай улуғвор юмушга бел боғлаганини айтаяпти...» Манбаларга кўра, Қахф эгаларининг ити вафодорлиги туфайли қиёмат куни инсон қиёфасида тириларкан...

Демак, яхшиларга эргашиш, улардан мерос қолган эзгу амалларни баҳолиқудрат бажо келтириш, улуғлар каби бўлишга интилиш, уларга вафо кўргузиш -инсонийликнинг энг муҳим шарти экан.

“Ҳар гал ўқиганингизда янги маъно топиш мумкин” бўлган асарни катта истеъдодларгина ёзиши мумкинлигини эътироф этган ҳолда, мен ҳам ўз фикримни уч нуқта билан тугатмоқчиман...

Барча яхши асарлар ёзилмайди, улар айтилади...

Менинг назаримда, «Саккизинчи мўъжиза» битиклари ҳам «Дунёнинг ишлари», «Баҳор қайтмайди», «Икки эшик ораси» каби айтилган. Китоб ўқиётганингизда ёзувчи сиймоси кўз ўнгингизда гавдаланади, сиз билан бевосита мулоқотга киришади, ичингизда туғилган мулоҳазаларингизни диққат билан тинглайди, йиллар давомида тўпланган билим ва тажрибаларига асосланган ҳолда ўз хулоса ва кузатувларини баён этади... Энг муҳими, ҳеч кимни алдамайди. Сирасини айтганда, рост гапириш ҳам унчалик жўн нарсас эмас.

ЁЗУВЧИ ҲАЁТИДАН БАЪЗИ ЛАВҲАЛАР

Ўткир Ҳошимов билан яқиндан танишишимизга ажойиб инсон, моҳир таржимон, шунингдек, нозиктаъб шоирлик ва носирлик истеъдодига ҳам эга, ижод оламидаги кишиларга яхши таниш бўлган Низом Комилов сабабчи бўлган эди. Низом ака билан 60-йилларнинг охирларида тақдир тақозосига кўра, “Талабалар шаҳар-часи”даги “Аспирантлар уйи” деб аталган манзилда икки йилча ҳамхона бўлиб яшаш бахтига муяссар бўлганман. У киши менга нисбатан 5-6 ёш катта бўлиб, ҳаётда анча-мунча нарсаларни кўришга улгурган, масъулроқ бўлган лавозимларда ҳам ишлаган, муайян сабабларга кўра буларнинг ҳаммасидан воз кечиб, “кекса аспирант” бўлишни бўйнига олган одам эди. Низом акани бу ерга бошлаб келган ҳам ва биз билан таништирган ҳам дўстимиз Абдулла Орипов эди. Мен бу ерда “биз” деган сўзни ишлатаяпман. Бу – бежиз эмас. Чунки ётоқхонада ўзаро яқин бўлган кичик бир даврамиз бор эди. Бу даврага кейинчалик таниқли олимлар бўлиб етишганлардан Бегали Қосимов, Зокир Қутибоев, Маъмур Абдуллаев каби (жойлари жаннатда бўлишсин!) ва ҳозир сермахсул ижод қилишаётган Сотим Холбоев, Шавкат Каримов каби дўстларимиз кирар эди. Низом аканинг бу даврага келиб қўшилиши унинг кўламини кенгайтириб, руҳини янада жонлантириб юборди. Олдинлари бу даврада тез-тез меҳмон бўлиб турадиган Абдулла Орипов, Муҳаммад Алилар сафига биз узокдан бўлса ҳам саломлашишни орзу қилиб юрадиган, Низом аканинг яқин кадрдони бўлган Учқун Назаров, Ўктам Усмонов, Шукур Холмирзаев каби ўша пайтларда анча танилиб бораётган ёш ёзувчилар келиб қўшилди. Уларнинг орасида Ўткир Ҳошимов ҳам бор эди. Албатта, мен бу ёш, истеъдодли ёзувчини олдиндан ҳам танир эдим. Чунки у билан филология факултетининг бошқа-бошқа бўлимларида бир курс фарқи билан ўқирдик. Талабалар ўртасида бўлиб турадиган адабий мавзулардаги суҳбатларда Ўткирнинг номи ҳам тез-тез тилга олиниб турарди. Айниқса, унинг Абдулла Қаҳҳордек ёзувчидан хат олгани бўлажак филолог ва журналистлар ўртасида кўп шов-шувларга сабаб бўлган эди. Лекин шундай бўлишига қарамас-

дан, у ўзини ниҳоятда камтар тутар, иложи борича кўпчиликнинг эътиборидан четроқда юришга ҳаракат қиларди. Шунинг учун, кўпинча, дарс бошланишига бир икки минут қолганда шошиб келаётганини ва дарс тугаши биланоқ яна худди шундай шошиб чиқиб кетаётганини кўп кўрардик. Кейинчалик билсак, бунинг сабаблари бор экан. Ўткир ўқиш билан бирга ўша пайтлари ишлар ҳам экан. Шунингдек, ўша вақтдаги бошқа ёш айрим ижодкорлар каби ўзини ҳадеб минбарга уравериш одати ҳам йўқ эди. Менинг Ўткир ҳақидаги бу кезларгача билганларим тахминан шу даражада эди. Низом ака “Аспирантлар уйи”га келгач, бошқалар қатори Ўткир ҳам бу инсонни тез-тез йўқлаб келадиган бўлди. Шу аснода мен ҳам у билан секин-аста анча яқинлашиб, қадрдонлашиб қолдим. Дастлабки чиққан қайсидир китобининг гонорарига Ўткир “Запорожец” машинаси сотиб олди. Бу машина бизнинг кўришиб туришимизни янада тезлаштириб юборди. Низом Комилов, дўстимиз Бегали Қосимов ҳақида ёзган хотирасида, Ўткир Ҳошимовнинг ижодидаги бир сирни айтмоқчиман. У ўзининг “Қалбингга қулоқ сол” қиссасидаги анча-мунча тасвирларни биз яшаган “Аспирантлар уйи”дан олган. Айрим қаҳрамонларга прототипларни ҳам биз танийдиган одамлардан танлаган, деган гапларни айтган. Дарҳақиқат, қисса чиқиши билан биз ўзимизга маълум бўлган одамларни ҳам, манзараларни ҳам танигандек бўлганмиз. Умуман, бошқа айрим асарларида ҳам Ўткир биз биргаликда гувоҳи бўлган бирон детал ёхуд воқеани фойдаланганини кузатганмиз. Ва бунда унинг ҳақиқий ёзувчилик маҳоратига, истеъдодига тан берганмиз.

Ёзувчи билан бундай яқин муносабатимиз мен аспирантурани битириб, Сирдарё педагогика институтига ишга келганимда ҳам давом этди. Бу пайтлари ёшларнинг севимли ёзувчисига айланган Ўткир Ҳошимов институтимизга тез-тез келиб турар, учрашувлар ўтказар ва деярли ҳар бир янги асари ҳақида талабаларнинг ҳаяжонли, жўшқин, завқ-шавққа тўла фикр-мулоҳазаларини ўз қулоғи билан тинглаб, катта рағбат ва қониқиш оларди. Собиқ шўролар даврида ёш ижодкорларга бериладиган Ёшлар мукофотига Ў.Ҳошимов ўша кезларда шу мукофотга ҳам сазовор бўлган эди.

70-йилларнинг бошларида бўлиб ўтган бир воқеа гоҳ-гоҳида эсимга тушиб қолади. У пайтлари Ўткир “Тошкент оқшоми” газетасида бўлим мудирини лавозимида ишларди. Тошкентга бир иш билан тушиб, қайтишда бир хабар олиб ўтай, деб унинг олдига

кирдим. Қарасам, анча кайфияти йўқдек. Бунинг устига унинг кўриниши одатда худди бир жойи оғриб турганда бўладиган ҳолатни эслатарди. „Тинчликми?“ деб сўрасам, “Бир оз чарчагандек бўлаяпман”, деди. Бунинг устига бир кунми-икки кунми олдин ўзининг кўл остида ишлайдиган Насриддин билан (Насриддин Муҳаммадиев ҳозирда шоир, таржимон бўлишидан ташқари таниқли сиёсатшунос ва жамоат арбоби ҳам) қаергадир тушлик қилгани боришган экан. Қайтишда олдиларидан бир музлаган сирпанчик жой чиқиб қолса, иккаласининг ҳам болалиги тутиб кетиб, шу жойда сирпанмачоқ ўйнамоқчи бўлишибди. Бу ишни бошлашда ташаббускор ҳар ҳолда Насриддин бўлган бўлса керак (бундай дейишимнинг сабаби кейин маълум бўлади). Хуллас, болаларга тақлид қилишнинг бундай кўриниши Ўтқирнинг йиқилиши ва унинг бир кўлининг бир оз қайрилиши билан тугабди. Унинг юзидаги бояги ифодалар мана шу йиқилишнинг асорати экан. Бу воқеани шу ернинг ўзидаёқ кулгили гапга айлантирдик ва Насриддиннинг ўзининг иштирокида қайта ишладик. Гўёки, бу ишнинг ҳаммасини у онгли равишда қилган, ўша ошхонага боришда йўлда шундай музлик бор эканини билгани ҳолда, Ўтқирни у ерга атайлаб олиб борган. Сирпанмачоқ ўйинини ҳам Ўтқирнинг йиқилишини олдиндан мўлжаллаб уюштирган. Бундан мақсад – уни жароҳатлаб, ўрнига ўзи ўтириш. Бу ҳаракатни бемалол Ўтқир Ҳошимовга нисбатан уюштирилган “суиқасд” деб аташ мумкин. Албатта, бу ҳазил эди. Ўзимиз тўқиган бу чўпчакдан учаламиз ҳам маза қилиб, мириқиб кулишдик. Кейин эса мен Ўтқирни, сал чарчочларни чиқариб, айланиб келасиз, деб Сирдарёга таклиф қилдим. Гарчи ўзим умримда бирор марта ҳам овга чиқмаган бўлсам-да, уни қизиқтириш учун шундай ишларни ҳам қилса бўлади, деган мазмунда шама ҳам қилдим. Ҳар ҳолда бу таклиф дам олиш кунларига яқин пайтда бўлган шекилли, у дарҳол рози бўлди ва иккаламиз Сирдарё шаҳрига – биз яшаётган жойимизга келдик.

Ўша пайтлари менинг уйланганимга унчалик кўп бўлмаган, шу боис институт томонидан чала битган икки қаватли уйдан квартира беришган эди. Уй ҳақиқий маънода чала эди. Бу ердаги хонадонларнинг фақат эшиги ва деразаси борлигини ҳисобга олмаса, одатда бундай “дом”ларда бўладиган, яшаш талабларига жавоб берадиган бошқа биронта қулайликлари йўқ эди. Ёз пайтларида хоналар қанчалик нафас олиб бўлмайдиган даражада дим бўлса, қишда

совуқнинг ўтиш даражаси ҳам шундан қолишмасди. Иссиқ-совуқнинг бундай “роҳатбахш” таъсирини бизга ўхшаб иккинчи қаватда яшаётганлар, айниқса, яхши билишарди. Чунки уйнинг томига бетон плиталар шундай ётқизилгану устидан қора сақич эритилиб қуйилган эди, холос. Шунинг учун хоналарга ёғингарчилик бўлаётганда, қор эриган пайтларда узлуксиз чакки ҳам ўтиб турарди. Хуллас, кечга яқин Ўткирни ана шундай “ажойиб” ҳужрамизга меҳмонга бошлаб келдим. Баҳоли қудрат дастурхон ёздик. Ҳам ташқаридан совқотиб келганимиз, ҳам уйнинг ўзи ҳам бу борада ташқаридан унчалик фарқ қилмагани боис қитдай-қитдай “бадан-қиздирар” дан истеъмол ҳам қилдик. Сухбат ҳам бундай совуқ уйда у қадар қизиши қийин эди, албатта. Кечаси совқотиб қолмаслик учун бисотимиздаги бор кўрпанинг кўпчилик қисмини меҳмоннинг устига ёпишга ҳаракат қилдик. Кўз хийла илинган экан, бир пайт Ўткирнинг ғудраниб нималардир деяётгани қулоғимга чалиниб қолди. Сўзларнинг ҳаммасини тушуниш қийин бўлса-да, ора-чурда қаттиқ койиниш сўзлари ҳам айтилаётганини пайқадим. Балки уйқусираётгандир деган фикрда секин “Ўткир” деб чақирсам, у дарҳол “Ҳа” деб жавоб берди. Демак, уйғоқ экан. “Бировни урушгандек бўлаяпсизми?” дедим. “Э-э, Насриддинни айтман-да, – деди у инграб: – Мени бунчалик йиқитиб, жароҳатлаб ўтириши шартмиди?! Ака, ўрнингиз керак бўляпти, шу жойни менга беринг деса, бўшатиб берардим-ку! Бунинг учун шундай “суиқасд” уюштириб, мени қийнаб ўтириш керакмиди?!” Бир оз у ёқ, бу ёқдан гаплашиб, яна ухлаб қолдик.

Эрталаб ўрнимиздан тургандан кейин, ўйлаб қолдим: бу уйқу аралаш койинишлар ҳақиқатдан ҳам Насриддинга тегишли эдими ёки бундай совуқ уйга меҳмон бошлаб келган менга қаратилганмиди? ...

Нонушта қилиб бўлганимиздан кейин яна ўйда қолдим. Чунки кеча мен Ўткирга “Ов ҳам қиламиз” деган гапни айтиб юборганман. Ўша пайтлари ёшлигим, тажрибасизлигим туфайлими, бундай нарсаларга у қадар ақлим етмас экан. Бўлмаса, Сирдарёда нима кўп-кўллар кўп (Масалан, ҳозир қаерларда ов қилиш мумкинлигини яхши биламан!) Лекин қизиқмагандан кейин қийин экан-да. Энди бугун нима қилиб бўлса ҳам, бир йўлини топишим керак. Бўлмаса, меҳмонни алдаган бўламан. Ўйлай-ўйлай калламга, “Тулистон” совхозига – тоғамларникига борамиз. У ерда қишлоқ

яқинида кўл бор, деган фикр келиб қолди. Бу ерда кўп ҳаялламаздан, дарҳол йўлга тушдик. Икки ўртоқ – икки ҳаваскор “овчи” эғнимизда кўчага, ишга киядиган кийимлар, бўйнимизда галстуклар билан қишлоққа бир-бир ярим соатлардан сўнг кириб келдик. Сўрашиб бўлгач, мақсадни тоғамга тушунтирган эдим, у киши кула-кула қаердандир битта милтиқ, отишга тайёрлаб қўйилган учта-тўртта патрон топиб олиб келиб берди. Кўлгача меҳмонга оғирлик қилмасин деб милтиқни мен кўтариб бордим. Манзилга етгач, “бу ёғи энди сиздан бўлади”, деб уни кўш қўллаб Ўткирга тутқаздим. Иккаламиз кўлнинг атрофида айланиб юрибмиз. Оёқдаги ботинкалар, шим тиззагача ҳўл бўлиб кетган, лекин атрофда милтиқни бундай қўлга олиб, отишга мўлжаллайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Кўлда балиқ ва андатраларнинг сувнинг бетига бир чиқиб, яна қайта шўнғиган пайтидаги шалошлаб чиққан овозларни ҳисобга олмаганда худди бу ердаги қушлар ва ўрдаклар ҳам, бошқа жониворлар ҳам бизнинг келишимизни олдиндан билгану бошқа томонларга кетиб қолгандек. Бу ҳолатга унчалик ҳам парво қилмасдан иккаламиз суҳбатни қизғин давом эттиряпмиз. Баъзан қизиқ жойлари келиб қолганда мазза қилиб, овозни баралла қўйиб хо-холаб кулиб қўяяпмиз. Ўша пайтда бир одам йўқки, “Ҳой инсонлар, сизлар бу ерга ов қилгани келганмисизлар ёки суҳбатлашгани, хо-холаб кулгани”, деб бизга дакки берса. Кейинчалик билсак, овчиликнинг ҳам ўзининг қатъий қонун-қоидалари бўлиб, бунга амал қилмаган “овчи”ларнинг бизнинг аҳволимизга тушишлари муқаррар экан. Кечга яқин бирорта ҳам патронни ишлатмасдан тоғамнинг ҳовлисига қайтиб келдик. Бу ерда бир дарахтнинг устида бир гала чумчуқ турган экан. Мен Ўткирга қараб, “Адабиётчилар ўртасида ўқланган милтиқ отилиши керак, деган гап бор. Овимиз қуруқ бўлмасин, шуларга қараб бир тепкини босинг”, – дедим. У шундай қилди – дарахтдаги чумчуқлар галасига қараб тепкини босди. Сочма ўқлардан айримлари нишонга тегди шекилли, икки-учта чумчуқ пастга юмалаб тушди. Бир кунлик ҳаракатимиз, саргардончилигимиз ҳар ҳолда кичкина бўлса ҳам бундай натижа билан туганидан иккаламизнинг ҳам кўнглимиз кўтарилгандек, кайфиятимиз яхшилангандек бўлди. Меҳмонлар учун махсус иситиб қўйилган хонага киришимиз билан кайфият яна бир поғона кўтарилгандек бўлди. Чунки кеча кечаси танага сингишиб кетган совуқлар секин-аста бадандан чиқа бошлаган эди. Тоғам кўнглига

яқин бир-икки улфатларини меҳмоннинг олдига айтган экан, шу боис оқшомги суҳбат ҳам ёмон бўлмади. Нима бўлгандаям эрталаб меҳмонимизнинг ранг-рўйи ҳам, кайфияти ҳам яхши эди. Эҳтимол, бунга кечаги бизнинг мазмунсиз бўлса-да, “ов”имизнинг таъсири бўлгандир... Балки шаҳарнинг биқик ҳавосидан кейин тоза қишлоқ ҳавоси фойда қилгандир... Барибир ҳам ҳижил, ҳам мамнун ҳолатда Сирдарё шаҳрига келиб, Ўткирни Тошкентга жўнатиб юбордим.

Умуман, Ўткир Ҳошимовнинг сирдарёлик мухлислари билан алоқаси ҳамма вақт яхши бўлиб келган. Хусусан, Сайхунобод туманида кўп марталаб ҳар хил учрашувлар қилганидан, тадбирларда қатнашганидан хабардорман. Бунинг боиси бор эди, албатта. Бу туманда узоқ йиллар давомида биринчи раҳбар лавозимида ишлаган менинг қариндошим Шавқиддин Мирзаев (жойи жаннатда бўлсин) адабиётнинг ашаддий мухлиси эди. Шунинг учун у ёзувчиларни тез-тез бу ерга таклиф этиб, турли адабий тадбирлар уюштириб турарди. Шу инсоннинг шарофати билан Саид Аҳмад (охирати обод бўлсин), Худойберди Тўхтабоев, Умарали Норматов, Абдуғафур Расулов, Муҳаммад Али, Носир Фозилов, Неъмат Аминов (жойи жаннатда бўлсин) каби қалам соҳиблари бир неча марта бу ерда бўлишган. Шу Ш.Мирзаев билан Ўткир ўртасидаги муносабатлар оддий “меҳмон-мезбон”лик даражасидан анча юқори кўтарилган, кўнгил яқинлик, қадрдончиликка айланиб кетган эди. Шунинг учун “Шарқ юлдузи” кунлари дебми, бирон ёзувчининг юбилеи муносабати биланми ёки ўзининг янги нашр этилган асарининг муҳокамасида қатнашиш учунми, Ўткир бу ерга бот-бот келиб турарди ва ўзининг бу эътибори билан сайхунободлик мухлисларига қувонч ва завқ-шавқ бағишларди.

Эҳтимол, шунинг учундир, Ўткир Ҳошимов 50 ёшга кирганида телевидение учун ёзиб олишга мўлжалланган китобхонлар билан бўладиган учрашувни айнан Сирдаёда, янаям аниқроғи, Гулистон давлат университетида ўтказилишига розилик берган. 1991 йилнинг кузида бўлган бу тадбирга жамоамиз астойдил таёргарлик кўрган. Бу жараёнда ҳамма ҳаракатлар яхши давом этаётган бир пайтда талабалар пахта теримига оммавий жалб этилиб қолди. Табиийки, бу ҳолат тадбирнинг асосий ташкилотчилари бўлган бизни анча ташвишга солиб қўйди. Шу сабабли биз, профессор А.Каттабеков бошчилигида бир-икки киши ўша пайтдаги ректоримиз Комил Эшчонов ҳузурига кирдик. Бу киши бизнинг

хавотиримизни тушуниб, масалани ижобий ҳал қилишга ҳаракат қилишини айтди. Кейин маълум бўлишича, ректоримиз бу масала юзасидан вилоят партия кўмитасининг биринчи котибига чиқиб, қанчалик машаққатлар билан ўзбек филологияси талабаларини бир кунга университетга олиб келишга, уларнинг шу учрашувда қатнашишларига рухсат олган экан. Бу ишни қай даражада жасорат эканлигини пахта терими мавсумининг талаблари қандай бўлишини тушунадиганлар яхши билишади.

Хуллас, бу юбилей тадбири белгиланган вақтда жуда тантанали бир шароитда ўтказилди. Университетнинг 750 кишилиқ мухташам зали лик тўлди. Бу ерда бизнинг талабалардан ташқари шаҳар жамоатчилигидан ҳам вакиллар кўп эди. Тадбирда, аввало, Тошкентдан жуда кўп меҳмонлар иштирок этишди. Телевидениенинг ўзидан 15-20 чоқли киши махсус автобуси-ю, керакли барча апаратлари билан келишди. Бир гуруҳ санъаткорлар ҳам ташриф буюришиб, Ў.Ҳошимовнинг ҳажвий асарлари асосида бир қатор сахна кўринишларини намойиш этишди. Уларнинг орасида Э.Каримов, Х.Саъдиевга ўхшаш Ўзбекистон халқ артистлари ҳам бор эди. Саид Аҳмад бошчилигидаги ёзувчи – олимлар таркиби эса О.Шарафиддинов, Э.Воҳидов, У.Норматов, А.Расулов каби атоқли ижодкорлардан ташкил топган эди.

Учрашув жуда самимий руҳда, гоҳ жиддий гапларга, гоҳ ҳазил-хузулларга мойил бир кайфиятда ўтди. Унинг бундай енгил, завқли бир тарзда ўтишида Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов, Озод Шарафиддиновга хос бўлган юморнинг таъсир кўрсатишидан ташқари бунда Ўткирнинг ўзининг ҳам хиссаси сезиларли даражада бўлди. У ўша пайтлари ўзига яқин бўлган айрим таниқли ижодкорлар ҳақида “Шумликлар” – кулгили воқеий ҳикоялар ёза бошлаган эди. Шулардан баъзи бирларининг ўқилиши залда ўтирганларга ўзгача кувноқ, самимий бир кайфият бағишлади. Устози О.Шарафиддинов ҳақидаги “Памидор” операцияси” деб номланган “шумлик”-нинг қаҳрамоннинг ўзининг гувоҳлигида ўқилиши эса бундай кайфиятни яна ҳам юқори пардаларга кўтариб юборди.

Мазкур учрашувдан ёзиб олинган лавҳалар кейинчалик телевидениенинг бир ярим соатлик (аслида у уч ярим соат давом этган эди) кўрсатувиغا асос бўлди. Тадбирдан ёзиб олинган материалларни монтаж қилаётган пайтда залдан берилган савол-жавобларга ҳам маълум ўрин ажратилган экан. Берилган саволларнинг ҳам-

маси ҳам, асосан, шу ерда бўлаётган гапларга, бевосита ёзувчининг ўзининг ижодига алоқадор эди. Лекин бизнинг собиқ талабамиз, ўша кунларда малака ошириш институтига тингловчи бўлиб келган ховослик бир ўқитувчи томонидан берилган савол эса кишини адабиётдан сал ташқарига ҳам назар ташлашга мажбур қилган. Масалан, учрашув асосида тайёрланган ушбу телекўрсатувда у ёзувчига ўша пайтдаги Олий Кенгаш депутатларининг фаолиятидан қониқасизми, деган мазмундаги савол билан муурожаат қилади. Шунда Ўткир бу масалада танқидий қарашга эга эканини айтиб, фикрини бир неча мисоллар билан асослаб беради. Эшиттириш эфирда кетгандан сўнг орадан бир оз вақт ўтиб, ёзувчининг бу гаплари Олий Кенгашнинг йиғилишида махсус муҳокама қилиниб, катта норозиликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлди (Бу пайтларда Олий Кенгаш сессиялари тўғридан-тўғри эфирга берилар эди). Айрим депутатлар минбардан туриб, бу гапларни ўзлари учун ҳақорат деб эълон қилишди. Баъзилари жазавага тушиб, ҳозирок бу ёзувчини шу ерга олиб келиш керак, токи у айтган ҳамма гапларига бизнинг олдимизда жавоб берсин, дейиш даражасигача боришди. Агар Президентимизнинг ўзи бу баҳсга аралашиб, Ў.Ҳошимовнинг виждонли, истеъдодли ёзувчи эканлигини буларга тушунтириб бермаганларида, жанжал нима билан тугагини тасаввур ҳам қилиш қийин эди...

Умуман, ҳаёт шуниси билан қизиқ эканки, унда кутилмаган, хатто тасаввур ҳам қилиш қийин бўлган ўзгаришлар рўй бериб тураркан. Бир пайтлар айтган танқидий гаплари учун депутатлар томонидан сазойи қилинмоқчи бўлган шу Ўткир Ҳошимовни бир оз вақтдан сўнг халқ ишонч билдириб, Олий Мажлиснинг иккита чақириғига кетма-кет депутат этиб сайлашди ва у ҳар иккала муддатда ҳам унинг қўмиталаридан бирини бошқаришдек масъулиятли лавозимга лойиқ кўрилди. Ўткир шу лавозимда туриб бир қанча муҳим қонунларнинг қабул қилинишида фаол иштирок этди. Бу энди ижод кишисига нисбатан бўлган том маънодаги эътибор ва эъзознинг белгилари эди.

Яқинда бир докторлик диссертацияси ҳимоясида қатнашишга тўғри келди. Дисертант, устозимиз О.Шарафиддинов домланинг қизлари, ҳозирги кунда етук адабиётшунос олималаримиздан бири бўлган Муҳаббатхон Шарафиддинова эдилар. Мавзу жуда муҳим ва миллий адабиётшунослигимиз учун ғоят долзарб бўлган “XX

аср ўзбек романчилигининг ҳикоялаш тарзидаги ўзига хос хусусиятлар жаҳон адабиёти контекстида” деган муаммога бағишланган. Унда ўзбек адабиётшунослигида биринчилардан бўлиб миллий адабиётимизнинг айрим намуналари жаҳон адабиётидаги машҳур асарлар билан қиёслаб текширилади ва баҳоланади. Мазкур ҳимояда ўтириб, аввало, мени қувонтирган ва ғурурлантирган нарса шу бўлдики, диссертацияда кадрдоним Ўткир Ҳошимовнинг баъзи асарлари XX аср бошларида янги ўзбек адабиётининг тамал тошларини қўйган А.Қодирий, Чўлпон каби буюк адибларимизнинг асарлари билан ёнма-ён қўйиб ўрганилади. Тадқиқотчининг масалага бундай дадил ёндашувини Илмий Кенгаш аъзолари мамнуният билан қабул қилишди. Ҳатто беш бобдан иборат диссертациянинг иккита боби айнан шу ёзувчи ижодига бағишланганига ҳам йиғилиш қатнашчилари мутлақо табиий ҳодисадек, олдиндан шундай бўлиши керакдек муносабат билдиришди. Иккинчидан, Ўткирнинг ижоди ҳақида, айниқса, бу ерда текшириш объекти бўлган «Икки эшик ораси», «Тушда кечган умрлар» романлари хусусида бизда жуда кўп тадқиқотлар эълон қилинган. Уларнинг муаллифлари орасида О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, У.Норматов каби устозларимиздан тортиб, мен тенги адабиётшунослар билан бирга илмга эндигина дастлабки қадамларини қўяётган ёшларгача бор. Ўша ҳимояда М.Шарафиддинова олдин билдирилган фикрларнинг биронтасини такрорламаган ҳолда юқоридаги икки романи янгидан кашф қилди, бу асарлар ўзбек романчилиги тараққиётини қанчалик юқори поғоналарга кўтарганини ўтирганларга яхшилаб эслатиб қўйди, деса ҳеч муболага бўлмайди. Йиғилишда ҳимоя қилувчига бир оз илмоқлироқ бўлган саволлар ҳам берилди. Шулардан бири “Сиз У. Фолкнернинг «Ўлар чоғимда» асари билан Ў.Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси» романини солиштирар экансиз, уларнинг қайси бирини бадийлик жиҳатдан устунроқ деб ҳисоблайсиз?” деган мазмундаги савол эди. Муҳаббатхон бу саволга «Афсуски, «Икки эшик ораси» романининг рус тилига таржимаси муваффақиятли чиққан деб бўлмайди. Шунинг учун диссертацияда асардан келтирилган парчаларини ўзим таржима қилишимга тўғри келди. Лекин ҳақиқатни айтадиган бўлсак, «Ўлар чоғимда»га нисбатан «Икки эшик ораси»нинг бадийлик жиҳатдан устунликлари кўпроқ дейишга тўғри келади»,

дея жавоб берди. Бу энди ёзувчининг бутун ижодига ҳам, тадқиқ этилган муайян асарига нисбатан ҳам берилган жуда юқори баҳо эди.

Одатда ҳар бир қалам соҳиби ўз ижоди давомида доимо юқорилаб, юксалиб боришни орзу қилиб яшайди. Лекин бу орзуга эришиш осон ишлардан эмас. Чунки, пировардида, унинг ижоди маълум бир босқичларга, умр чегараларига етиб келганда бериладиган баҳо шу пайтгача қилган меҳнатига, изланишларига ва истеъдод даражасига қараб белгиланади. Назаримда, Ўткир мазкур Илмий Кенгаш йиғилишида ўз ижоди ҳақида айтилаётган мулоҳазаларни эшитиб ўтирар экан, кўнглидан кўп гаплар ўтган бўлиши табиий. Буларнинг орасида Абдулла Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Озод Шарафиддиновдек устозлари берган ўғитлар, кўрсатган йўл-йўриқлар ҳам бўлиши мумкин. Ҳам ҳаётда, ҳам ижодда бошидан кечирган анча-мунча қийинчиликлар ҳам шу кайфиятда неча бор ҳаёлига келиб-кетган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Барибир қандай ҳолат ва вазият бўлмасин, у фақат бугунни эмас, балки эртани ҳам ўйлаб, унга умид билан қараб яшаганидан, меҳнат қилганидан ва бу меҳнатлари беҳуда кетмаганидан ҳозир мамнун бўлиб ўтиргани шундоқ юзидан кўриниб турарди.

Мен шу йиғилишда рўпарамда ўтирган кўп йиллик кадрдоним, катта истеъдод соҳиби, улкан ёзувчимиз Ўткир Ҳошимовни кузатар эканман, “Илоҳим, шундай мамнун ҳолат сизни ҳеч қачон тарк этмасин! Сизга фарзандларингиз каби азиз бўлган асарларингиз ҳақида ҳамиша шундай яхши гапларни эшитиб юриш насиб этсин! Халқимиз, адабиётимиз бахтига доимо омон бўлинг!” деган гаплар беихтиёр ҳаёлимдан ўтарди.

“ЧЎЛ ҲАВОСИ” ДАН СЎНГ

1963 йил кузда биз – ТошДУ филология факультети журналистика бўлими талабалари Бўка туманидаги колхоз пахтазорларида пахта тераётган эдик. Курсдошимиз Тўлқин Алимов қисқа муддатга уйига бориб қайтди ва катта янгилик олиб келди...

“Чўл ҳавоси” қиссаси Ўткирнинг биринчи катта насрий асари эди. Унинг бу муваффақияти билан биз курсдошлари ҳам табриклаган эдик. Ўша даврда республикадаги адабий жараёнга раҳбарлик қилиб турган Абдулла Қаҳҳордан мактуб келиши Ўткир учун кутилмаган қувончли воқеа бўлди. Ўшанда ёш адибнинг тинчи йўқолди: тезроқ пахта мавсуми тугаса-ю, Тошкентга қайтиб, Абдулла Қаҳҳор ёзган хатни ўқиса. Ниҳоят, пахта мавсуми тугади, Тошкентга қайтдик. Шаҳарга келгач, Ўткир Дўмбирабоддаги уйига эмас, кўрпа-ёстиғини орқалаб, Тўлқин Алимовнинг эски шаҳардаги квартирасига йўл олди. Кейинроқ у Абдулла Қаҳҳор ҳузурига борди. Абдулла Қаҳҳор ёш ҳамкасбига “Чўл ҳавоси” қиссасининг фазилатлари ва камчиликлари ҳақида батафсил гапирибди, насиҳатлар қилибди. Ўткир бизга шуларни сўзларкан, худди ўзига-ўзи гапиргандек: “Мен устозимнинг ҳафсаласини пир қилиб қўймаслигим керак”, деди. Шу ўринда ўзим пайқаган бир ҳолатни қайд этсам. Абдулла Қаҳҳор 50-60 йилларда ўзининг биринчи йирик асари билан матбуотда кўринган ёзувчиларнинг анчагинасига йўл-йўриқ берган, илиқ сўзлари билан руҳлантирган.

А.Қаҳҳорнинг назарига тушган, унинг самимий ўғитларини тинглаган ёшларнинг деярли ҳаммаси устоз ишончини оқлашди. Булар Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Ўткир Ҳошимов, Шукур Холмирзаев, Учқун Назаров ва бошқалардир. Абдулла Қаҳҳор билан танишиб, суҳбатлашиб келганидан кейин Ўткир китоб мутолаасига илгаригидан ҳам зўр шижоат билан киришди. Ижодни ҳам тўхтатмади. “Чўл ҳавоси” дан сўнг бир неча яхши ҳикоялар ёзди.

1964 йили биз университетни тамомлаб, республиканинг турли шаҳар ва вилоятларига тарқаб кетдик. Мен Сирдарё вилояти газетасида ишлай бошладим. 1968 йилнинг бошида Ўткир менга Тошкентдан қўнғироқ қилиб: “Чўлқувар журналист, чўлда юрга-

нингиз етар. Тошкентга қайтинг, бирга ишлаймиз”, деди. Мен рози бўлдим. Шундан кейин Тошкентга қайтиб, “Тошкент оқшоми” газетасида ишлай бошладим. Ўткир газетанинг адабиёт ва санъат бўлимини, мен эса саноат бўлимини бошқарардик. Ўша пайтда “Тошкент оқшоми” жамоасида анча қобилиятли журналистлар тўпланган эди. Улар орасида энг пешқадами Ўткир Ҳошимов эди. Муҳарриримиз Саъдулла Кароматов ҳам мажлисларда хашиша уни мактаб, “Ўткирдай бўлинглар”, дердилар. Ўткирдай бўлиш эса осон эмас эди. Мен бу фикримни таҳририят йиғинларида айтганман. Бошқа ҳамкасбларимизнинг ёзганлари оддий ипдан тўқилган матога ўхшаса, Ўткирнинг ёзганлари хитой шойисига ўхшайди, деганман. Унинг хоҳ бадиий, хоҳ публицистик асарларини ўқисангиз, мазза қиласиз. Чинакам беллетиристика деб шуни айтса керак. Бундай халқона, ширали, жозибадор тил камдан-кам ёзувчида бўлади. Унинг 60-70 йилларда ёзган “Қалбингга қулоқ сол”, “Баҳор қайтмайди” қиссалари, “Нур борки, соя бор” романи ёзувчига катта шуҳрат келтирди.

1985 йили Ўткир Ҳошимовнинг “Шарқ юлдузи” журнаliga бош муҳаррир этиб тайинланиши узукка кўз қўйгандек бўлди: журнал мундарижаси тубдан ўзгариб, ўқувчилари сони кўпайди. Ҳар бир газета ва журналнинг ўқишли бўлиши биринчи навбатда бош муҳаррирга, унинг мутахассис сифатидаги лаёқати, дадиллиги ва ташкилотчилигига боғлиқ. Агар муҳаррирда бу фазилатларнинг биронтаси етишмаса, шубҳасиз, нашр оқсайди. Ўткирда эса бу фазилатларнинг барчаси бор. Мен бунга у билан университетда бирга ўқиб, ўн беш йил “Тошкент оқшоми”да, ўн йилдан зиёд “Шарқ юлдузи”да ишлашиб, кўп бор иқроп бўлганман.

Олий Мажлисга депутатликка номзод Ўткир Ҳошимов билан 1995 йилда Зангиота туманидаги “Қорасув” жамоа хўжалигида бўлган учрашувда “Ўзгариш” кишлоғилик бир кекса муаллим сўз олиб шундай деган эди: “Дунёда туғиладиган ҳар ўн-ўн беш минг одамдан биттасининг юраги кўкрагининг ўнг томонида бўларкан. Бу – одамнинг жасур инсон бўлиши белгиси саналади. Мен Ўткир Ҳошимовнинг ёзган асарларини ўқиб, бу кишининг юраги кўкрагининг ўнг томонида бўлса керак, дердим. Мана, бугун ҳурматли ёзувчимизни кўриб, қўлларини олганимдан ҳаяжондаман. Республика Олий Мажлисига шундай дадил, адолатпарвар, фикр-мулоҳазали инсонлар депутат этиб сайланса айти муддао бўлади”.

Ҳеч ёдимдан чиқмайди, 1968 йил баҳорда Абдулла Қаҳҳор вафот этганди. Бу хабар тарқалган куни эрталаб Ўткир ишга кела солиб, Абдулла Қаҳҳор ҳақида мақола ёзишни бошлади. Тушга яқин мақолани тугаллаб, остига ўзининг ва Озод Шарафиддиновнинг имзосини қўйди. Сўнг менинг олдимда Озод акага қўнғироқ қилиб, мақолани ўқиб бериб, имзосини қўйиш учун розилигини олди. “Мақола шу ҳолида бўладими ёки яна кучайтирайми?” деди у. Озод ака шошиб: “Йўқ, йўқ, шу етади!” дедилар.

Эртаси газетанинг биринчи бетига Озод Шарафиддинов ва Ўткир Ҳошимовнинг “Халқ ёзувчиси” сарлавҳали мақоласи эълон қилинди. Кўплар “юқори”га ёқмай қолган Абдулла Қаҳҳор ҳақида бир оғиз гап айтишга қўрқиб турган паллада Ўткир Ҳошимовнинг бундай қилиши бир томондан адибнинг жасорати бўлса, иккинчи жиҳатдан шогирднинг устоз хотирасига ҳурмати ифодаси эди.

Ўткир Ҳошимов “Шарқ юлдузи” журналига ўн йилдан ортиқ бош муҳаррирлик қилди. Бу йилларни мен журнал тарихидаги энг нузли йиллар деб биламан. Муқаддас Қуръони карим таржимаси, “Темур тузуклари”, “Дулбаржин”, “Ўғузнома” асарлари, Аҳмад Яссавий ҳикматлари, Вамберининг “Бухоро ёхуд Мовароуннахр тарихи” асари, давра суҳбатлари ва мақолалар, Туркистон ўлкасининг Чор Россияси томонидан босиб олиниши ва мустамлакага айлантирилиши ҳақидаги ҳақиқатни очиб берувчи Ҳ.Зиёевнинг “Чоризм истилоси”, Фозилбек Отабек ўғлининг “Дукчи Эшон воқеаси”, Баёнийнинг “Шажараи Хоразмшоҳий”, А.Авлонийнинг “Афғон дафтари” асарлари айна шу даврда журнал юзини кўрди.

Ўткир Ҳошимов сермахсул ёзувчи. У ўз ижоди давомида 70 дан зиёд китоб чиқарди. Булар уч роман, саккиз қисса, тўрт драма ва комедия, ўнлаб ҳикоялар ва юзлаб публицистик мақолалардан иборат. Ёзувчи асарлари фақат Ўзбекистонда эмас, балки қардош халқларнинг тилларида, чет элларда ҳам нашр этилган.

1997 йили “Шарқ юлдузи” журналига Нью-Йорк шаҳрида дунёнинг бир неча тилларида нашр этиладиган “Икарус” журналдан қўнғироқ қилишиб: “Журналимизда Ўткир Ҳошимовнинг “Тушда кечган умрлар” романидан боблар бермоқчи эдик. Шунга муаллифнинг розилигини олмоқчимиз. Агар у киши рози бўлсалар, шартнома қоғозларини юбормоқчимиз” дейишди.

Эртасига ёзувчи билан “Икарус” журнали муҳаррири ўртасида телефон орқали суҳбат бўлиб ўтди. “Тушда кечган умрлар” рома-

нидан боблар журналда босилди. Шу пайтгача Америка журналида бирон-бир ўзбек ёзувчисининг асари эълон қилинмаган экан.

80-йиллар бошида Ўтқир Республика телевидениесида туркум баҳслар олиб борган, телетомошабинлар уларни катта қизиқиш билан томоша қилиб, телевидениега юзлаб, минглаб хатлар ёзишган. Телепублицистика намунаси бўлган бу баҳслар, шубҳасиз, Ўзбекистон телевидениеси кўрсатувлари тарихидаги ёрқин саҳифани ташкил этади. Лекин ўша пайтда бу баҳслар кутилмаганда тўхтаб қолди.

Ўтқир билан бир учрашувимизда шу ҳақда сўз очиб:

– Телетомошабинларни соғинтириб қўйдингиз-ку, – дедим.

Шунда Ўтқир аввалига индамай қўл силтади. Кейин деди:

– Мени Марказқўмга чақиришиб, телевидениеда даҳрийлик ҳақида баҳс ташкил этасиз, дейишди. Мен бу иш қўлимдан келмайди, буни шу мавзуда диссертация ёқлаб, фан номзоди, профессор бўлган кишиларга буюринглар, деб чиқиб кетдим. Шундан бери мени телевидениега чақирмай қўйишди... Мен ҳам бормай қўяқолдим. Уларнинг айтганини қилсам мухлисларимнинг юзига қандай қарайман, Алиназар! Отам билан онам гўрларида тик туришмайдими?

Ўтқир Ҳошимовнинг “Авлодларга нима деймиз?”, “Мантик қани?”, “Қалбнинг оппоқ дафтари”, “Муқаддас қасамни бузганлар”, “Дўстлик ҳурматдан бошланади” мақолаларида, қатор бадий асарларида мустабид Шўро тузумининг энг оғриқли муаммолари ўртага ташлаган эди. Бу асарлар Истиклол ғояларига хизмат қилди.

ЎТКИР ҲОШИМОВ ҲАҚИДА БИЛГАНЛАРИМ

Ўзбек адабиёти ривожига, мустақил республикамиз камолотига муносиб ҳисса қўшган, ўзининг қанча-қанча китоблари билан халқ дилидан ўрин олган Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ўткир Ҳошимовни билмаган, китобларини қайта-қайта завқланиб ўқимаган одам топилмаса керак. Истеъдодли адибнинг “Баҳор қайтмайди”, “Қалбингга қулоқ сол”, “Нур борки, соя бор”, “Дунёнинг ишлари”, “Инсон садоқати”, “Тўйлар муборак”, “Икки эшик ораси”, “Тушда кечган умрлар”, “Икки қарра икки – беш” каби қисса ва романлари, юздан ортиқ дилбар ҳикоялари халқ орасида жуда машҳур бўлиб кетгани аниқ. Ўткиржоннинг ёзган китоблари чамамда 70 тага борган. Ўткир Ҳошимовни 1970 йиллардан буён биламан. Ўша йиллар Ўткиржон “Тошкент оқшоми” газетасида “Адабиёт ва санъат” бўлимининг жонкуяр раҳбари бўлиб ишлаганлар, ўша даврда “Тошкент оқшоми” республикада энг нуфузли нашрлардан бири бўлган. У йиллар “Оқшом”нинг ўзига хос ўсиб-улғайиш йиллари бўлди. Бу нарса газета саҳифаларида эълон қилинган мақолалар, танқидий фикрлар, кишини мулоҳазага чорловчи турлитуман жанрларда ёзилган материаллар, ахлоқ-одоб мавзуларидаги чиқишлар, адабиёт ва санъат масалаларига бағишланган саҳифалардан шундоққина кўриниб турарди. Энг муҳими шуки, “Тошкент оқшоми”да ёзувчи бениҳоя фидоий, бениҳоя софдил инсонларни учратдилар. Шулардан бири, ҳеч шубҳасиз газетанинг бош муҳаррири Саъдулла Караматов эди.

“Оқшом”нинг машҳурлик даражасига кўтарилишида Ўткир Ҳошимовнинг ижодкор сифатида қилган ишлари таҳсинга сазоворлигини алоҳида қайд этишни лозим деб ҳисоблайман. Ўткир Ҳошимов ўзининг энг яхши асар ва китобларини шу ерда ишлаган чоғларида ёзганлар. Дўстларининг айтишича, Ўткир Ҳошимовнинг суяги “Оқшом”да қотган. “Оқшом”нинг деярли ҳар бир сонисида маиший, оилавий, ахлоқий мавзудаги материаллар бериб борилди. “Оз-оз ўрганиб доно бўлур”, “Саксон ота шаҳар кезади” каби рукнлар ҳамisha газетхонларни ўзига оҳанрабодек тортиб келган. Ҳар бир ижодий ходим янги-янги рукнлар топиб, газетани янада

қизиқарли ва мукаммал бўлишига ҳаракат қиларди. “XX аср овози”, “20-йиллар адабиёти” каби саҳифалар газетхонларга манзур бўлган эди. Тоталитар тузумнинг бузуқ нияти авж олган бир пайтда Ўткир Ҳошимовга “Ўзбек иши”, “Давлат сири”, “Дўстлик ҳурматдан бошланади” каби ўнлаб мақолаларни ёзиш учун катта жасорат керак эди. Ардоқли ёзувчимиз ана шу жасоратни ўзида топа олди. Ҳар қандай зарбадан, ҳужумлардан қўрқмай, баъан хатто ҳаётини ҳавф остида қолдириб, халқ дилида туғён уриб турган гапларни очик ва ошкора айтишга ўзида куч-қувват топди.

«Ўтқир!

«Чўл ҳавоси»ни ўқиб суюниб кетдим. Бирдан лов этиб аланга билан бошланган ижоднинг келажаги порлоқ бўлади. Қисса жуда соф, самимий, илиқ, табиий, роҳат қилиб ўқилади.

Қиссанинг хат шаклида бўлиши кўп жойларда ритмни бузади, сизни чеклаб қўяди. Ҳикоя биринчи шахс тилидан олиб борилса ҳам шундай бўлур эди. Келгусида буни ўйланг, ҳисобга олинг.

Шу аланга ҳеч қачон пасаймасин, ижодингиз ҳеч қачон тутамасин!»

Ҳурмат билан **Абдулла Қаҳҳор**.
1963 йил. Октябрь

* * *

«Укам Ўтқир!

Сени аввалдан яхши кўриб, ижодинг меваларини қониқиш билан кузатиб келардим. Гарчанд бирон матбуотда фикримни изҳор қилмаган бўлсам ҳам сендан умидим зўр эди. Назаримда, шу умидимга етдим. Мана, ҳозиргина «Дунёнинг ишлари»ни мамнуният билан охирги варағини ёпдим. Раҳмат, ука! Бир одам она ҳақида сўз айтса, шунчалик айтар-да! Жуда етилибсан, ука! Илоҳим, бадният ёмон кўздан ўзи асрасин! Қаҳҳорона кузатувлар. Қаҳҳорона жумлалар. Бир жумланинг ҳар бир ҳарфини асти жойидан қўзғалмас қилиб, бир-бир михлабсан! Ўзбек тилининг кўрки-жозибасига яна бир бора қаноат қилдим. Омади келмаса ҳам ижод заҳмати чеккан бир кекса сифатида жуда хурсанд бўлдим. Бундай енгилликка қандай қилиб эришганингни биламан. Модомики осон ўқилар экан, минг азобда ёзилган бўлади! Қисса эмас, насрий бўлса ҳам она, оналар мадҳияси деса бўлади. Шояд шоир-табиат Озодми, Иброҳимжонми, асарнинг ўзидек жозоба билан тақриз-тахлил ёзса! Бор бўл, укам!»

Қувониб-қувониб, дуо билан **Шухрат**.
17 март. 1982 йил. Москва, Малеевка

* * *

Телевизорда «Инсон садоқати»ни кўриб, юрагим ёмон бўлиб қолди. Бир вақтлар мен ҳам Элёрнинг онаси сингари ўз «бахтимга

эргашиб» Чимкентга кетиб қолган, боламни тирик етм қилган эдим. Энди кеч... Асар учун Сизга раҳмат демоқчи эмасман. ўзимга лаънат деяпман...

Имзосиз.

* * *

«Мен уруш кўрган одамман. Кўзингиз тушган бўлса, Константин Симоновнинг «Халхинголдан Берлингача» китобида менинг ҳам номим бор. Уруш ҳақидаги кўп асарларни ўқиганман. Аммо «Икки эшик ораси» романи менга бутунлай бошқача таъсир қилди. Ҳамма-ҳаммаси ҳаққоний акс эттирилган. Китобни ўқирканман, ўша машаққатларни яна бир бор кўргандек бўлдим... Биламан, сиз ёшсиз. Урушга бормагансиз. Аммо китобни ўқиб туриб, бу одам чиндан ҳам урушга борган, деб ишонгим келди... Бу китобни ҳамма ўқишини хоҳлардим. Токи, биз кўрган кунларни ёшлар кўрмасин! Роман, ҳеч қачон уруш бўлмаслиги керак, деб огоҳлантиришдир...»

Ҳасан АБДУЛЛАЕВ.

Иккинчи жаҳон уруши ногирони. Тўрақўрғон.

* * *

Дунёда оналарни мадҳ этувчи, оналарни шарафловчи асарлар кўп. «Дунёнинг ишлари» китоби шулар орасида алоҳида ажралиб туради. Бу – ўзбек аёли, ўзбек онасини ҳаммага кўз-кўз қила оладиган асардир.

Азиз ҚАЮМОВ, академик

* * *

«Бу хатни сизга ғамбода бир аёл ёзмоқда. Менинг ўғлим Афғонистонда ҳалок бўлди: жасади темир тобутда келди... Она учун бундан ортиқ азоб борми? Адойи-тамом бўлдим. Кўзимга ўлимдан бошқа нарса кўринмай қолди... Шунда... қўлимга «Дунёнинг ишлари» китоби тушиб қолди. Ўқиб бир қадар ўзимга келгандек бўлдим. ўйлаб қарасам, мен ҳам сизнинг онангизга ўхшар эканман. Бир илтимосим бор: менга ўғил бўлинг!»

Мушаррафхон СИДДИҚОВА.

Фарғона вилояти, Қува тумани,
1984 йил.

* * *

**КИМСАН ҲУСАНОВНИНГ РОБИЯГА
ЕТИБ КЕЛМАГАН ХАТИ
(«Икки эшик ораси» романини ўқиб...)**

«Робия! Мен ўлган эмасман, ишон!
Ишон, Ватанимнинг юрагидаман!
Тинчликни истаган жами одамнинг
Оппоқ орзулари, тилагидаман!
Эргашали ака мина остида
Қийма-қийма бўлди, ўзим кўрганман.
Вася амакининг шилиниб кетган
Жасадини тортиб, ерга кўмганман.
Даҳшат! Нимасини айтай, Робия?!
Кўйган болакайнинг кўзчалари йўқ!
О, бунинг ҳар бири осколка бўлиб
Дардли юрагимда қотиб қолган ўқ!
Робия, одамлар эшитсин, айтгин:
Номаълум аскар – мен, мағрур ҳар маҳал.
Мангу олов бўлиб, ўчмас ном бўлиб
Қалбингда тикланган ҳайкалман, ҳайкал!»

Нодира БАРАТОВА,
ТошДУ талабаси. Бухоро

* * *

«Баҳор қайтмайди», «Нур борки, соя бор», «Дунёнинг ишлари» китобларини катта қизиқиш билан ўқиган эдик. Анча бўлди. Қайта чиқмай қолди. Яна нашр қилинадими-йўқми?»

Салим ШЕРМАТОВ.
Самарқанд шаҳар ишлаб чиқариш
(кўзи ожизлар) комбинати ишчиси

* * *

«Телеграмма. Тошкент шаҳар, Навоий кўчаси, 30 уй. Ғ.Ғулом номидаги нашриётга. «Дунёнинг ишлари» китоби менда катта таассурот қолдирди. Бизнинг бригадамиз китоб муаллифи Ўткир Ҳошимов номидан бир қути қўшимча пилла боқди ва ундан тушган

маблағни Тинчлик фондига ўтказди. Бу ҳақда газеталарда ҳам эълон қилинди».

Жаъфарали ПАЙҒАМОВ.

Фарғона вилояти. Ўзбекистон тумани,
Ғаниобод совхози пиллачилик бригадаси бошлиғи.
1984 йил.

* * *

«Мен қишлоқда яшайман. Қишлоқда китоб дўконлари йўқ. Жиззахга борсам, бозорда сизнинг икки жилдли сайланмангиз – «Баҳор соғинчи» билан «Ҳадикли тушлар»ни сотаётган экан. Нарҳини сўрасам, етти минг сўм деди. Ростни айтсам, пулим етмади. Биринчи жилдини уч ярим минг сўмга олдим. Иккинчисини келаси бозор куни келиб олишимни айтдим. Кейинги сафар «Ҳадикли тушлар»ни оламан, десам, китобни чиройли салапан қоғозга ўраб, лента билан боғлаб, орқасига яна учта китобчани тиркаб қўйибди. Баҳоси олти минг сўм, деди. Менга анави китоблар керак эмаслигини айтсам, «бу китоб ёлғиз сотилмайди», деди. Баъзи «савдогар»лар халқ севган бошқа шоир ва ёзувчиларнинг китобларига ҳам «ўтмас матах»ни қўшиб сотишни одат қилган. Ҳайронман, нега энди мен ўзим хоҳлаган китобга қўшиб хоҳламаган китобни ҳам олишим керак? Нима, сизлар бошқаларнинг шалдироқ вагонини судраб юрадиган «паровоз»мисиз?»

Т.ЭГАМҚУЛОВ.

Оқдарё тумани. 2002 йил, июнь

* * *

«Икки эшик ораси» романи ғоявий-бадиий жиҳатдан бақувват, оригинал услубда ёзилган, ҳаётий ва ўқишли асар сифатида адабиётимизда алоҳида ўрин тутди.

Нуриддин ШУКУРОВ.

Филология фанлари доктори, профессор

* * *

«Мен Андижон областининг Марҳамат районида яшайман. Ёшим 23 да. Касбим – иқтисодчи. Ёшлигимдан бадиий адабиётга кизиқаман. Учинчи синфда ўқиётганимда «Ғунча» журналида биринчи шеърим босилган. Ватанни, дўстликни, ҳақиқий севгини

куйлашни истайман... 1989 йил 31 январ куни «Совет ўзбекистони» газетасида босилган «Нега? Нега?!» сарлавҳали ҳикоянгизни ўқиб юрагимда бир нарса узилиб кетгандек бўлди. Шу асарни ўзимча шеърга солмоқчи бўлдим. Биламан, шеърим ҳеч қаерда чиқмайди. Мухлисингиз, ўқувчингиз сифатида жавоб хати ёзсангиз, ўзимни бахтиёр санаган бўлур эдим.

Кўнгли тоғдай. Мактуб келибди бугун
Ёлғиз ўғли – Раҳматдан, – зоридан.
“Мени кутинг, уйга қайтарман тез кун” –
Дебди. Мана бу хат ифтихоридан.
Хаёл кетди... Остонада келинчак
Қўлларида сочиқ тутар, чой тутар.
Уй тўрида гўдак ила беланчак,
Бобо “дея” ҳар кеч йўлини кутар.
Ширин ўй-ла кетиб борар бош эгиб,
Кун санашга бармоқлари етмайди.
Шунча кунни ўтказди у зор кутиб,
Ўғли келар, шубҳа безор этмайди...
Остонада пайдо бўлди бир одам,
Кучоқлади ва зўр бардош тилади.
Совуқ хона... Нега унмайди қадам?
Нега музлар, нега нотинч юраги?
Ана! «Секин!» Наҳот, шу ўғли бўлса?
«Ота!» деди инграниб жонсиз овоз.
– Болам! Болам! Қани кўзим кўр бўлса?!
Сочлари оқ, рангпар юзи оқ қоғоз!
– Тур, жон болам, тур ўрнингдан, кетамиз!
Онагинанг сени муштоқ кутмоқда.
Тур, жон болам, тур ўрнингдан, кетамиз!
Бир биз эмас, бутун қишлоқ кутмоқда.
Ва. ... устидан юлқиб олди адёлни
Шунда кўрди... ярим йўқ тирик жонни!
Қонга ботган ярми кесик ўғлонни!
Шунда кўрди қонли Афғонистонни!
«Кўзингни оч! Кел бағримга. Кел ўғлим!
Нега? Нега?! Нега чиқмас ҳеч овоз?
Боламда не гуноҳ? Бу қандай зулм?

Қани пахлавоним? Қани у шоввоз?!
Эй Худо! Суянчим, тилагим қани?
Нега ўн тўққизда сочи қордек оқ?
Белимнинг мадори, юрагим қани?
Болам! Бўлолмадим мен сенга паноҳ!
Нега? Нега? Нега-а-а?!»
Сен кечмаган қонларни кечиб келди-ку ўғлон!
Қушмас, ажал бўйлаган осмонларда учди-ку!
Юзлаб асил ўғлонларнинг бошига етди Афғон,
Етди ўғлинг бошига, қаторингдан кетди у!

Мунаввар ТОШПЎЛАНОВА,
1989 йил 12 февраль

ТАҚДИМ (Ҳ.Болтабоев)3

ЭЪТИРОФЛАР

Саид Аҳмад. Ижод ва жасорат7

Озод Шарафиддинов. Эл ардоқлаган адиб15

Пиримқул Қодиров. Санъаткор адиб45

Матёқуб Қўшжонов. Онага таъзим47

Эркин Воҳидов. Дўстим тўғрисида битиклар54

Умарали Норматов. Насрдаги шоир ёхуд руҳият манзиллари56

Абдугафур Расулов. Дилга яқин одамлар75

Ҳафиз Абдусаматов. Адиб драматургияси87

Иброҳим Ғафуров. Ёзувчи ва китобхон98

Сайдулла Мирзаев. Сўз санъаткори103

Бахтиёр Назаров. Халқ меҳрини қозонган адиб109

Мирпўлат Мирзо. Истеъдод сеҳри120

Хурийд Дўстмуҳаммад. Машҳурликнинг бир сири122

Муҳаббат Шарафутдинова. Тасвирдаги ўзига хослик128

Ашурали Жўраев. Севимли ёзувчим141

Сайди Умиров. Ўткир публицист143

Эркин Усмонов. Асар тили – ёзувчининг қалби149

Абдусаид Кўчимов. Қовурдоқ156

Носир Муҳаммад. Устоз ҳақида сўз165

Мираббос Мирзааҳмедов. Телевизион сериаллар шундай яратилган эди168

Ўлмасхон Ҳошимова. Ёзувчи нега йиғлайди?174

Йўлдошали Солижонов. Адабиётимизнинг пўлат чавандози180

Йўлдош Мансуров. Тўғри чиққан башорат185

Муҳаммад Очил. “Сўққабош бевагина” васфида...188

Карим Норматов. Аланга билан бошланган ижод191

Тўлқин Расулов. Азиз дўстим194

Ғани Абдуллаев. Ялпиз сомса198

Абдулаҳад Ўрмонов. “Баҳор қайтмайди”нинг биринчи ўқувчилари эдик200

Олимжон Давлатов. Адабиёт – саккизинчи мўъжиза202

Умрзоқ Ўлжабоев. Ёзувчи ҳаётидан баъзи лавҳалар206

Алиназар Эгамназаров. “Чўл хавоси”дан сўнг216

Ойша Тўраева. Ўткир Ҳошимов ҳақида билганларим220

ХАТЛАРДАН САТРЛАР222

Адабий-бадший нашр

Нашрга тайёрловчи: Ҳ.Болтабоев
Масъул муҳаррир: И.Ғафуров

Нашриёт муҳаррири: Маҳкам Маҳмудов
Мусахҳиҳа: Камола Болтабоева
Техник муҳаррир: Беҳзод Болтабоев

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамияти
нашриёти

Нашриёт лицензияси АИ № 103. 15.07.2008
Теришга берилди: 01.07.2011
Босишга рухсат этилди 29.07.2011
Қоғоз бичими 60x84 1/32. Офсет қоғози
Times New Roman гарнитураси. Ҳисоб-нашриёт тобоғи 13,5
Шартли босма тобоғи 15,0. Адади 300
Баҳоси келишилган нархда

Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-60-33

«MUMTOZ SO‘Z»
масъулияти чекланган жамиятининг
матбаа бўлимида чоп этилди. Буюртма 30/11
Манзил: Тошкент, Навоий кўчаси, 69.
Тел: 241-81-20

Электрон манзил: mumtoz_soz@mail.ru